BUTLLETÍ

DE LA

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

XIV, 2003

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

BUTLLETÍ

DE LA

SOCIETAT CATALANA

D'ESTUDIS HISTÒRICS

BUTLLETÍ

DE LA

SOCIETAT CATALANA D'ESTUDIS HISTÒRICS

Filial de l'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

XIV, 2003

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
BARCELONA

CONSELL DE REDACCIÓ

DIRECTOR:	Gaspar Feliu i Montfort
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Mònica González Fernández
VOCALS:	Ramon Arnabat i Mata
	Armand de Fluvià i Escorsa
	Pere Molas i Ribalta
	Carme Molinero i Ruiz
	Mercè Renom i Pulit
	Montserrat Sanmartí i Roset
	Jaume Sobrequés i Callicó
	Ricard Soto i Company

© 2003, els autors dels treballs
Editat per la Societat Catalana d'Estudis Històrics,
filial de l'Institut d'Estudis Catalans
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Compost per Anglofort, SA
Carrer del Rosselló, 33. 08029 Barcelona

Imprès per Limpergraf, SL
Polígon Industrial Can Salvatella. Carrer de Mogoda, 29-31. 08210 Barberà del Vallès

ISSN: 0213-6791
Dipòsit Legal: L. 934-1994

ÍNDEX

Sessió inaugural

Els arrendaments dels drets de bolla: un indicador vàlid per mesurar la producció i el consum de teixits?, *per Montserrat Duran i Pujol* 9

Articles

Fiscalitat i poder jurisdiccional: el cas de l'Església de Tarragona (segles XIV-XV), *per Jordi Morelló Baget* 43

Algunes consideracions sobre la presència catalanoaragonesa a Roma entre el final del *quattrocento* i el principi del *cinquecento* (1492-1522), *per Alessandro Serio* 69

La qüestió de les colònies industrials: un fenomen discutit de la història industrial de la Catalunya dels segles XIX i XX, *per Gracia Dorel-Ferré* 97

El fons fotogràfic de la nissaga dels Merletti: mig segle de fotoperiodisme, *per Pep Parer* 113

La literatura concentracionària: Joaquim Amat-Piniella, *per David Serrano i Blanquer* 131

Tesis doctorals

El crèdit a llarg termini a Barcelona a la segona meitat del segle XIV: els censals morts i els violaris, *per Daniel Rubio* 159

Marques i represàlies a la Corona d'Aragó a l'etapa final del regnat de Pere el Cerimoniós (1373-1386), *per M. Rosa Martín i Fàbrega* 179

La fabricació de la fàbrica: treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1884), *per Albert Garcia Balañà* 189

Els que es van quedar. Barcelona, 1939, *per Jaume Fabre* 201

Dreta i poder local al segle XX a Catalunya i al País Basc, *per Antonio Francisco Canales Serrano* 219

Recensions 233

Notícies de llibres 275

Normes per a la presentació d'originals 283

S E S S I Ó I N A U G U R A L

ELS ARRENDAMENTS DELS DRETS DE BOLLA: UN INDICADOR VÀLID PER MESURAR LA PRODUCCIÓ I EL CONSUM DE TEIXITS?[1]

MONTSERRAT DURAN I PUJOL
Universitat de Barcelona

RESUM

L'objectiu d'aquest treball és presentar la reconstrucció de la sèrie dels ingressos obtinguts per la Generalitat de Catalunya a través de la recaptació de l'impost de bolla durant l'edat moderna —és a dir, des de la primeria del segle XVI fins a la seva desaparició en el darrer terç del segle XVIII (1770)—, i valorar-ne la validesa com a indicador de la producció i/o el consum de teixits a Catalunya en tota aquesta etapa.

EL DRET DE BOLLA I EL SEU FUNCIONAMENT

L'impost de bolla, que gravava, successivament, la producció i el consum de teixits, va ser creat a les Corts de Montsó de 1362-1363, com un impost transitori que tenia com a finalitat permetre a la Generalitat recaptar la quantitat que li havia estat assignada com a contribució en el conflicte que Pere el Cerimoniós mantenia contra Pere el Cruel de Castella. Malgrat el sentit temporal inicial, l'impost va esdevenir permanent i, tot i que el 1724 s'inicià l'expedient de supressió, es va mantenir fins al 1770, any en què Carles III en va decretar l'extinció definitiva.

El dret estava constituït per tres tipus d'imposicions: el dret de bolla de plom, que gravava la fabricació de draps i teixits de llana i es pagava quan les peces sortien de mans del teixidor i passaven a mans del paraire; el dret de segell de cera, que requeia sobre la venda de teixits de llana, seda i alguns cotons destinats a la confecció de robes, i el dret de joies, que es carregava sobre els fils d'or o plata i/o sobre les joies que adornaven els teixits o els vestits. Les teles de lli i cànem o canemasseries estaven exemptes del pagament dels drets de bolla des de la primeria del segle XVI.[2]

La part de l'impost que gravava la producció de draps i robes de llana —la bolla de plom— variava segons la qualitat i les característiques del teixit. A partir del se-

1. Aquest treball ha estat elaborat en el marc del projecte DGICYT, PS96-0291. Agraeixo a G. Feliu, E. Serra, C. Sudrià, J. Torras i als membres del meu Departament les seves observacions i suggeriments.

2. Per capítol de les Corts Generals de Barcelona de 1503, es va suprimir el dret de bolla de les teles de canemasseria, i s'imposà, en substitució, un dret d'entrada a Catalunya per a aquest tipus de teixits equivalent al 10 % del seu valor (Arxiu de la Corona d'Aragó, en endavant: ACA, Generalitat, G23 vol. 1 i G24 vol. 15).

gle XV, els draps de llana pentinats de més de 21 lligadures i tots els draps divuitens fets a la vervina pagaven 6 sous,[3] els draps entre 21 i 12 lligadures i els vervins fins a divuitens, 4 sous.[4] Per a les peces de roba de llana estretes aparellades dins el Principat (cadins, draps banyolencs, sargils estrets, sarges estretes, estamenyes, cordellats, burates, fustanys, mitges llanes i equivalents) el gravamen era de 2 diners per cana. Els draps de llana tenyits eren objecte d'un càrrec addicional de 10 sous per peça si ho eren de grana, de 7 sous per peça quan el que es tenyia eren escarlates morades (clares o fosques) i de 4 sous per peça en el cas de draps que ja eren de color sanguini, cardenalat, colea,[5] rosat, etc. De la fiscalitat, no se n'escapaven els escapolons, que pagaven la mateixa tarifa que les peces senceres, però a prorrata de la seva dimensió.[6]

Pel que fa al consum, el dret —segell de cera— requeia sobre els teixits autòctons i estrangers de llana,[7] de seda i, també, alguns cotons venuts al detall, inclosa la roba que teixidors i paraires tallaven per a ús propi. L'impost era de 3 sous per lliura de valor (un 15 % de l'import de la venda) per a tots els draps i teles de llana, mitges llanes i fustanys, i de 2 sous per lliura (un 10 %) per als brocats i draps d'or o d'argent, altres robes de seda com ara velluts, xamellots, tafetans, vels de Romania, teles de València, d'Almeria o de Castella, damasquins, i peces llistades de seda, igual que per a les joies; el fil d'or i plata tributava 1 sou per lliura si era filat a Catalunya i 2 sous per lliura si era importat.[8] El pagament el satisfeien els botiguers de tall, paraires, velluters, velers, sastres, etc., quan efectuaven la venda d'un tros de teixit, encara que aquest fos venut fora de l'àmbit de la botiga. Des del segle XV i fins a

3. Segons CARRÈRE (1967), reben aquest nom les falsificacions reconegudes dels draps fabricats a Wervicq (Flandes).

4. Segons les Ordinacions de les Corts de 1547, capítols del 5 al 9, les peces de drap pentinat de qualitat superior a vint-i-quatrens i vervins superiors a divuitens havien de tenir un mínim de 14 rams. Si superaven aquest tiratge pagaven 6 diners per cada ram de més. Entre vint-i-dosens i vint-i-quatrens i els vervins divuitens havien de tenir un mínim de 12 rams i pagaven, igualment, 6 diners per cada ram de més, i els draps inferiors als vint-i-dosens havien de tenir també 12 rams, i pagaven 4 diners per cada ram que excedís aquest tiratge. En resum, el dret de plom es pagava segons el nombre de rams, i la tarifa per ram era de 4 diners per als draps fins als vint-i-unens, i de 6 diners per als superiors a aquest número (ACA, Ordinacions, XXVI/5/9).

5. Del llatí *coleus,* pl. neutre *colea,* de color pàl·lid, lívid, blavós. En el context on apareix citat, probablement es refereix a un color violat.

6. Rebien el nom de *escapoló* els trossos de roba, sovint de finals de peça, que es venien generalment a un preu inferior.

7. Els draps i teixits estrangers, una vegada satisfets els drets d'entrada a Catalunya, s'havien de dur, en el termini de quatre dies, a la casa de la bolla corresponent per tal que els fos col·locat el segell corresponent. Aleshores quedaven subjectes a la mateixa normativa de venda i circulació que els teixits de producció autòctona (ACA, Generalitat, G162 vol. 7).

8. El dret es percebia, ja al segle XV, també sobre la venda de barrets, que cotitzaven a raó de 3 sous per lliura. Posteriorment, s'hi afegí la venda de naips. Segons FERNÁNDEZ DE PINEDO (1985), p. 128, els drets de bolla sobre els naips i els capells representaven, en el primer quart del segle XVIII, entre un 1,8 % i un 2,3 % del total recaptat.

l'any 1770 en què va quedar extingit, la taxa de l'impost es va mantenir sense canvis pel que fa a les robes de llana i seda.[9]

Les tasques de cobrament, control i administració dels drets de bolla van comportar l'establiment d'una organització burocràtica i de personal força complexa. Els càrrecs principals eren: el defenedor dels drets, que s'ocupava de vigilar que els oficials complissin les seves obligacions; el receptor o collidor dels drets de la casa de la bolla, encarregat de comprovar la marxa de les activitats i d'enviar la recaptació a la taula de canvi; el credencer dels draps i el credencer de les sedes, que portaven els llibres on s'indicaven les partides bollades; el manifest de bolla, que tenia l'obligació de dur el llibre on s'anotaven els draps que es fabricaven o s'importaven i, també, els que sortien cap a altres regnes; l'albaraner, que tenia com a missió dur el registre dels albarans de guia, i els guardes de la casa, encarregats de posar el segell de cera a les partides que ja havien satisfet el dret, ultra altres persones de la Diputació que s'ocupaven, entre altres tasques, de gestions relacionades amb la bolla (oïdors de comptes, advocat i procurador fiscal, escrivents, guardes de portes de les ciutats, etc.).[10] A l'igual de la resta de drets percebuts per la Generalitat, la recaptació dels drets de bolla s'arrendava al millor postor, per col·lectes fiscals i per períodes de tres anys, i l'import dels arrendaments s'havia de dipositar periòdicament a la Taula de Canvi de la ciutat de Barcelona. Sobre els arrendataris requeia la responsabilitat del pagament dels salaris dels oficials i el control dels funcionaris encarregats de recaptar directament l'impost i de gestionar-ne els tràmits burocràtics.

La reconstrucció de la sèrie de bolla

La producció tèxtil, i en especial la manufactura llanera, constituïa un dels sectors més importants de la producció no agrària a la Catalunya de les èpoques medieval i moderna, amb una quota de participació no gens negligible, segons els períodes, en el comerç d'exportació i d'importació.[11] No obstant la seva importància, la

9. La comprovació de la continuïtat de la taxa s'ha fet comparant les tarifes de bolla dels anys 1413, 1481, 1506, 1526, 1547, 1623 i 1677 (ACA, Generalitat, G162 vol. 7; G24 vol. 15 i 28; G223 vol. 1; ordinacions de la Cort General de Catalunya, XXVI/5/9 i XXVIII/5/11) i, per al 1481, J. Vicens Vives (1967).

10. Sobre la mecànica seguida en la recaptació dels drets de bolla i altres drets del general, responsabilitat dels diferents funcionaris, salaris establerts, etc., vegeu Rubio Cambronero (1950), vol. I, p. 259-398. També, «Ordinacions i crides per la bona exacció dels drets de bolla, 1677» (ACA, XXVIII/5/11).

11. Vegeu Carrère (1967) i Treppo (1976) per al període medieval. Per als segles XVI-XVIII, els estudis sobre el comerç colonial, els intercanvis relacionats amb el sector cotoner i l'activitat comercial en general, així com el paper de les exportacions i importacions de draps i robes de llana, teixits de seda i teles de lli o cànem han estat objecte d'escassa atenció, probablement a causa de la pèrdua d'importància relativa del sector. D'entre la bibliografia existent destacaríem els treballs de Capmany (1779-1792), Fontana (1955), Giralt (1957), Vilar (1962-1968), Martínez Shaw (1978), Torras Elias (1989 i 1991), Delgado (1992) i Martín Corrales (2001).

manca de dades globals sobre aquesta activitat fa que encara avui dia tinguem un coneixement molt superficial sobre la producció i el consum de teixits, llacuna que, sens dubte, un estudi detallat de la variada i múltiple documentació generada per l'impost de bolla permetria cobrir en bona part. Reconstruir la sèrie dels ingressos que aquest impost va proporcionar a la Generalitat en el període de 1503-1770 per a les bolles foranes i en el període de 1524-1770 per a Barcelona, completant les dades conegudes fins ara, semblava una bona manera de contribuir a omplir aquest buit amb un indicador general sobre l'evolució del sector tant des del punt de vista de la producció com del consum. Les xifres corresponents al període 1503-1703, que s'inclouen en aquesta sèrie, han estat recollides personalment i contrastades amb les ja existents, mentre que per als anys 1717-1770, s'han utilitzat directament les dades de Fernández de Pinedo (1978).[12] Els escassos buits que presentava la sèrie s'han cobert, sempre que ha estat possible, fent una estimació del valor de l'arrendament.[13]

Les dades de la sèrie corresponen a la quantitat obtinguda per la Generalitat per l'arrendament dels drets de bolla o de l'import recaptat directament pels oficials de la institució quan, per raons diverses (epidèmies, guerres, crisis, etc.), no trobaven arrendador o aquests hi renunciaven, generalment per les causes esmentades, abans d'acabar-se el trienni corresponent. En la seva majoria, per tant, les dades s'han obtingut dels llibres d'arrendament dels drets del general i, quan aquestes actes no han estat localitzades per a algun període, les dades s'han completat amb la informació procedent dels diversos registres comptables de la Diputació del General, com són els llibres de vàlues, els llibres de deutors, o dels volums que contenen la documentació utilitzada per formar els balanços de la institució per a la seva aprovació a les Corts Generals. En tots els casos —tant quan hi ha arrendament com quan es col·lecta— es tracta d'ingressos nets, és a dir, una vegada descomptades les des-

12. Han publicat dades sobre la bolla (segles XVI-XVIII): FERNÁNDEZ DE PINEDO (1985, 1990, 1997, 2001), que dóna a conèixer les dades de recaptació de bolla per al període 1717-1770, i les xifres totals i les de les foranes desglossades per col·lectes per al període 1599-1703); SERRA (1993 i 1994), que recull dades esparses sobre la recaptació entre 1550 i 1650; TORRES (1997), que recull en gràfic les dades del període 1545-1648, i DURAN (1999 i 2000), que publica les xifres de les bolles foranes per al període 1503-1625.

13. La sèrie de bolles foranes presentava buits d'informació en el triennis de 1503-1505, 1530-1532, 1560-1562, i 1575-1577 en què no es disposava de dades per a algunes de les col·lectes, i en els triennis 1512-1514 i 1518-1520 en què mancava la totalitat de la informació. Aquests buits s'han cobert a còpia d'estimar la quantia de l'arrendament de cada col·lecta segons el seu valor en els triennis anterior i posterior, a excepció del període 1503-1505 en què, com que es tracta de l'inici de la sèrie, s'ha calculat partint del percentatge que l'arrendament de la respectiva col·lecta representava sobre el total en el trienni posterior. La col·lecta de Barcelona presentava buits en els triennis 1554-1556, 1560-1562, 1575-1580 i 1587-1589. En aquest cas, s'ha optat per no estimar-los, perquè en els anys precedents i posteriors aquest impost va ésser recaptat i no arrendat, per la qual cosa, conseqüentment, presentava oscil·lacions molt marcades.

peses i els salaris dels funcionaris que intervenien en el procés.[14] Tot i que a l'apèndix s'inclou l'arrendament de Perpinyà, no hem pres aquests valors en consideració quan hem analitzat l'evolució dels ingressos, atès que aquesta col·lecta va ser annexionada per França amb el Tractat dels Pirineus (1659) i deixà de formar part, conseqüentment, dels drets percebuts per la Generalitat fins aleshores.[15]

Un indicador de la producció o del consum?

Una de les qüestions que es plantejava en relació amb la sèrie d'arrendaments de bolla és si, més enllà de facilitar informació sobre una determinada font d'ingressos de la Diputació del General, podria ésser utilitzada com un indicador per estudiar l'evolució conjunta de la producció i el consum de teixits a Catalunya, o bé si el pes d'un d'aquests dos factors era prou fort com per influir en el comportament de la sèrie, convertint-la, bàsicament, en un indicador de la producció o del consum. Tot i que es tracta d'un impost successiu, el fet que la venda de teixits —autòctons i d'importació— pagués un 15 % del valor de la venda, mentre que la taxa que gravava la producció era molt inferior, permetia suposar que la part més important dels ingressos provenia del consum. A aquesta mateixa conclusió arriba Torres (1997, p. 113) quan observa que els pagaments d'un sol botiguer de la ciutat de Girona igualava i/o superava amb escreix el d'algunes localitats productores de la col·lecta. Per tal de poder precisar més aquest aspecte clau i extreure el màxim profit de la sèrie, es va procedir a buidar alguns dels llibres de recaptació de bolla conservats de la segona meitat del segle XVII, en els quals era possible destriar la procedència dels pagaments. Es tracta, concretament, dels corresponents a les poblacions de Cardona, Esparreguera, Igualada, Manresa, Solsona i Valls, totes elles poblacions mitjanes des del punt de vista demogràfic, que reunien la condició de tenir una activitat tèxtil important o de ser centres de recaptació dels nuclis productors de la zona (quadre 1).[16]

14. Les fonts d'on procedeixen les dades de la sèrie són: ACA, Generalitat, G54 vol. 2 i 3, G72 vol. 1, G85 vol. 2, 3 i 6 a 21, G24 vol. 15 a 38, G147 vol. 1 i 3, G206 vol. 1, G209 vol. 2, i V192 i 193. A l'apèndix 1 es recullen els arrendaments de la Taula de Barcelona i del total de les foranes. El detall de la recaptació de cada una de les taules foranes, per als segles XVI i XVII, està a disposició de tot aquell estudiós que hi estigui interessat.

15. Des del punt de vista econòmic, la pèrdua de Perpinyà representava un cop important per als ingressos de la Generalitat, tot i la contínua disminució que aquests havien experimentat des de la primeria del segle XVI. La recaptació procedent d'aquesta col·lecta suposava el 26 % del total de les bolles foranes en els primers anys del segle XVI, d'un 15 % el 1560, i de l'11-12 % en els anys anteriors a l'inici del conflicte (vegeu dades a l'apèndix 1).

16. ACA, Generalitat, D71 vol. 1743 a 1746 per a Cardona; D72 vol. 1753, 1754 i 1757 a 1761 per a Esparreguera; D102 vol. 2106, 2107, 2109, 2110 i D103 vol. 2113 a 2117 per a Igualada; D80 vol. 1815 a 1821 i D27 vol. 1036, 1037 per a Manresa; D89 vol. 1951, 1953 a 1956, 1961 a 19164 i D30 vol. 1119 per a Solsona; D94 vol. 2008, 2009 i 2012 a 2015 i D96 vol. 2026 a 2028 per a Valls.

QUADRE 1
DISTRIBUCIÓ DE LA RECAPTACIÓ DE BOLLA

	Cobrat per dret de cera	%	*Cobrat per dret de rams*	%	*Total*
Cardona					
1684/3a. terça	105,1	91,2	10,1	8,8	115,2
1684/4a. terça	289,7	94,4	17,1	5,6	306,8
1685/2a. terça	159,4	97,5	3,9	2,5	163,3
1686/1a. terça	102,7	87,2	15,1	12,8	117,7
Esparreguera					
1686/2a. terça	186,1	74,8	62,6	25,2	248,7
1686/4a. terça	272,1	77,8	77,7	22,2	349,8
1687/1a. terça	126,9	54,4	106,5	45,6	233,4
1687/3a. terça	74,2	35,3	136,1	64,7	210,3
1688/1a. terça	159,1	74,3	55,1	25,7	214,2
1688/3a. terça	114,8	59,6	77,7	40,4	192,5
1688/4a. terça	300,6	73,9	106,2	26,1	406,8
Igualada					
1695/3a. terça	147,4	85,0	25,9	15,0	173,3
1695/4a. terça	298,4	92,1	25,8	7,9	324,2
1696/2a. terça	149,9	93,6	10,2	6,4	160,1
1696/3a. terça	166,0	90,6	17,2	9,4	183,2
1696/4a. terça	303,0	92,8	23,4	7,2	326,4
1697/1a. terça	89,1	82,2	19,2	17,8	108,3
1697/2a. terça	73,5	88,9	9,2	11,1	82,7
1697/3a. terça	55,2	75,5	17,9	24,5	73,1
1697/4a. terça	210,6	90,5	22,1	9,5	232,7
1698/1a. terça	80,3	85,3	13,8	14,7	94,1
1698/2a. terça	84,2	71,7	33,3	28,3	117,5
Manresa					
1684/ gener	30,1	87,2	4,4	12,8	34,5
1684/març	31,1	88,5	4,1	11,5	35,2
1684/octubre	54,8	97,7	1,3	2,3	56,1
1684/novembre	60,6	94,7	3,3	5,3	63,9
1685/2a. terça	39,1	87,2	5,7	12,8	44,8
1685/3a. terça	53,6	85,8	8,8	14,2	62,4
1686/1a. terça	14,1	53,2	12,4	46,8	26,5

(Continua)

QUADRE 1
(Continuació)

	Cobrat per dret de cera	%	*Cobrat per dret de rams*	%	*Total*
Solsona					
1684/3a. terça	159,8	84,6	29,1	15,4	188,9
1686/1a. terça	106,4	77,3	31,3	22,7	137,7
1686/2a. terça	60,8	77,8	17,4	22,2	78,2
1686/3a. terça	129,1	84,5	23,7	15,5	152,8
1687/1a. terça	152,5	87,5	21,8	12,5	174,3
1687/2a. terça	163,3	94,4	9,8	5,6	173,1
1687/3a. terça	86,2	82,8	17,9	17,2	104,1
1687/4a. terça	128,5	67,4	62,2	32,6	190,7
Valls					
1687/1a. terça	385,4	93,4	27,3	6,6	412,7
1687/2a. terça	258,4	91,1	25,1	8,9	283,5
1687/3a. terça	278,2	85,2	48,2	14,8	326,4
1687/4a. terça	461,6	93,4	32,6	6,6	494,2
1689/1a. terça	319,9	92,3	26,6	7,7	346,5
1689/2a. terça	336,9	93,7	22,6	6,3	359,5
1689/4a. terça	521,5	93,3	37,1	6,7	558,6

Font: ACA, Generalitat, D71 vol. 1743 a 1746 per a Cardona; D72 vol. 1753, 1754 i 1757 a 1761 per a Esparreguera; D102 vol. 2106, 2107, 2109, 2110 i D103 vol. 2113 a 2117 per a Igualada; D80 vol. 1815 a 1821 i D27 vol. 1036, 1037 per a Manresa; D89 vol. 1951, 1953 a 1956, 1961 a 1964 i D30 vol. 1119 per a Solsona; D94 vol. 2008, 2009 i 2012 a 2015 i D96 vol. 2026 a 2028 per a Valls.

Com es pot observar en el quadre 1, els resultats obtinguts són evidents i confirmen plenament el que s'ha exposat fins ara: la part de l'ingrés que correspon a les vendes —el dret de cera— suposa, amb molt poques excepcions, més del 70 % dels ingressos, i arriba a representar més del 90 % del total recaptat a Cardona, Igualada, Manresa i Valls. En contrapartida, les percepcions provinents de la producció —el dret de rams— se situen entorn o per sota del 20 %. I aquesta relació resulta més equilibrada, però sense arribar a invertir-se, en nuclis com ara Esparreguera (Baix Llobregat), que constituïa, ja en aquesta època, un dels principals centres de fabricació de draps vint-i-dosens i vint-i-quatrens de l'àrea barcelonina.

La distribució de l'impost a la col·lecta de Vilafranca del Penedès, que comprenia poblacions de les actuals comarques de l'Alt i el Baix Penedès, l'Anoia, el Garraf, l'Alt Camp i el Baix Llobregat,[17] contribueix a reforçar aquesta opinió amb dades de la segona meitat del segle XVII (quadre 2): el percentatge que representa la recaptació de Vilafranca del Penedès, que actua com a centre cohesiu de l'activitat comercial

17. ACA, Generalitat, D96, vol. 2031, 2032 i 2033.

QUADRE 2
DISTRIBUCIÓ DE LA RECAPTACIÓ DE BOLLA A LA COL·LECTA DE VILAFRANCA DEL PENEDÈS

	1684/2a. terça Valor en lliures	*%*	*1684/3a. terça Valor en lliures*	*%*	*1686/2a. terça Valor en lliures*	*%*
Vilafranca del Penedès	216	36	238	38	205	30
Igualada	43	7	27	4	52	8
Capellades	15	3	19	3	20	3
Torredembarra	49	8	87	14	85	13
Vilanova-Cubelles	46	8	25	4	23	3
Sant Sadurní d'Anoia	5	1	24	4	2	0
Sant Quintí de Mediona	9	1	6	1	18	3
Sant Pere de Riudebitlles	30	5	30	5	–	–
Sitges	11	2	–	–	21	3
La Pobla de Montornès	8	1	4	1	–	–
Piera	–	–	14	2	4	1
Vila-rodona	7	1	20	3	9	1
La Llacuna	–	–	12	2	–	–
Esparreguera	159	26	123	20	224	33
El Vendrell	1	0	–	–	–	–
L'Arboç	8	1	–	–	16	2
TOTAL	605	100	629	100	679	100

Font: ACA, Generalitat, D96, vol. 2031, 2032, 2033.

d'un entorn ampli, supera, de molt, la recaptació de les poblacions productores de la seva col·lecta com són Capellades, Igualada o Sant Pere de Riudebitlles i, amb excepció del trimestre de màxima activitat productora, també la d'Esparreguera. La suma de tots els indicadors disponibles permet concloure que la sèrie d'arrendaments dels drets de bolla pot ser utilitzada com un indicador vàlid per estudiar l'evolució del consum de teixits a Catalunya, però no per seguir, ni que sigui de manera indirecta, les oscil·lacions de la producció.

Una darrera consideració sobre la recaptació de bolla podria tenir un interès addicional. Es tracta d'analitzar la participació de les diverses localitats de la col·lecta barcelonina en els pagaments de bolla durant el segle XVI (quadre 3) i d'observar si, en aquesta etapa, es va produir una redistribució de l'activitat econòmica que signifiqués una pèrdua de pes de Barcelona respecte de la seva àrea d'influència, com han defensat alguns historiadors.[18] Les xifres, com era d'esperar atesa la participació

18. ARRANZ (1989) suggereix que en el transcurs del segle XVI es podria haver iniciat un procés de reorganització de l'activitat industrial que hauria beneficiat els nuclis semiurbans en detriment de ciutats com ara Barcelona, Girona, etc. Els treballs de GARCIA ESPUCHE (1997, 1998) apunten en aquesta mateixa direcció ja que defensen que els canvis s'haurien iniciat entorn de 1550 i estarien ben consolidats a final del segle XVI.

del consum en la recaptació, mostren un pes aclaparador de la capital, que representa entre un 85 % i un 90 % del valor de l'arrendament entre 1525 i 1602. Des del punt de vista demogràfic, la capital barcelonina va experimentar, durant la primera meitat del segle XVI, un creixement inferior al de la resta de comarques que formaven part de la seva col·lecta,[19] i la comparació entre el fogatge de 1553 i el recompte de 1717 confirma que aquesta tendència es va mantenir i incrementar durant el segle XVII.[20] Tenint en compte aquestes dades, fóra d'esperar que es produís un increment del pes de la part no barcelonina de la col·lecta, tant com a conseqüència de l'augment del consum de teixits lligat a l'evolució demogràfica com perquè a causa d'aquest augment s'hi desenvolupés una major activitat productiva. Les xifres (quadre 3), però, resulten poc concloents en aquest aspecte: entre 1515 i 1602, l'import de l'arrendament barceloní va decaure lleugerament (tres punt percentuals), mentre que algunes de les poblacions que podien ésser considerades com a centres productius o comercials relativament importants van mantenir estable o van disminuir dèbilment la seva participació en la renda (Sant Feliu de Codines, Sant Celoni, Olesa de Montserrat, Caldes de Montbui, Mataró). De fet, només els nuclis de Terrassa, Sabadell, al Vallès Occidental, i Granollers, al Vallès Oriental, van mantenir un creixement lleuger, bé que aquest se situa a nivells molt inferiors al creixement demogràfic de la seva comarca. En definitiva, per la via de l'impost de bolla no es confirma la hipòtesi d'una pèrdua de pes econòmic del nucli barceloní en relació amb les comarques veïnes. Es tracta, però, d'un indici que caldrà tornar a considerar quan es disposi de més informació sobre altres variables.

Els arrendaments de bolla, 1503-1770

L'evolució seguida pels ingressos totals procedents de la bolla segueix, en termes nominals, una tendència molt clara de creixement (gràfic 1) a partir de la dècada de 1530, que s'accelera a meitat de segle fins a atènyer un primer màxim entorn de 1580 (índex 247) i un segon entre 1598-1601 (índex 265), amb una fase de decreixement entre aquests dos extrems, reflex, probablement, dels problemes que en aquest mateix període afecten altres sectors de l'economia, i en especial el sector agrari. Aquesta línia ascendent es trenca a partir dels primers anys del segle XVII,

19. Segons els fogatges, entre 1515 i 1553, Barcelona va disminuir la seva població (índex 98) mentre que l'àrea del Vallès Occidental va experimentar un creixement del 27 %; el Vallès Oriental, d'un 9 %; el Baix Llobregat, d'un 4 %, i el Maresme, d'un 19 %. Globalment, entre el fogatge de 1553 i el recompte de 1717, el creixement mitjà de la regió barcelonina va ser molt inferior al de la mitjana de la seva corona (índex 119, quan l'índex d'increment era del 143 al Vallès Occidental, del 200 al Vallès Oriental, del 191 al Baix Llobregat, i del 274 al Maresme). Prenc les xifres de Vilar (1964-1968), vol. II i III , p. 230-234 i 141-145.

20. No disposem de dades de població per a la segona meitat del segle XVII, però segons les dades facilitades per Vilar (1964-1968), vol. III, p. 141-181, en els primers anys del segle XVIII (1718) la població d'aquestes localitats era, aproximadament, de 1.720 habitants a Cardona, de 1.134 habitants a Esparreguera, de 1.630 habitants a Igualada i de 1.593 habitants a Solsona. Les més poblades eren Valls amb 3.116 habitants i Manresa amb 5.669 habitants.

QUADRE 3
DISTRIBUCIÓ DE LA BOLLA A LA COL·LECTA DE BARCELONA (PERCENTATGES)

	1525	*1538*	*1552*	*1563*	*1573*	*1583*	*1598*	*1602*
Mataró	1,5	0,8	1,1	1,4	1,4	1,4	1,5	1,1
Terrassa	1,4	1,3	1,7	1,1	1,9	3,0	2,4	2,8
Caldes de Montbui	1,3	1,3	0,9	1,1	1,0	1,0	0,9	1,4
Granollers	2,5	1,9	2,1	3,0	2,0	3,8	3,1	3,8
Martorell	0,2	0,2	0,2	0,5	0,5	0,5	0,2	0,2
Sant Vicenç dels Horts	0,2	0,1	0,1	0,3	0,2	0,0	–	0,0
Sabadell	0,4	0,6	0,8	1,3	1,0	1,8	1,8	1,8
Sant Boi de Llobregat	0,1	0,2	0,2	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0
Olesa	0,1	0,1	0,1	0,4	0,4	0,3	0,2	0,3
Sant Cugat del Vallès	0,3	0,1	0,7	0,5	0,3	0,3	0,1	0,2
Cardedeu	0,9	0,8	1,4	1,4	1,4	1,1	0,7	0,7
Sant Celoni	1,3	1,2	0,8	0,5	0,8	0,5	0,2	0,4
Palautordera	0,6	0,7	0,9	0,7	0,8	0,5	0,5	0,7
Sant Feliu de Codines	–	–	0,4	0,4	0,4	0,5	0,2	0,3
Total foranes Barcelona	10,7	9,3	11,3	12,7	12,1	14,9	12,0	13,7
Barcelona ciutat	89,3	90,7	88,7	87,3	87,9	85,1	88,0	86,3
Barcelona total	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Font: ACA, Generalitat, G85, vol. 2 a 21.

quan el valor de la recaptació entra en un procés de caiguda lenta fins arribar al seu punt més baix en els anys immediatament posteriors al conflicte dels Segadors (índex 119, l'any 1663).[21] Una vegada superats els efectes de la guerra, l'import recol·lectat comença a recuperar-se, tendència que només es veu interrompuda durant els anys de la Guerra de Successió i que es manté fins a la supressió de l'impost el 1770. L'expansió iniciada a partir de la dècada de 1530, el canvi d'orientació a l'inici del segle XVII —motivat tant per problemes polítics com econòmics— i de nou la represa, tímida a partir del darrer terç del segle XVII i extremadament vigorosa en arribar a mitjan segle XVIII, coincideixen, amb força exactitud, amb les tres grans fases en què, en termes generals, s'acostuma a dividir l'evolució de l'economia catalana en els segles XVI-XVIII.

21. El balanç de les generalitats presentat a les Corts es fa ressò de la caiguda dels ingressos en els darrers temps i, especialment, en el trienni de 1629-1632. Atribueix aquest descens a la interrupció del comerç amb Marsella i amb França en general, a la pesta que afecta Palerm, a l'estat en què es troben Milà, Venècia, Florència i, també, el Rosselló i la Cerdanya, a les guerres d'Itàlia i d'Alemanya i, finalment, a la manca de blats, vins i altres vitualles que pateix Catalunya des de fa dos anys (ACA, Generalitat, G147 vol. 2). Sorprèn que, entre les raons d'aquesta pèrdua d'ingressos, no es tingui en compte la possibilitat de frau, fet que contrasta amb el que succeeix a la segona meitat del segle XVII.

GRÀFIC 1
RECAPTACIÓ DELS DRETS DE BOLLA (LLIURES CATALANES)

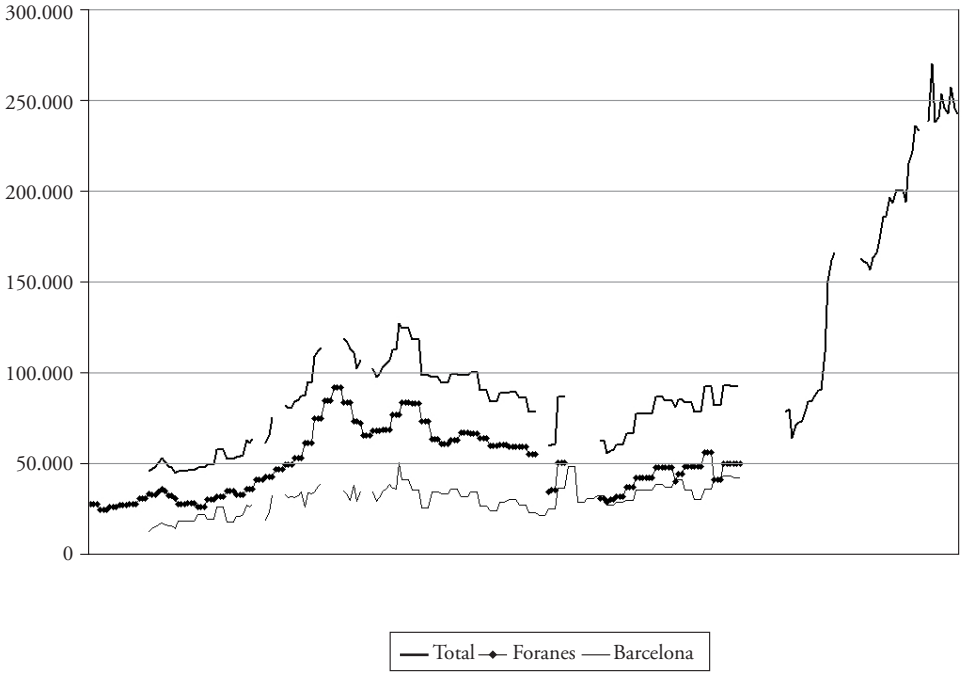

Aquesta perspectiva canvia, no obstant això, quan s'analitza l'evolució de la sèrie un cop deflectida pels preus del blat de Barcelona,[22] de manera molt semblant al que succeeix quan s'examina, en termes reals, la tendència seguida pels ingressos senyorials en aquests mateixos anys, encara que en difereixin sensiblement les causes que donen lloc a aquest comportament.[23] Aquí, el creixement del segle XVI es podria qualificar quasi com una pugna per recuperar la caiguda dels ingressos que es produeix a partir de 1524-1525, de manera que cal arribar a mitjan dècada de 1550 per trobar un canvi de tendència que permeti recuperar els valors inicials de la sèrie, tot i que només es pot parlar de creixement real entre els anys 1560 i 1580 (gràfic 2). Disposar ara de dades per a la primera part del segle XVI permet respondre algunes de les preguntes que s'havien plantejat sobre l'abast de la recuperació de la bolla durant aquest segle i precisar millor la cronologia del període.[24] Malgrat que la

22. Per deflectir s'ha utilitzat la sèrie de preus del blat elaborada per FELIU (1991), vol. I, p. 41-44.

23. Per a l'evolució dels ingressos senyorials en els segles XVI-XVIII, en termes reals, vegeu DURAN (1979).

24. Per a TORRES (1997), p. 113, al segle XVI es produeix un creixement moderat, amb uns màxims concentrats els anys 1550 i 1570, i es pregunta si els valors màxims no s'haurien aconseguit en el primer terç de segle.

GRÀFIC 2
RECAPTACIÓ DE BOLLA EN TERMES REALS
(1524-1532 = 100)

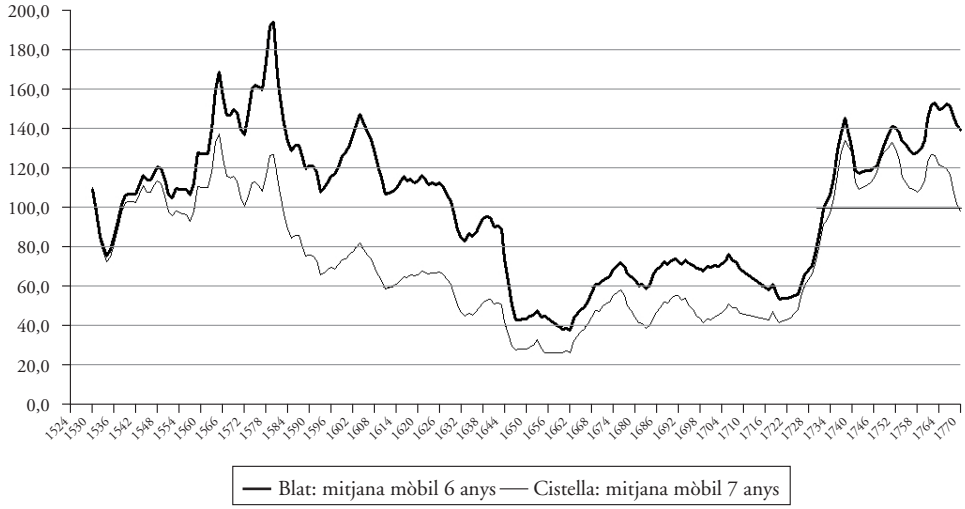

manca de dades de la col·lecta de Barcelona impedeix incloure en la sèrie el primer vicenni del segle, el comportament que tenen les bolles foranes en aquests anys permet deduir que fou una etapa de creixement que va atènyer el seu màxim precisament els anys 1524-1525 (vegeu apèndix 1), de manera que el punt de partida de la sèrie coincidiria amb una punta de creixement. D'una comparació amb dades del període anterior en resultaria, possiblement, que els valors assolits en aquests anys eren el punt final de la recuperació de la crisi del segle XV.[25]

A partir de la dècada de 1580, l'evolució de la recaptació entra en un procés de caiguda que no toca fons fins després de la Pau dels Pirineus (1659). Però el que sorprèn quan s'observa el comportament plurisecular de la sèrie no és tant la profunditat de la caiguda de la primera meitat del segle XVII com la lentitud de la recuperació durant la segona meitat i el fet que el creixement sostingut del segle XVIII no aconsegueixi arribar al punt màxim assolit en el segle XVI. En la primera meitat del segle XVII, la caiguda de la bolla —recordem que és un impost sobre la producció i el consum de teixits— era d'esperar: la documentació de l'època fa referències continuades a la crisi productiva i a la pèrdua de competitivitat que patia el sector, que afectava, així mateix, la seva capacitat exportadora.[26] D'altra banda, els problemes a

25. Vegeu VICENS VIVES (1957), p. 238-245; CARRÈRE (1967), p. 407-420; SALRACH (1981), p. 1020-1022, i TORRES (1997), p. 114.

26. Dels problemes de la manufactura tèxtil catalana se'n fan ressò les Corts Generals celebrades a Barcelona el 1599. Informació sobre aquesta qüestió es troba a: CARRERA PUJAL (1947), vol. I, p. 313-315, 325 i s., 357-358 i 364. També a VILAR (1964-1968), vol. II, p. 262-267; TORRAS (1997), p. 112, i DURAN (1999), p. 280-281.

APÈNDIX 1
RECAPTACIÓ DE BOLLA (ARRENDAMENTS)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1503	27.542			21,2	100,5		
1504	27.542			19,7	108,1		
1505	27.542			17,6	121,4		
1506	24.340			17,1	110,4		
1507	24.340			16,9	111,7		
1508	24.340			17,1	110,1		
1509	25.709			15,9	125,0		
1510	25.709			14,7	135,7		
1511	25.709			14,3	139,5		
1512	26.698			14,7	140,9		
1513	26.698			16,4	126,3		
1514	26.698			17,2	120,0		
1515	27.697			17,6	122,0		
1516	27.697			17,8	120,3		
1517	27.697			16,5	130,2		
1518	30.402			16,2	145,6		
1519	30.402						
1520	30.402						
1521	33.300	12.479	45.779				
1522	32.773	13.777	46.550				
1523	32.865	15.215	48.080				
1524	34.318	15.875	50.193	17,4	152,5	138,6	147,8
1525	35.666	17.154	52.820	17,6	156,7	148,1	153,8
1526	34.865	15.920	50.785	21,6	124,8	112,0	120,5
1527	32.379	15.785	48.164	21,5	116,7	111,8	115,1
1528	31.915	15.672	47.587	25,5	97,0	93,6	95,8
1529	30.646	13.979	44.625	34,3	69,2	62,0	66,8
1530	27.613	17.950	45.563	35,0	61,0	77,9	66,7
1531	27.613	17.950	45.563	35,0	61,0	77,9	66,7
1532	27.613	17.950	45.563	35,0	61,0	77,9	66,7
1533	28.178	18.117	46.295	29,7	73,5	92,9	80,0
1534	28.178	18.117	46.295	26,8	81,5	102,9	88,7
1535	28.178	18.117	46.295	20,4	106,8	135,0	116,3

(Continua)

APÈNDIX 1
(Continuació)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1536	25.739	21.809	47.548	21,2	93,9	156,3	114,9
1537	25.739	21.809	47.548	20,2	98,8	164,5	120,9
1538	25.739	21.809	47.548	19,3	103,1	171,7	126,3
1539	30.199	19.094	49.293	25,4	92,1	114,5	99,7
1540	30.199	19.094	49.293	30,1	77,6	96,4	83,9
1541	30.199	19.094	49.293	28,8	81,2	100,9	87,9
1542	31.567	26.061	57.628	25,3	96,5	156,5	116,7
1543	31.567	26.061	57.628	20,2	121,1	196,5	146,6
1544	31.567	26.061	57.628	19,1	128,1	207,9	155,0
1545	34.650	17.451	52.101	24,4	110,0	108,9	109,7
1546	34.650	17.451	52.101	26,8	100,0	99,0	99,6
1547	34.650	17.451	52.101	24,1	111,2	110,0	110,8
1548	32.688	20.735	53.423	25,0	101,3	126,3	109,7
1549	32.688	20.944	53.632	25,1	100,7	126,8	109,5
1550	32.688	21.903	54.591	26,0	97,2	128,0	107,6
1551	35.534	26.967	62.501	32,2	85,5	127,5	99,6
1552	35.534	25.728	61.262	31,0	88,6	126,1	101,3
1553	35.534	27.571	63.105	24,9	110,6	168,6	130,1
1554	41.096			24,9	127,9		
1555	41.096			26,3	120,8		
1556	41.096			31,0	102,7		
1557	42.444	18.554	60.998	32,6	100,7	86,5	95,9
1558	42.444	22.889	65.333	27,0	121,6	128,8	124,0
1559	42.444	32.877	75.321	23,8	138,2	210,4	162,5
1560	46.721			22,1	163,9		
1561	46.721			22,1	163,9		
1562	46.721			23,6	153,1		
1563	49.239	32.555	81.794	23,5	162,0	210,5	178,4
1564	49.239	31.233	80.472	23,5	162,4	202,4	175,9
1565	49.239	31.499	80.738	26,0	146,7	184,5	159,5
1566	52.804	30.954	83.758	37,9	107,9	124,3	113,4
1567	52.804	31.932	84.736	40,1	101,8	121,0	108,3
1568	52.804	34.412	87.216	30,1	135,7	173,7	148,5

(Continua)

APÈNDIX 1
(Continuació)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1569	61.250	25.771	87.021	26,6	178,1	147,2	167,7
1570	61.250	33.568	94.818	29,2	162,2	174,7	166,4
1571	61.250	32.940	94.190	41,1	115,4	121,9	117,6
1572	74.428	34.328	108.756	40,5	142,3	128,9	137,8
1573	74.428	37.433	111.861	30,1	191,2	188,9	190,4
1574	74.428	39.043	113.471	30,0	192,2	198,1	194,2
1575	84.685			31,0	211,3		
1576	84.685			33,7	194,6		
1577	84.685			43,0	152,3		
1578	91.611			48,3	146,8		
1579	91.611			49,6	142,8		
1580	91.611			43,8	161,7		
1581	83.491	34.915	118.406	36,3	178,1	146,4	167,4
1582	83.491	32.832	116.323	41,3	156,3	120,8	144,4
1583	83.491	29.323	112.814	49,6	130,2	89,8	116,6
1584	73.075	37.764	110.839	53,1	106,4	108,1	107,0
1585	73.075	29.008	102.083	47,6	118,7	92,6	109,9
1586	72.274	34.538	106.812	37,2	150,4	141,3	147,4
1587	65.456			31,9	158,7		
1588	65.456			35,8	141,4		
1589	65.456			43,0	117,9		
1590	68.105	33.994	102.099	42,8	123,2	120,8	122,4
1591	68.105	29.233	97.338	47,1	111,9	94,4	106,0
1592	68.105	30.841	98.946	52,3	100,8	89,7	97,1
1593	68.618	34.572	103.190	49,1	108,2	107,1	107,8
1594	68.618	35.801	104.419	45,0	118,1	121,0	119,1
1595	68.618	38.233	106.851	42,6	124,7	136,5	128,7
1596	76.624	36.015	112.639	43,2	137,2	126,7	133,6
1597	76.624	35.975	112.599	45,6	129,9	119,9	126,6
1598	76.624	50.238	126.862	48,1	123,3	158,9	135,3
1599	83.334	41.077	124.411	47,9	134,5	130,3	133,1
1600	83.334	41.077	124.411	52,0	123,9	120,0	122,6
1601	83.334	41.077	124.411	44,0	146,5	141,9	144,9

(Continua)

APÈNDIX 1
(Continuació)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1602	82.688	35.230	117.918	36,0	177,6	148,7	167,9
1603	82.688	35.230	117.918	36,9	173,2	145,0	163,7
1604	82.688	35.230	117.918	36,3	176,4	147,7	166,7
1605	72.993	25.503	98.496	49,3	114,4	78,6	102,3
1606	72.993	25.503	98.496	50,0	112,9	77,5	101,0
1607	72.993	25.503	98.496	53,0	106,5	73,1	95,2
1608	63.185	34.245	97.430	51,0	95,8	102,0	97,9
1609	63.185	34.245	97.430	44,0	111,1	118,3	113,5
1610	63.185	34.245	97.430	38,0	128,6	136,9	131,4
1611	60.850	33.400	94.250	44,0	106,9	115,4	109,8
1612	60.850	33.400	94.250	46,5	101,2	109,2	103,9
1613	60.850	33.400	94.250	44,4	106,0	114,3	108,8
1614	62.938	35.995	98.933	48,8	99,8	112,2	104,0
1615	62.938	35.995	98.933	41,4	117,5	132,1	122,4
1616	62.938	35.995	98.933	37,8	128,9	144,9	134,3
1617	66.920	31.749	98.669	44,0	117,6	109,7	114,9
1618	66.920	31.749	98.669	43,5	119,0	110,9	116,3
1619	66.920	31.749	98.669	55,7	93,0	86,7	90,9
1620	66.159	34.000	100.159	45,0	113,7	114,8	114,1
1621	66.159	34.000	100.159	41,0	124,8	126,0	125,2
1622	66.159	34.000	100.159	48,8	104,9	106,0	105,3
1623	63.713	26.190	89.903	39,8	124,0	100,1	115,9
1624	63.713	26.190	89.903	37,7	130,8	105,7	122,3
1625	63.713	26.190	89.903	41,5	118,7	95,9	111,0
1626	59.813	23.867	83.680	44,0	105,1	82,4	97,5
1627	59.813	23.867	83.680	45,3	102,2	80,2	94,8
1628	59.813	23.867	83.680	42,6	108,6	85,2	100,7
1629	59.908	28.750	88.658	55,4	83,6	78,8	82,0
1630	59.908	28.750	88.658	60,3	76,9	72,5	75,4
1631	59.908	28.760	88.668	71,7	64,7	61,0	63,4
1632	58.971	30.000	88.971	58,2	78,4	78,4	78,4
1633	58.971	30.000	88.971	51,6	88,4	88,4	88,4
1634	58.971	30.000	88.971	37,0	123,3	123,2	123,2

(Continua)

APÈNDIX 1
(Continuació)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1635	59.217	27.000	86.217	50,0	91,6	82,1	88,4
1636	59.217	27.000	86.217	45,3	101,2	90,7	97,7
1637	59.217	27.000	86.217	45,8	100,1	89,7	96,6
1638	54.996	23.000	77.996	44,2	96,3	79,1	90,5
1639	54.996	23.000	77.996	46,8	91,0	74,8	85,5
1640	54.996	23.000	77.996	47,1	90,3	74,2	84,9
1641		21.030		44,6		71,7	
1642		21.030		47,5		67,3	
1643		21.030		57,5		55,6	
1644	34.314	25.110	59.424	84,8	31,3	45,0	35,9
1645	35.166	25.110	60.276	70,0	38,8	54,5	44,1
1646	35.450	25.110	60.560	81,3	33,7	47,0	38,2
1647	50.453	36.019	86.472	80,5	48,5	68,0	55,1
1648	50.453	36.019	86.472	101,0	38,6	54,2	43,9
1649	50.453	36.019	86.472	98,0	39,8	55,9	45,2
1650		48.025		140,0		52,1	
1651		48.025		242,1		30,1	
1652		48.025		500,0		14,6	
1653		28.501		75,8		57,2	
1654		28.501		66,3		65,3	
1655		28.501		87,6		49,5	
1656		30.501		77,0		60,2	
1657		30.501		61,6		75,3	
1658		30.501		44,5		104,2	
1659		32.034		62,2		78,3	
1660	30.345	32.034	62.379	83,3	28,2	58,4	38,4
1661	30.450	32.034	62.484	80,0	29,4	60,9	40,0
1662	28.551	27.012	55.563	80,0	27,6	51,3	35,6
1663	30.079	27.012	57.091	46,3	50,3	88,8	63,3
1664	30.079	27.012	57.091	53,0	43,9	77,4	55,2
1665	31.601	28.500	60.101	53,0	46,1	81,7	58,1
1666	31.601	28.500	60.101	53,5	45,7	81,0	57,6
1667	31.601	28.500	60.101	51,5	47,5	84,1	59,8

(Continua)

APÈNDIX 1
(Continuació)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1668	36.565	29.600	66.165	48,2	58,7	93,4	70,4
1669	36.565	29.600	66.165	51,6	54,8	87,2	65,7
1670	36.565	29.600	66.165	54,8	51,6	82,2	61,9
1671	42.000	35.000	77.000	56,6	57,4	94,0	69,7
1672	42.000	35.000	77.000	61,3	53,0	86,8	64,4
1673	42.000	35.000	77.000	60,0	54,1	88,6	65,8
1674	42.000	35.000	77.000	47,0	69,1	113,2	84,0
1675	42.000	35.000	77.000	48,0	67,7	110,8	82,2
1676	42.000	35.000	77.000	49,6	65,5	107,3	79,6
1677	47.874	38.500	86.374	93,0	39,8	62,9	47,6
1678	47.874	38.500	86.374	104,0	35,6	56,3	42,6
1679	47.874	38.500	86.374	78,8	47,0	74,2	56,2
1680	47.477	37.000	84.477	80,3	45,8	70,1	54,0
1681	47.477	37.000	84.477	66,4	55,3	84,7	65,2
1682	47.477	37.000	84.477	50,0	73,4	112,5	86,6
1683	39.818	40.942	80.760	66,5	46,3	93,6	62,2
1684	43.983	40.942	84.925	73,0	46,6	85,2	59,6
1685	43.983	40.942	84.925	58,0	58,6	107,3	75,0
1686	48.000	35.488	83.488	53,5	69,4	100,8	80,0
1687	48.000	35.488	83.488	68,2	54,5	79,1	62,8
1688	48.000	35.488	83.488	51,1	72,7	105,6	83,8
1689	48.000	30.000	78.000	52,5	70,7	86,8	76,1
1690	48.000	30.000	78.000	52,7	70,5	86,6	75,9
1691	48.000	30.000	78.000	60,0	61,9	76,0	66,6
1692	56.000	36.000	92.000	69,3	62,5	79,0	68,1
1693	56.000	36.000	92.000	71,3	60,8	76,8	66,2
1694	56.000	36.000	92.000	60,2	72,0	90,9	78,4
1695	40.872	41.000	81.872	58,2	54,3	107,1	72,1
1696	40.872	41.000	81.872	60,0	52,7	103,8	69,9
1697	40.872	41.000	81.872	65,0	48,6	95,9	64,6
1698	50.000	43.000	93.000	76,0	50,9	86,0	62,7
1699	50.000	43.000	93.000	77,3	50,0	84,5	61,6
1700	50.000	43.000	93.000	55,8	69,4	117,2	85,5

(Continua)

APÈNDIX 1
(Continuació)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1701	50.000	42.000	92.000	63,0	61,4	101,3	74,8
1702	50.000	42.000	92.000	61,5	62,9	103,8	76,7
1703	50.000	42.000	92.000	68,5	56,4	93,2	68,8
1704							
1705							
1706							
1707							
1708							
1709							
1710							
1711							
1712							
1713							
1714							
1715							
1716							
1717			78.003	68,0			58,8
1718			80.009	64,4			63,7
1719			63.978	69,8			47,0
1720			70.838	79,8			45,5
1721			72.633	66,7			55,8
1722			72.633	67,5			55,1
1723			78.366	69,3			58,0
1724			84.100	66,4			64,9
1725			84.100	63,3			68,1
1726			87.050	56,1			79,6
1727			90.000	56,5			81,6
1728			90.000	62,7			73,6
1729			111.007	79,9			71,2
1730			150.312	68,4			112,6
1731			161.628	63,2			131,2
1732			165.829	58,4			145,5
1733							

(Continua)

APÈNDIX 1
(Continuació)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1734							
1735							
1736							
1737							
1738							
1739							
1740			162.485	63,5			
1741			161.002	76,6			
1742			160.183	72,0			
1743			156.517	66,3			
1744			163.353	69,5			
1745			165.669	70,3			
1746			172.916	69,1			
1747			185.246	68,2			
1748			186.002	66,8			
1749			196.617	65,2			
1750			193.139	63,9			
1751			200.493	68,7			
1752			200.206	87,8			
1753			200.562	93,3			
1754			193.710	90,9			
1755			214.911	84,8			
1756			221.748	85,4			
1757			235.595	84,5			
1758			233.354	76,8			
1759							
1760							
1761			238.245	74,0			
1762			270.009	83,7			
1763			237.669	88,6			
1764			240.550	97,2			
1765			253.400	81,8			
1766			245.773	77,0			

(Continua)

APÈNDIX 1
(Continuació)

	Valors nominals (lliures)			*Preu del blat (Barcelona)*	*Valors deflectits (1524-1532=100)*		
Any	*Foranes*	*Barcelona*	*Total*		*Foranes*	*Barcelona*	*Total*
1767			242.608	84,4			
1768			257.152	100,9			
1769			245.817	96,3			
1770			242.310	106,0			

Font: Vegeu la nota núm. 10.

què s'enfrontava el sector agrari en aquests anys —males collites, fam, encariment de les vitualles—, sumats als derivats de la situació política —allotjaments, guerra— havien de donar lloc a una disminució de la capacitat de consum de la població catalana.[27] Més problemàtic resulta trobar una explicació plausible per al comportament de la sèrie a partir de la segona meitat del segle XVII —tot i que aquesta encara podria explicar-se per la situació de guerra quasi permanent en què va viure el Principat— però, sobretot, per al segle XVIII quan, superats els desajustos generats per la Guerra de Successió, tots els altres indicadors demogràfics i econòmics coincideixen a qualificar aquesta etapa de desenvolupament extraordinari.[28] Pràcticament els mateixos resultats s'obtenen si es fa servir per deflectir la cistella de la compra elaborada per Feliu (en premsa),[29] bé que en aquest darrer cas els valors de la dècada de 1730 s'acosten als valors dels de la segona meitat del segle XVI.

Examinem els factors que podrien contribuir a explicar aquest aparent contrasentit: l'ús d'un deflector inadequat, la caiguda del consum i la disminució de la capacitat de l'organisme recaptador. Tenint present que la sèrie reflecteix, bàsicament, el moviment del consum, no prenem en consideració una possible pèrdua de la capacitat del sector per adaptar-se als canvis exigits pel mercat perquè, en un context que no imposa obstacles a la importació, els aspectes productius foren un element que influiria relativament poc en la quantia de la recaptació.

Utilitzar la sèrie dels preus del blat o de la cistella de la compra com a deflector pot alterar l'evolució de la sèrie, atès que indica l'evolució de la capacitat de consum, en termes de blat, del valor obtingut per l'arrendament dels drets de bolla, però no els metres de draps o de teles que es poden adquirir amb aquesta quantitat. Un increment dels preus dels teixits superior al del blat podria contribuir a explicar una dismi-

27. Vegeu VILAR (1964-1968), vol. II, p. 325-329 i SERRA (1986) p. 223-225 i (1988), p. 205-216.

28. FONTANA (1988), p. 68.

29. Agraïm a G. Feliu que ens hagi permès utilitzar aquestes dades, encara inèdites a l'hora de redactar aquest article.

GRÀFIC 3
RECAPTACIÓ DE BOLLA EN TERMES REALS (BLAT) PER HABITANT
(1524-1532 = 100)

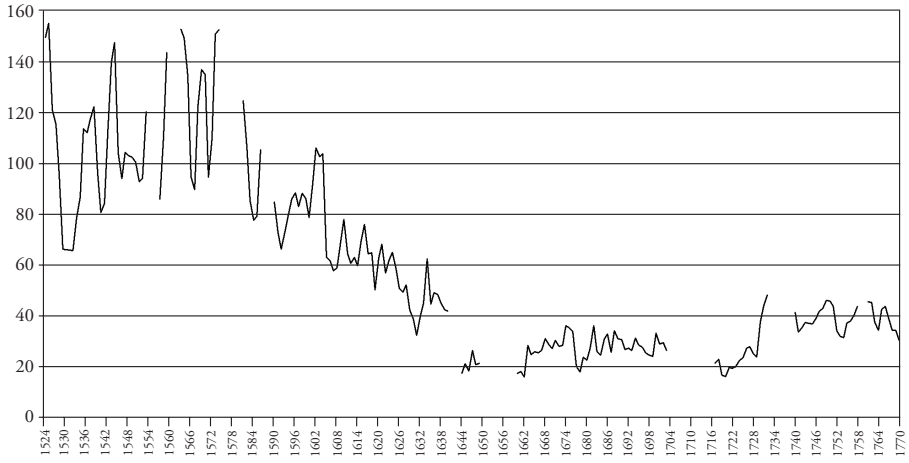

nució de la demanda de teixits per part dels consumidors sempre que la renda es mantingués relativament estable. No disposem, a hores d'ara, d'una sèrie de preus de teixits per a tot el període considerat, ni tampoc indicacions fiables de preus per a anys concrets que permetin comparar el moviment dels preus dels teixits amb els del blat o altres productes alimentaris que poguessin ser utilitzats com a deflector. Si prenem en consideració les dades sobre preus mitjans dels teixits que facilita Torra per al període 1660–1770,[30] el preu dels teixits de llana hauria experimentat un increment inferior al del blat de l'ordre del 5-6 % en el cas dels draps catorzens i setzens de producció autòctona, i d'un 20-25 % en els de qualitat mitjana, és a dir vint-i-dosens i vint-i-quatrens. Si aquesta tendència es confirmés i es pogués utilitzar els preus dels teixits com a deflector, la sèrie d'arrendaments presentaria una evolució més positiva a partir de la segona meitat del segle XVII i en el transcurs del segle XVIII, però continuaria mantenint-se per sota dels valors assolits en el segle XVI.

Si, tenint en compte les evidències aportades fins ara, l'evolució dels arrendaments es pot considerar com un indicador de l'evolució del consum, les discrepàncies entre allò que fóra d'esperar, vist l'increment demogràfic experimentat per la població catalana entre 1515 i 1787 i el comportament de la sèrie de bolla són notables.[31] Com pot observar-se en el gràfic 3, l'equivalent del valor dels arrendaments

30. Lídia TORRA (2002), «Cambios en la oferta y demanda textil en Barcelona (1650-1800)», *Revista de Historia Industrial,* núm. 22.

31. No es disposa de dades generals per al període comprès entre el cens de l'any 1553 i el recompte de 1717, però segons VILAR (1964-1968), IGLÉSIES (1969-1970, 1974 i 1979), PORTELLA (1956), PLADEVALL (1967), J. NADAL (1983 i 1984), FELIU (1983), DANTÍ (1984), R. ALBERCH i N. CASTELLS (1985), J. A. SUGRA-

en litres de blat per càpita, en el darrer terç del segle XVIII,[32] se situa a valors inferiors no ja als dels anys culminants del segle XVI, sinó també dels posteriors a l'any 1660, de manera que la recuperació posterior a la Guerra dels Segadors i el desenvolupament aconseguit pel conjunt de l'economia catalana en el segle XVIII —creixement de la producció agrària i especialització vitícola, augment de l'activitat comercial i exportadora, etc.— no s'hi veuen reflectits. En aquest context, no semblaria raonable concloure que la població catalana va experimentar una pèrdua continuada de la capacitat de consum de teixits, en termes de blat, des de les darreres dècades del segle XVI, com indicarien les xifres.

També contradiuen aquesta possible conclusió tots els treballs sobre consum de teixits a Catalunya que s'estan duent a terme en els darrers anys. Tant els treballs de Torras, Duran i Torra sobre la composició de l'aixovar de les núvies entre 1600 i 1800 fet a partir dels capítols matrimonials,[33] com els de Duran sobre els estocs i el moviment de peces de roba a les botigues de teixits de Catalunya a la segona meitat del segle XVII,[34] o els de Torra basats en l'anàlisi dels inventaris *post mortem* de botiguers de teles, que inclouen la relació de teixits que aquests tenien en existència als seus establiments,[35] arriben a la conclusió que entre els anys 1660 i 1800 el consum de teixits es va incrementar. Aquest augment del consum va anar acompanyat, paral·lelament, d'una major diversificació de l'oferta i d'una orientació de la despesa cap a productes de major qualitat i, conseqüentment, també de preu més elevat. És cert que, en aquests canvis en les pautes de consum, la demanda de teixits de cotó es va incrementar a partir de final del segle XVII, però les dades de Torra (1999) mostren que aquest augment de la presència de teles de cotó a les botigues de teixits de Figueres, Igualada i Mataró va ser petit —entre un 1 % i un 3 % de l'estoc.[36] Conseqüentment, les seves repercussions sobre els ingressos procedents de la bolla ha-

---

nyes, A. Simon (1991 i 1992) i Gual (2001), el creixement es va accelerar durant la segona meitat del segle XVI i es va mantenir, amb menys intensitat, fins a la dècada de 1620. L'estancament i fins i tot la disminució d'efectius a partir d'aquestes dates i durant els anys centrals de la centúria feren que l'increment demogràfic del segle XVII fos poc important, però sense arribar a ser negatiu en el seu conjunt. Per al segle XVIII, els càlculs basats en la comparació dels censos de 1718 i 1787 indiquen que la població de Catalunya pràcticament s'hauria doblat entre aquestes dues dates.

32. Per als càlculs, hem utilitzat les xifres de població del censos de 1717 i 1787 proposades per Simon (1992), que corregeixen a l'alça les dades de Vilar (1964-1968). El càlcul dels litres de blat per càpita parteix de l'equivalència de la quartera de Barcelona: 1 quartera = 69,518 litres (Alsina *et al.*, 1990).

33. Segons J. Torras, M. Duran i L. Torras (1999), p. 64-69, entre 1600 i 1800, el nombre de peces de vestir que constituïa l'aixovar de les núvies va passar d'una mitjana de set a trenta-sis; i també van augmentar, encara que en una proporció molt menor, les peces de roba de casa.

34. Segons Duran (2001, en premsa), durant la segona meitat del segle XVII, les botigues de teixits de Catalunya mostren una tendència a ampliar la gamma de robes de què disposen, així com a millorar, progressivament, la qualitat dels draps, sedes, etc. que ofereixen als seus consumidors.

35. L. Torra (2002), p. 94-105.

36. L. Torra (1999), p. 93-94.

vien de ser mínimes, i encara més si tenim present que, inicialment, els teixits de cotó deurien competir més amb les teles de lli o de cànem —exemptes de bolla— que no pas amb les de llana, estam o mescles d'aquestes.

Atès que la caiguda dels ingressos no sembla atribuïble, tampoc, a una disminució en el consum de teixits, caldria valorar fins a quin punt el retrocés de la recaptació en termes reals pot estar relacionat amb una pèrdua de la capacitat per controlar el frau fiscal. La importància que per a les finances de la Diputació del General tenien els emoluments obtinguts a través dels drets de bolla motivà que, des dels seus inicis, es vetllés per tal de reduir al mínim els índexs de defraudació en el pagament d'un impost que, per les seves característiques, requeria una complexa estructura organitzativa per a la seva recaptació i control, tasques que esdevenien més dificultoses amb el creixement de la població, la diversificació de nuclis productius, etc. D'aquesta preocupació —i també de l'existència de les infraccions a la normativa establerta— en són una bona mostra les nombroses ordinacions de Corts que, des del moment de la instauració de l'impost, fan referència a l'obligació de satisfer lleialment tant els drets de bolla com els de les altres generalitats, les crides que contínuament es publicaven en aquest mateix sentit i les reformes sobre la manera de dur a terme els cobraments que s'introduïen periòdicament.[37]

La tipologia de les mesures destinades a evitar l'engany anava des de les de caràcter moral (obligació dels paraires de draps de llana de comprometre's per juramento a no defraudar en el pagament dels drets) o religiós (els infractors dels drets queien en pecat mortal i podien ser excomunicats)[38] a les reglamentacions complementàries destinades a cobrir buits *legals*,[39] passant per les pecuniàries (les més importants), que a més del pagament d'una multa comportaven la confiscació de la peça o peces de teixit causants de la infracció.[40] La mecànica de control establerta

37. Vegeu ACA, Generalitat, sèrie G123 per al recull de les diferents ordinacions i crides de les primeres dècades del segle XVI (1506, 1509, 1512, 1527) i CARRERA PUJAL (1947), vol. II, p. 251 i 257 per a les reformes aprovades a les Corts de 1547 i 1585. Totes constitueixen una bona mostra de les que existeixen per a la resta del segle XVI i del segle XVII.

38. Segons CARRERA PUJAL (1947), vol. II, p. 266, aquestes penalitzacions s'establiren a les Corts de 1375 i obligaven totes les persones, inclòs l'estament eclesiàstic. Aquesta facultat de la Generalitat va ésser refermada l'any 1524 per una butlla de Climent VII, que era la confirmació d'una altra de Lleó X de l'any 1516, SERRA (2001), p. 90.

39. Un exemple: l'any 1509 s'imposa, per capítol de corts, que les robes fetes de llana paguessin 10 sous per lliura de valor en concepte de dret d'entrada a Catalunya, i els taulers es queixaven que es cometia frau perquè cosien la roba i deien que el que s'introduïa eren capes. La resposta de la Generalitat fou acordar que les capes paguessin també 10 sous (ACA, Generalitat, G23 vol. 1).

40. Segons les crides de la Generalitat (1527), els paraires pagaven una multa de 10 lliures per cada drap que no tenia el plom posat; si un paraire tenia roba en manifest i quan la venia —sencera o per parts— no podia donar raó de la seva procedència, havia de satisfer el dret de bolla i pagar una multa de 10 lliures. També era de 10 lliures la multa que pagaven els botiguers si la roba que venien a tall no portava el segell de guarda, sanció que anava acompanyada de la pèrdua de la peça de roba (ACA, Generalitat, G23, vol. 1).

contra el frau exigia que es fessin inspeccions mensuals per les cases dels botiguers, sastres, pellers, calceters, etc., per comprovar que els gèneres que tenien als magatzems havien satisfet el dret de plom i estaven degudament registrats en els llibres. Tant el receptor de les taules foranes com els de Barcelona havien de donar coneixement al mestre racional, cada sis mesos, dels fraus percebuts i girar-ne l'import a la Taula de Canvi de Barcelona, en un termini màxim de sis dies després d'haver presentat els comptes. A la col·lecta de Barcelona, era el defensor dels drets del general qui s'encarregava de jutjar els fraus, sentenciant o declarant absolts els oficials, en els casos en què no havien intervingut els diputats.[41] Per fer més efectiu el control, es recompensava aquells que denunciaven les infraccions, de manera que l'import de la roba requisada més el valor de la multa corresponent, un cop descomptades les despeses de gestió, es repartia entre l'acusador, l'arrendador dels drets i la Diputació del General, habitualment a parts iguals.[42]

Segons les indicacions que figuren en els llibres de vàlues,[43] en el transcurs del segle XVI, l'ingrés que els fraus van proporcionar a la generalitat no superava el 0,1 % del valor obtingut pels drets de bolla, i el volum de recaptació no va experimentar, malgrat les alteracions triennals, canvis substancials durant tot el període. Per a l'etapa de 1599-1626, les dades del *Balanç del General* presentat a les Corts de 1626 proporcionen informació sobre aquest aspecte, però només referida a la col·lecta de Barcelona. En aquest cas, l'import percebut de les defraudacions oscil·lava entre el 0,2 % i el 0,8 % del preu de l'arrendament d'aquesta col·lecta, a excepció del trienni 1602-1605 que va arribar a ésser d'un 1,1 %,[44] percentatges que coincideixen amb els valors globals per a totes les taules de bolla dels anys 1626-1641 registrats en els balanços presentats a les Corts de 1702.[45] Finalment, segons aquesta darrera font, entre 1665 i 1702 el percentatge del cobrat per frau va disminuir lleugerament i es va situar entre el 0,1 % i el 0,5 % dels ingressos totals proporcionats per la bolla.

L'escassa quantia dels ingressos provinents per aquest concepte porta a dues suposicions totalment oposades. Pensar que la defraudació era pràcticament inexistent seria la primera opció. Creure que no es va aconseguir controlar els índexs d'ocultació malgrat els incentius econòmics que obtenien aquells que delataven situacions d'incompliment fóra la segona, i probablement aquesta era la que més s'acostava a la realitat. Les nombroses referències que es troben en la documentació sobre aquesta qüestió demostren que existia la resistència a pagar els drets: falsifica-

41. RUBIO CAMBRONERO (1950), vol. I, p. 329-344.

42. ACA, Generalitat, G1, vol. 1. *Llibre per comptar los fraus del General al Racional.*

43. ACA, Generalitat, G85, vol. 2 a 21.

44. En els triennis de 1626-1629 i 1629-1632 els fraus van representar un 0,7 % del valor dels arrendaments, mentre que en el període comprès entre 1632 i 1641, aquest percentatge es va reduir al 0,27 %. ACA, Generalitat, G147, vol. 1.

45. ACA, Generalitat, G147, vol. 3.

ció de segells de cera i bolla de plom,[46] existència de magatzems clandestins de robes,[47] venda casa per casa de teixits que havien de satisfer drets de bolla,[48] resistència a mostrar els llibres als oficials de la bolla, etc.[49] Encara que des del punt de vista quantitatiu no sigui detectable, altres elements de caràcter qualitatiu permeten pensar que es va produir un augment de la defraudació a partir de les darreres dècades del segle XVII. La mateixa publicació de l'escrit d'Antoni de Sayol i la reestampació, també per part de la Diputació, del *Llibre dels quatre senyals* foren una mostra dels intents de la Generalitat per controlar l'incompliment per la via de recordar el seu dret històric a percebre aquesta imposició.[50] En constitueixen també un exemple les noves consultes fetes als canonistes per frenar les pretensions dels eclesiàstics de ser eximits dels drets de bolla,[51] i l'escrit que els diputats lliuren als consellers de la ciutat en què els demanaven que, davant la contínua reducció dels drets del general i de bolla per causa dels fraus que es cometen, recordin a les confraries i a tots els es-

46. CARRERA PUJAL (1947), II, p. 265-267, recull les queixes dels diputats del general (1600, 1610) davant la negativa de l'estament eclesiàstic de satisfer els drets de bolla, i també la falsificació que es feia dels segells de cera i de la bolla de plom per tal d'eludir el pagament de l'impost.

47. Aquestes argumentacions les esgrimeix Antoni de Sayol i Quartaroni en la *Recopilació de diferents vots y altres documents en justificació dels Drets de la Generalitat de Catalunya, y de aquells deuen ser pagats per qualsevols persones, aixi eclesiàstiques com seculars, sots obligació de culpa mortal y de restitució*, publicat per la Diputació, l'any 1685. Prenc la cita de CARRERA PUJAL (1947), II, p. 265-267. Sobre la manera d'evitar els pagaments, vegeu també SERRA (2001), p. 90-92.

48. Segons les ordinacions de 1704, restaven exemptes de pagament del dret de cera les robes ordinàries —a manera de saial— fabricades per pagesos i gent pobra, amb lli i llana de la seva collita, destinades a l'autoconsum. També n'estaven lliures gasses, escumilles, filempues, sargils i mocadors teixits amb filadís i seda (Biblioteca de Catalunya, Fullets Bonsoms, núm. 8.144).

49. Un exemple d'aquesta forma de resistència: l'octubre de 1668, els oficials de la bolla es presenten a casa de Pau Feu, mercader de Barcelona, i demanen que els ensenyin els llibres de la botiga Rossell, Llinàs i Feu. El fadrí que hi havia a l'establiment els envia a la botiga de Rossell i Llinàs que, en aquests moments, administra Jacint Arquer, botiguer de teles. Quan els oficials es presenten a casa d'Arquer per veure els llibres, aquest els diu que ell només en té alguns, però que els altres —els que cerquen— els guarden Pau Rossell, mercader, i Pau Feu, antic administrador de la botiga. Davant del fracàs, els oficials van a casa del general i demanen al credencer que els mostri el llibre de credences de l'establiment, però aquest els diu que no té les claus de l'armari perquè les té Pau Feu, arrendatari del passat trienni. Busquen a Pau Feu per la ciutat, però no aconsegueixen localitzar-lo. Al vespre tornen novament a la botiga de Feu i, trobant-lo allà, li demanen les claus dels armaris, però aquest els respon que no les té i que si volen veure els llibres vagin l'endemà a la casa del general, de 9 a 10 del matí que aleshores els donarà els llibres…, i que si persisteix el problema amb les claus farà espanyar els armaris (ACA, Generalitat, G6 vol. 13, *Dietari de la visita del trienni* 1665-1668).

50. La primera impressió d'aquest llibre es va fer l'any 1634, i fou el senyor Ramon de Calders, senyor de Santa Fe, oïdor del General de Catalunya pel braç militar, qui s'encarregà de fer la recopilació. Conté normes derivades de les Corts, la normativa de les generalitats, tarifes de bolla, ordinacions sobre les drapades que es fabricaven el Principat, etc. (ACA, Generalitat, G162).

51. CARRERA PUJAL (1947), II. p. 303, i E. SERRA (2001), p. 90. Els intents de ser eximits del pagament dels drets de bolla eren reivindicats també per altres sectors, principalment per part de l'exèrcit. A les Corts de Barcelona de l'any 1702 (capítol 54), es demanava que es confirmessin les constitucions i capítols de cort que obligaven l'exèrcit a satisfer aquests drets pels draps i les robes que adquirien per al vestuari de les tropes.

taments l'obligació que tenen de complir el que està establert per capítols de cort i prestin jurament comprometent-se a no defraudar sots pena de caure en pecat mortal.[52] La situació sembla que estigui lluny de corregir-se a la primeria del segle XVIII, atès que l'any 1704 tornen a publicar-se noves ordinacions sobre la percepció dels drets i amb disposicions sobre el càstig que s'aplica sobre la falsificació de ploms, segells de cera i albarans, i on es deixa constància que es prenen aquestes mesures per tal de reparar el dany que rep el general en els drets de bolla.[53]

Crec que la clau de volta per explicar, en bona part, la manca de coherència entre el comportament de la sèrie d'arrendaments de bolla i el context de transformació i creixement de l'economia catalana a partir de les dècades finals del segle XVII, ens la proporciona Eva Serra (2001). Per a aquesta autora, l'agreujament del frau fiscal i la caiguda dels ingressos que experimenta la Generalitat a partir de la dècada de 1650 són dos fets que estan directament relacionats amb la pèrdua de poder polític que va experimentar després de la derrota de la Guerra dels Segadors. L'adquisició d'espais de fiscalitat pròpia per part de la monarquia —apropiació dels drets de nova ampra, enduriment dels drets de la capitania, reclutaments, donatius fora de corts, etc.— suposaren per a Catalunya un increment important de la pressió fiscal. Paral·lelament, les temptatives de reforma del sistema impositiu i els intents per recuperar la capacitat de recaptació que va tractar de posar en marxa la Diputació del General no van comptar amb el suport reial. El resultat d'aquesta disminució del poder polític i de la capacitat de coerció de la Generalitat serà l'empitjorament del frau fiscal i suposarà la fallida de la hisenda pública catalana de la segona meitat del segle XVII. En contrast amb el que passava a la primera meitat del segle XVII, o en altres moments històrics, sembla que es va produir un divorci o una pèrdua de sintonia entre els interessos econòmics de la població i les institucions pròpies.

A TALL DE CONCLUSIÓ

La finalitat de tot investigador que emprèn la tasca de reconstruir una sèrie és la de proporcionar, a tots aquells que treballen en l'àmbit de la història, una eina que els sigui d'utilitat a l'hora d'analitzar un determinat període o sector de l'activitat productiva. És des d'aquest punt de vista que va sorgir la iniciativa de reconstruir la sèrie d'arrendaments dels drets de bolla, pensant que podria constituir un indicador de l'evolució general sobre la producció i el consum de teixits a Catalunya que ajudaria a situar i a valorar la miríada de dades, difícilment quantificables, amb què es troben tots aquells estudiosos que treballen sobre aquests temes. Els resultats obtinguts són satisfactoris en el sentit que s'ha pogut elaborar una sèrie d'arrendaments

52. Segons CARRERA PUJAL (1947), II, p. 303, els prohoms de les confraries van donar una resposta negativa al·legant la inobservança dels capítols de cort.

53. CARRERA PUJAL (1947), II, p. 319. L'obligació del jurament gremial de no defraudar va ser abolit a les Corts de 1702.

de bolla que ofereix molt pocs buits i, a més, perquè a partir de les dades de recaptació d'aquest impost s'ha pogut perfilar que, a la vista de la participació en l'ingrés que tenen les diferents fonts de recaptació, les xifres reflecteixen, bàsicament, el consum de teixits.

El balanç esdevé en part menys favorable a l'hora de valorar la seva utilitat com a indicador a llarg termini, perquè són molts els factors —sovint intangibles— que interactuen sobre el seu funcionament. Això no obstant, pensem que la sèrie pot ser utilitzada com un bon indicador de l'evolució del consum de teixits per part de la població catalana fins a la primera meitat del segle XVII. A partir d'aquí, el grau de fiabilitat decau, tant perquè Catalunya es va convertir, durant els darrers decennis del segle XVII, en l'escenari dels continuats conflictes bèl·lics amb França com pels canvis polítics i la conseqüent pèrdua de poder que va suposar per a la Generalitat la solució de la Guerra dels Segadors. Amb tot i això, encara queden diversos aspectes que cal acabar de precisar per tal de poder posar punt final a aquesta qüestió: disposar d'una sèrie de preus dels teixits per a l'època moderna, tenir un coneixement més detallat sobre les dades dels arrendaments del segle XVIII i aprofitar al màxim les informacions sobre aquest impost, que es poden obtenir de l'examen de la documentació generada arran de les peticions per a la seva supressió. Hi seguirem treballant.

Bibliografia

Alberch, R.; Castells, N. (1985). *La població de Girona (segles XIV-XX)*. Girona: Institut d'Estudis Gironins.

Alsina, C.; Feliu, G.; Marquet, L. (1990). *Pesos, mides i mesures dels Països Catalans*. Barcelona: Curial.

Arranz, Manuel (1989). «Entre el sistema gremial i el sistema fabril: la ciutat manufacturera (segle XVIII)». *Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.

Capmany i Montpalau, Jaume (1779-1792). *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua ciudad de Barcelona*. Madrid: Imprenta A. Sancha.

Carrera Pujal, Jaume (1947). *Historia política y económica de Cataluña*. Vol. II: *Siglos XVI al XVIII*. Barcelona: Bosch, Casa Editorial.

Carrère, Claude (1967). *Barcelone centre économique, 1380-1462*. 2. París: Mouton.

Dantí, Jaume (1984). «La crisi de mortalitat a la Catalunya prelitoral: El Vallès Oriental als segles XVI i XVII». *I Congrés d'Història Moderna*. Barcelona: Universitat de Barcelona, vol. I, p. 75-84.

Delgado, Josep M. (1992). «El puerto de Barcelona en la época preindustrial». A: Clavera, J. [*et al.*]. *Economía e historia económica del Puerto de Barcelona. Tres estudios*. Barcelona: Civitas, p. 17-80.

Duran, Montserrat (1985). «L'evolució de l'ingrés senyorial a Catalunya (1500-1799)». *Recerques*, núm. 17, p. 7-42.

— (1999) «La manufactura textil en la España mediterránea durante el reinado de Felipe II». A: Belenguer Cebrià, E. *Felipe II y el Mediterráneo*. Vol. I: *Los recursos humanos y materiales*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, p. 267-288.
— (2000). «Cataluña bajo el reinado de Felipe II: Una economía en transformación». A: Ribot, L. [coord.]. *La monarquía de Felipe II a debate*. Madrid: Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, p. 289-312.
— (2001). «El consumo de tejidos en la segunda mitad del siglo xvii a través de los "manifests de bolla"». *Comunicación presentada en el VII Congreso de la Asociación de Historia Económica*. Saragossa.
— (2003). «El consumo de tejidos en Cataluña en la segunda mitad del siglo xvii». *Revista de Historia Económica*, núm. 21 (extraordinari).
Feliu, Gaspar (1983). «El cens de població de 1717. Exemples d'ocultacions a les terres de Lleida». *Pedralbes*, núm. 3, p. 217-226.
— (1991). *Precios y salarios en la Cataluña moderna*. 2 v. Madrid: Banco de España. (Estudios de Historia Económica; 21)
— «Aproximació a un índex del cost de la vida a Barcelona, 1501-1807». *Homenatge a Josep Fontana*. [En premsa]
Fernández de Pinedo, Emiliano (1985). «Els ingressos de la hisenda reial a Catalunya (1717-1779)». *Recerques*, núm. 17, p. 125-140.
— (1990). «Ingresos y gastos de la hacienda catalana en el siglo xvii». A: Fernández de Pinedo, E. [ed.]. *Haciendas forales y hacienda real. Homenaje a D. Miguel Artola y D. Felipe Ruiz Martín*. Bilbao: Universidad del País Vasco, p. 207-224.
— (1997). «La participación fiscal catalana en la monarquía hispánica (1599-1640)». *Manuscrits*, núm. 15, p. 65-96.
— (2001). «Production et consommation de draps de laine en Espagne à travers les droits fiscaux de bolla (Catalogne) et de Sellaje (Bilbao) du xvi au xviiième siècles». Comunicació presentada a *Wool: products and markets (13th to 20th century)*. Sessió: *Quality and international competition. 2nd. Euro-Conference: Schio, Valdagno, Follina, Biella (24-27 d'octubre)*.
Fontana Lázaro, Josep (1955). «Sobre el comercio exterior de Barcelona en la segunda mitad del siglo xvii». *Estudios de Historia Moderna*, núm. 5, p. 199-219.
— (1988). «La fi de l'Antic Règim i la industrialització (1787-1868)». A: Vilar, P. [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.
Garcia Espuche, Albert (1997). «Transformació econòmica i sistema urbà: Catalunya, 1550-1640)». *Manuscrits*, núm. 15, p. 279-300.
— (1998). *Un siglo decisivo. Barcelona y Cataluña, 1550-1640*. Barcelona: Alianza Editorial.
Giralt, Emili (1957). *El comercio marítimo de Barcelona entre 1630-1655. Hombres, técnicas y direcciones de tráfico*. Barcelona: Universitat de Barcelona. [Tesi doctoral inèdita]

GUAL, V. (2001). «Las claves de la demografía hispánica». A: ALCALÁ ZAMORA; BELENGUER, E. [coord.]. *Calderón de la Barca y la España del Barroco*. Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales y Sociedad Estatal España Nuevo Milenio, p. 57-86.

IGLÉSIES, Josep (1969-1970). *El cens del comte Floridablanca*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

— (1974). *Estadístiques de població de Catalunya el primer vicenni del segle XVIII*. 2 v. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

— (1979). *El fogatge de 1553. Estudi i transcripció*. 2 v. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.

MARTÍN CORRALES, Eloy (2001). *Comercio de Cataluña con el Mediterráneo musulmán (siglos XVI-XVIII)*. Barcelona: Alborán, Edicions Bellaterra.

MARTÍNEZ SHAW, Carlos (1978). «El comercio marítimo de Barcelona, 1675-1712. Aproximación a partir de las escrituras de seguro». *Estudios Históricos y Documentos de los Archivos de Protocolos*, núm. VI, p. 287-310.

NADAL, Jordi (1983). «La població». A: NADAL FARRERAS, J.; WOLFF, P. *Història de Catalunya*. Barcelona: Oikos-Tau, p. 65-94.

— (1984). *La poblaciòn española (siglos XVI a XX)*. Barcelona: Ariel. [Edició corregida i augmentada]

PLADEVALL, Antoni (1973). «Un cens general de Catalunya fins ara desconegut». *Ausa*, núm. 75, p. 129-141.

PORTELLA, Jaume (1976). «Estudi demogràfic del prelitoral gironí (segles XVI-XVIII)». *Treballs d'Història: Girona*. P. 35-62.

RUBIO CAMBRONERO, Ignacio (1950). *La Diputació del General de Catalunya en los siglos XVI y XVI*. 2 v. Barcelona: Diputació Provincial.

SERRA, Eva (1986). «Per una cronologia i interpretació de la crisi del segle XVII». A: SALES, N. [*et al.*]. *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*. Barcelona: Crítica, p. 214-246.

— (1988). *Pagesos i senyors a la Catalunya del segle XVII. Baronia de Sentmenat, 1590-1729*. Barcelona: Crítica.

— «Diputats locals i participació social en les bolles de la Diputació del General (1570-1638). Una mostra i una reflexió». *Pedralbes*, núm. 13 (1993), p. 259-274 i núm. 14 (1994), p. 199-206.

— (2001). «El pas de rosca en el camí de l'austracisme». A: ALBAREDA, J. [coord.]. *Del patriotisme al catalanisme*. Vic: Eumo, p. 71-103.

SIMON, Antoni (1992). «La població catalana a l'època moderna. Síntesi i actualització». *Manuscrits*, núm. 10, p. 217-258.

SUGRANYES, J. A.; Simon Tarrés, A. (1991). «La población de Barcelona en los siglos XVI y XVII». A: NADAL, J. [coord.]. *La evolución demográfica bajo los Austrias*. Vol. III. Alicante: Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, p. 259-278.

TORRA, L. (1999). «Pautas del consumo textil en la Cataluña del siglo XVIII. Una visión

a partir de los inventarios post-mortem». A: TORRAS, J.; YUN, B. *Consumo, condiciones de vida y comercialización. Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*. Avila: Junta de Castilla y León, p. 89-106.

— (2002). «Cambios en la oferta y demanda textil en Barcelona (1650-1800)». *Revista de Historia Industrial.*, núm. 22, p. 94-105.

TORRAS ELIAS, Jaume (1989). «Mercados españoles y auge textil en Cataluña en el siglo XVIII. Un ejemplo». A: *Haciendo historia: Homenaje al profesor Carlos Seco*. Madrid: Universidad Complutense, p. 213-218.

— (1991). «The Old and the New. Marketing Networks and Textile Growth in Eighteenth Century Spain». A: BERG, M. [ed.]. *Markets and Manufacture in early industrial Europe*. Londres.

TORRAS ELIAS, J.; DURAN, M.; TORRAS, L. (1999). «El ajuar de la novia. El consumo de tejidos en los contratos matrimoniales de una localidad catalana, 1600-1800». A: TORRAS, J.; YUN, B. *Consumo, condiciones de vida y comercialización. Cataluña y Castilla, siglos XVII-XIX*. Avila: Junta de Castilla y León, p. 61-70.

TORRES, Xavier (1997). «Manufactura urbana i indústria rural». A: SERRA, E.; TORRES, X. [dir.]. *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol. IV: *Crisi institucional i canvi social, segles XVI i XVII*. Barcelona, Enciclopèdia Catalana, p. 106-121.

TREPPO, Mario Del (1976). *Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa*. Barcelona: Curial.

VICENS VIVES, Jaume (1957). «El "redreç" de l'economia catalana de 1481». A: *Studi in onore di Armando Sapori*, II. Milà, p. 897-909. El text consultat és el publicat a Vicens Vives, J. *Obra dispersa*. Vol. I. Barcelona, p. 238-245.

VILAR, Pierre (1964-1968). *Catalunya dins l'Espanya Moderna*. 4 v. Barcelona: Edicions 62.

FISCALITAT I PODER JURISDICCIONAL: EL CAS DE L'ESGLÉSIA DE TARRAGONA (SEGLES XIV-XV)[1]

JORDI MORELLÓ BAGET
Universitat de les Illes Balears

Al segle XIV, en via de l'establiment d'una fiscalitat d'Estat, fou necessari «estendre l'àmbit de la punció fiscal més enllà dels límits estrets del domini i dels vassalls directes del monarca»,[2] o sigui, a tot l'àmbit del regne, incloent-hi les terres baronials, així com les pertanyents a l'Església. Aquesta ampliació a tot el territori, i a tots els súbdits de la Corona, és el que permet parlar de la implantació d'una fiscalitat pública. En teoria, el poder del rei se situava per damunt de les jurisdiccions senyorials. El monarca, com a titular de la *summa potestas* —segons la terminologia emprada pels historiadors del dret—, havia d'exercir el seu poder sobirà de la manera més àmplia possible i sense entrebancs; certament, entre la sèrie de prerrogatives reservades al sobirà, les fiscals constituïen un àmbit d'acció primordial. Tanmateix, a la pràctica, la monarquia no sempre podia actuar com volia, cosa que, com s'ha encarregat de mostrar la historiografia ara i adés, és especialment colpidora en l'àmbit de les Corts cada vegada que calia negociar la concessió d'algun donatiu amb els representants dels tres braços estamentals, donatius que solien ser aprovats amb rebaixes de les quantitats inicialment demanades o en canvi de claudicacions per la part del rei o de l'obtenció de contraprestacions que limitaven de manera considerable el poder sobirà. Ara bé, el dret d'imposar dels monarques no s'esgotava en l'acte de la demanda dels donatius referits o d'altres exaccions que la monarquia passà a reclamar al marge de les Corts (coronatges i maridatges), sinó que també es posà en joc a l'hora de fer arribar la punció fiscal, a través dels seus agents, fins a l'últim racó del país, salvant l'obstacle interposat per les jurisdiccions. Si la monarquia, tant a Catalunya com als restants regnes de la Corona d'Aragó, aconseguí fer alguns progressos en aquest terreny, aquests progressos s'emmarquen, paradoxalment, en un procés de pèrdua progressiva dels seus dominis, amb l'ampliació consegüent dels senyorials, tant dels laics com dels eclesiàstics.[3]

1. Aquest article té el seu origen en una comunicació presentada al X Congrés d'Història Agrària, que va tenir lloc a Sitges, del 23 al 25 de gener de 2002.

Abreviatures utilitzades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó, C = Cancelleria, AHAT = Arxiu Històric Arxidiocesà de Tarragona, AHCR = Arxiu Històric Comarcal de Reus, AHCV = Arxiu Històric Comarcal de Valls, AHPT = Arxiu Històric Provincial de Tarragona, AMV = Arxiu Municipal de Valls.

2. *Cf.* M. SÁNCHEZ (1995), *El naixement de la fiscalitat d'Estat a Catalunya (segles XII-XIV)*, Girona, Eumo, p. 9.

3. Com és sabut, a causa de les nombroses alienacions practicades per la monarquia al llarg del segle XIV per tal de finançar les seves empreses bèl·liques i deutes contrets, el domini reial s'anà reduint i

Així doncs, la fiscalitat pública va haver d'obrir-se camí sobre una realitat configurada per un mosaic de jurisdiccions senyorials que en alguns casos esdevingueren font de problemes. Com és lògic, la monarquia no podia actuar amb la mateixa contundència dins els territoris pertanyents al seu domini directe que en els senyorials, en els quals era fàcil que es produïssin friccions amb els titulars de la jurisdicció. Alguns d'aquests acostumaren a posar impediments a l'actuació dels funcionaris reials dins els seus àmbits territorials, on es creien, en certa manera, amb més poder que el mateix rei. Es podien acceptar ingerències dels dits funcionaris a condició que la monarquia hagués de respectar certs pactes o convinences, o en canvi que el senyor pogués mantenir certes prerrogatives o pogués prendre part d'una manera o altra en l'autorització, gestió i recaptació dels impostos percebuts dins el territori acotat per la jurisdicció.

En aquest article, volem tractar diversos aspectes referits a l'actuació dels senyors dins el seu àmbit jurisdiccional. Com veurem, es tracta d'actuacions que, en certa manera, usurpaven els drets sobirans. Si més no, alguns titulars de jurisdiccions podien fer ús de certes prerrogatives que, en determinats casos, podien col·lidir amb les que s'atribuïa la monarquia. D'antuvi, caldria tenir en compte que el dret d'imposar no era exclusiu del monarca, ja que els senyors també podien exigir prestacions econòmiques als seus vassalls en forma de tributs, de manera extraordinària o de manera consuetudinària. En efecte, els senyors, a part de les fonts d'ingressos més ordinàries —les procedents de les seves rendes o monopolis (la qual cosa quedaria circumscrita dins l'esfera de la fiscalitat privada)—, exercien, com a detentors de la jurisdicció, un poder de caràcter públic, no sols en l'àmbit de l'administració de la justícia i en l'esfera militar (com era la possibilitat de convocar la host entre els seus vassalls), sinó també en l'àmbit fiscal, intervenint en qüestions relacionades amb l'establiment, la gestió i la recaptació dels impostos. Els senyors, fins i tot, van exercir una altra prerrogativa: la d'atorgar permisos a favor dels seus vassalls per tal que aquests poguessin percebre les anomenades *cises* o *imposicions* (impostos indirectes), exactament igual al que acostumà a fer la Corona en l'àmbit dels seus regnes. Davant aquest tipus d'accions, era difícil no interferir en l'acció de la monarquia i dels seus agents. Si, a més a més, parlem de senyories eclesiàstiques, els conflictes podien prendre encara un altre caire, sota l'empara de l'estatus especial que tenia l'estament religiós i els seus jerarques principals.[4]

Tots aquests aspectes els podrem veure exemplificats en una jurisdicció concreta, la subjecta al domini de l'Església de Tarragona. Concretament, ens ocuparem de tres qüestions: 1) la participació de la Mitra, com a principal titular de la jurisdic-

va afavorir l'ampliació de les terres baronials. Sobre l'evolució global dels diferents àmbits jurisdiccionals a Catalunya, vegeu F. Sabaté (1997), *El territori de la Catalunya medieval. Percepció de l'espai i divisió territorial al llarg de l'edat mitjana*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana.

4. Per a una visió més àmplia de l'índole diversa de conflictes plantejats en l'àmbit del Principat, vegeu F. Sabaté (1998), «L'Església secular catalana al segle xiv: la conflictiva relació social», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 28, p. 757-788.

ció, en algunes demandes de la Corona; 2) el dret d'imposar exercit pels arquebisbes i altres senyors eclesiàstics presents en aquell territori, i 3) la facultat d'aquests mateixos senyors de concedir llicències a favor dels municipis de la demarcació per poder recaptar imposicions. És possible que el territori objecte d'estudi presenti certes peculiaritats en relació amb altres espais de jurisdicció eclesiàstica del Principat, si més no atenent la relació especial establerta entre els comtes reis i la Mitra al llarg del procés de feudalització dut a terme a l'època anterior als dos segles que aquí tractarem. Per aquesta raó, abans de res, creiem necessari passar revista a les relacions mantingudes entre els dos màxims poders presents en aquest territori —incidint, sobretot, en els successos que tingueren lloc a la segona meitat del segle XIV—, com una manera de poder copsar millor l'abast dels problemes plantejats en relació amb els tres punts que abordarem més endavant.

1. Les relacions entre la monarquia i l'Església de Tarragona: una jurisdicció problemàtica

Una primera qüestió que cal recordar és el fet que, en el territori de Tarragona, el rei i l'arquebisbe eren considerats consenyors, tal com va quedar establert a la concòrdia *ad perennem* (1173), signada entre Alfons I i l'arquebisbe Guillem de Torroja. Aquest pacte, que afectava tant els habitants de la ciutat com els del seu *hinterland* (el Camp), s'ocupà de regular les funcions dels respectius batlles (antecedents, en certa manera, dels futurs veguers) i establí la participació d'ambdues parts en les rendes i els drets de tipus judicial que podien ser percebuts en aquell territori; «per a què cada hú dels dos sabés o dret y jurisdicció que cada hú tenia en Tarragona y fos valedora en tot temps», com deia el canonge cronista Josep Blanch.[5] Exceptuant Cambrils i el seu terme, que s'incorporà al domini reial, la resta del territori restà sotmès a la jurisdicció de la Mitra, però fent distinció entre diferents àmbits dominicals, alguns en règim de consenyoriu (rei-arquebisbe) i altres, com se solia dir a l'època, en alou de l'Església. En el primer cas, hi havia les poblacions considerades de jurisdicció comuna (Valls, Alcover, Santa Maria del Pla i Mont-roig, a més de la ciutat); en el segon cas, s'incloïen poblacions el domini directe de les quals era exercit pel mateix arquebisbe (Constantí, Alforja, Riudoms i altres localitats) o bé per alguns canonges: aquest era el cas de la Selva, pertanyent al paborde (primera dignitat canonical, situada immediatament per sota de l'arquebisbe, fins a la seva desaparició el 1410), o de Reus, que era del cambrer (la segona dignitat en el capítol tarragoní). A banda, caldria afegir alguns llocs de senyoriu laic pertanyents a petits nobles (homes de paratge), feudalment sotmesos a la Mitra.

A la baixa edat mitjana, acabà per fixar-se la forma de govern, si més no, d'ençà de la institucionalització dels dos veguers (l'un representant del rei, l'altre, de l'ar-

5. *Cf.* J. Blanch (1985), *Arxiepiscopologi de la santa església metropolitana i primada de Tarragona*, I, Diputació de Tarragona, p. 106 (text íntegre de la concòrdia a les pàgines 107-108).

quebisbe) i d'altres oficials apareguts en diferents moments. L'àmbit competencial de cada oficial era delimitat tenint en compte l'adscripció senyorial de cada localitat: en els llocs pertanyents a la Mitra, el batlle, nomenat per l'arquebisbe, únicament entenia en causes menors, ja que de l'alta jurisdicció se n'ocupava el governador general del Camp; per la seva banda, el veguer reial sols podia intervenir en les causes que afectaven les regalies.[6] En els llocs de jurisdicció comuna, tant el rei com l'arquebisbe tenien el seu propi batlle que exercia la jurisdicció per indivís, tant la civil com la criminal, i sense intervenció del dit governador general; el veguer reial sols podia intervenir per l'única raó indicada abans.[7] A les localitats pertanyents als homes de paratge, el batlle tenia compte sols de la jurisdicció baixa, mentre que l'alta era exercida pels veguers de Tarragona. Aquesta era la situació configurada a final ja del segle XIV.[8]

A pesar d'això, l'exercici del poder sobirà en aquest territori fou sempre delicat i esdevenia amb freqüència font de problemes. El monarca no podia actuar sense lesionar el principi que sustentava l'indicat condomini; les seves ordres no podien ser donades de manera unilateral, sinó que havien de comptar amb l'aprovació de l'arquebisbe. No sols això, sinó que, en virtut dels antics pactes, l'arquebisbe tenia reconeguda una certa preeminència; d'aquí l'obligació que tenien els reis, a l'inici de cada regnat, de prestar homenatge a l'arquebisbe, constatat com a mínim des de Jaume I.[9] D'aquesta manera, es rememorava l'acta de donació que havia fet l'arquebisbe Bernat Tort al comte Ramon Berenguer IV el 1151.[10] Tal relació de condomini i

6. El 1374, Pere el Cerimoniós creà l'ofici de procurador reial, justament per tenir cura dels drets reials i entendre en tots els casos de regalia (el càrrec fou creat el 6 d'agost i instituït de nou a final del mateix any, després que hagués estat revocat per l'arquebisbe); ACA, C, reg. 973, fol. 131*v*-133*r*. S'hi refereixen J. M. RECASENS (1975), *La ciutat de Tarragona*, II, Barcelona, Barcino, p. 154, i E. MORERA (1982), 2a ed., *Tarragona cristiana*, II, Diputació de Tarragona, p. 565.

7. El 1307 Jaume II disposà, pel que fa a Valls (vila de jurisdicció comuna), que tant el batlle de l'arquebisbe com el seu poguessin exercir el mer i mixt imperi, i tota la jurisdicció criminal i civil. Així posava fi a la qüestió interposada contra els batlles de l'esmentat lloc, que havien estat actuant en contra de la jurisdicció que fins llavors hi exercien els veguers de Tarragona; ACA, C, reg. 204, fol. 38*r-v*.

8. *Cf.* BLANCH (1985), II, p. 84-85.

9. Cabestany al·ludia els diferents homenatges prestats pels reis Jaume I, Alfons el Liberal, Jaume II, Alfons el Benigne i Pere el Cerimoniós als arquebisbes coetanis; *cf.* J. F. CABESTANY (1977), «Tarragona i les Corts catalanes (1238-1422)», *Quaderns d'Història Tarragonina*, núm. 55, p. 71.

10. El problema era expressat pel canonge Blanch amb aquestes paraules: «En virtut de la donació que lo archebisbe d. Bernat Tort en lo any 1151 féu al comte de Barcelona y príncep de Aragó, de la ciutat de Tarragona, ab los pactes en ella contenguts [...], sempre los reis de Aragó, son successors, han pretès que són senyors útils de Tarragona y que la Iglésia, y per ella la Mitra, sols hi té lo directe domini. Y per esta causa, com ja he advertit, los sobredits reis en lo ingrés de son regnat prestaven fidelitat als archebisbes de Tarragona. Ab aquest motiu tots ells pretengueren tenir en la ciutat y son Camp lo <lliure> exercici de la jurisdicció com a vassalls sólidos y propis. Al contrari, los archebisbes deian que la jurisdicció ere comuna dels dos, y que lo hú sens lo altre no la podia exercir, y que lo domini de l'archebisbe ere major que'l que lo rei tenia, puis las apel·lacions de les causas que eren de la jurisdicció comuna, sols, y sens lo rei, eren de la cognició de l'archebisbe»; *cf.* BLANCH (1985), II, p. 60.

la preeminència a favor de la Mitra que acabem d'indicar conformaven una situació bastant atípica, fortament condicionadora de les relacions establertes entre els comtes reis i l'Església tarragonina.

Aquestes relacions passaren per moments veritablement difícils. Sens dubte, el regnat de Pere el Gran és particularment significatiu en aquest sentit, i no és gens casual que coincidís amb una escalada important de la pressió fiscal. El 1280, a propòsit d'algunes demandes realitzades (en concret, d'un bovatge i també d'una petició d'host), el dit monarca pretengué actuar sobre la ciutat i el Camp de Tarragona passant per alt la jurisdicció comuna. Un any després, les coses tornaven al seu lloc: el rei reconeixia davant l'arquebisbe que, pel que respecta a l'extracció de queviures d'aquell territori, o sigui, pel que fa al cereal que havia estat pres per proveir l'exèrcit, no havia actuat en nom propi, sinó en nom de tots dos, afegint que, per aquest fet, no havia volgut causar cap perjudici a l'Església tarragonina. De passada, també reconeixia que no podia imposar vectigals, ni tampoc el bovatge, ni l'impost o gabella de la sal, sense tenir el consentiment del prelat. Tot això fou convingut en nom, insistim, de la jurisdicció comuna. En el mateix document, es fa referència als antics pactes, que havien de romandre intocables.[11]

Tal principi havia de convertir-se en un obstacle seriós a l'actuació de la Corona, tal com s'aniria posant de manifest al llarg del segle XIV, arran de la nova embranzida fiscal duta a terme per la monarquia; si més no, els arquebisbes, gelosos sempre de les seves prerrogatives, seguiren posant traves a tot el que consideraven una ingerència o intromissió de la monarquia en el seu territori, on es consideraven més sobirans que el mateix rei. Així ho posen de manifest les paraules pronunciades per l'arquebisbe infant Joan d'Aragó, que deia que els homes del Camp de Tarragona, més que vassalls del rei d'Aragó, eren vassalls de l'Església; o més tard (1357) les pronunciades per l'arquebisbe Arnau Cescomes quan declarava que, ni a Tarragona, ni als llocs del Camp, el rei no tenia el senyoriu i general domini que podia exercir en les altres terres de Catalunya.[12]

Com era lògic, les friccions es multiplicaren quan les demandes de la Corona començaren a ser freqüents, la qual cosa arribà al seu punt més àlgid en temps de Pere el Cerimoniós, amb la crisi econòmica com a rerefons i els conflictes bèl·lics succeint-se sense interrupcions. El fet és que aquest monarca s'entestà més que cap altre a fer prevaler la seva sobirania per damunt d'altres consideracions, empresa que no fou fàcil de portar a la pràctica, en el territori que ens ocupa, a causa de les dificultats interposades pels titulars de la Mitra, sempre predisposats a veure en al-

11. *Cf.* MORERA (1982), 2a ed., II, p. 120; E. FORT (1975), *Notícia d'una singular institució medieval. La comunitat de pobles del Camp de Tarragona*, Barcelona, Fundació Salvador Vives Casajuana, p. 34. El document en qüestió es troba transcrit a J. CUBELLS (1983), «Aspectos político-sociales en Tarragona entre los años 1276 y 1285», dins *La società mediterranea all'epoca del Vespro. XI Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, vol. 2, Palermo, p. 461-479.

12. *Cf.* FORT (1975), p. 46 i 73.

gunes actuacions dels monarques un intent de passar per alt els seus drets preeminents. Ho podem veure exemplificat en les crides efectuades per reclutar gent d'armes. Així, cada vegada que el monarca convocava l'usatge *Princeps namque*, l'arquebisbe contraatacava impedint que tal prestació fos executada pels seus vassalls, al·legant que cap d'ells no podia sortir fora dels límits del senyoriu. Per exemple, la host convocada pel rei el 1347 per tal de fer front a la invasió de Jaume de Montpeller (Jaume III de Mallorca) al Rosselló no arribà a sortir del Camp davant la negativa de l'autoritat eclesiàstica.[13] Durant la guerra amb Castella, aquesta situació es tornà a repetir altres vegades amb la interposició i la negativa de la Mitra a fer complir les ordres del rei.

Com més avancem en el regnat de Pere el Cerimoniós, més s'agriren les relacions amb la Mitra, sobretot arran de l'intent d'aquest monarca d'incorporar a la Corona la jurisdicció de Tarragona com una manera d'eliminar els inconvenients que suposava a la seva sobirania el manteniment d'aquella situació d'arrel feudal. Lògicament, l'arquebisbe (aleshores ho era Pere de Clasquerí) no va estar disposat a sotmetre's a les peticions del rei, cosa que desembocà, ja a les dècades de 1370-1380, en el conflicte més greu que es coneix en el marc de la lluita sostinguda per la supremacia jurisdiccional sobre el territori.[14] L'època s'inscriu, a més, en un període d'un augment important de la pressió fiscal de la Corona.[15]

Els fets, ben coneguts, poden resumir-se de la manera següent: el 1374, el rei, volent treure profit de certes desavinences sorgides entre el Consell de Tarragona i el vicari general de l'arquebisbe, envià a Tarragona el governador general de Catalunya, Ramon Alemany de Cervelló, per tal de rebre l'homenatge de fidelitat de tots els habitants de la ciutat i viles del Camp de Tarragona. Tal acció era el pas previ a la incorporació del territori al seu domini més directe, aprofitant que els dirigents de la ciutat es consideraven desobligats de la fidelitat deguda a la Mitra.[16] Evidentment, l'arquebisbe considerà aquest fet com una intromissió inacceptable; hi va haver represàlies per ambdues parts, confiscacions de béns i —per la banda eclesiàstica— excomunicacions, amb la creació de bàndols de gent armada. I, mentre la ciutat restava en mans dels proreialistes, les viles del Camp es veien obligades a mantenir-se fidels a la Mitra. Aquesta convocà el servei d'host entre els seus vassalls per fer front a les forces enviades pel rei. L'exèrcit reial, sota el comandament de l'esmentat go-

13. Vegeu E. Gort (1991), «La Comuna del Camp de Tarragona, en 1347 (segons un llibre de comptes de Reus)», *Quaderns d'Història Contemporània. Homenatge a M. Antònia Ferrer*, Tarragona, p. 28-29.

14. Vegeu Recasens (1975), II, p. 306 i s.

15. Vegeu J. Morelló (2001), *Fiscalitat i deute públic en dues viles del Camp de Tarragona: Reus i Valls, segles XIV-XV*, Barcelona, CSIC, espec. p. 169-209.

16. Això succeí després de la revolta popular que es produí a Tarragona contra l'actuació de l'arquebisbe, revolta originada per una qüestió de tipus fiscal, que provocà la fugida del prelat de la ciutat; *cf.* Blanch (1985), II, p. 65.

vernador general, fou vençut per les forces partidàries de l'Església al lloc de Vilafortuny. Llavors, l'arquebisbe emprengué el viatge a Avinyó per tal de posar l'arxidiòcesi sota la protecció de la Seu Apostòlica. A principi de 1375, el vicari de l'arquebisbe convocà de nou la host del Camp perquè anés a socórrer Vilaverd —localitat pertanyent a l'arquebisbe—, que patí l'atac de la host reial de Montblanc.[17] De tot plegat sembla que es pot inferir que la host del Camp era més fàcil de mobilitzar quan la crida la feia la Mitra que no pas quan la feia el rei. En tals prestacions, cada vila havia d'aportar un cert nombre de «servents» i contribuir en el seu manteniment. Una altra cosa, com veurem més endavant, fou la commutació del dit servei per diners, tal com passà a fer la mateixa Corona en les convocatòries del *Princeps namque*.[18] Sigui com sigui, totes aquestes demandes de serveis personals són un reflex de la situació d'autèntica guerra civil que es vivia aleshores dins aquella demarcació senyorial.

El mateix any (1375), per mediació d'un llegat del papa Gregori XI, ambdues parts pactaren posar fi al conflicte: el rei restituiria tot el que havia confiscat al clergat tarragoní i reconeixeria la preeminència de l'Església, amb la qual cosa es tornava a la situació anterior. Amb tot, la lluita entraria ben aviat en una nova fase, ja que, a la mort de l'arquebisbe Clasquerí (1380), no es va poder nomenar cap successor a causa del cisma i de la interessada neutralitat mantinguda per Pere el Cerimoniós.[19] El paborde de la Seu es constituí com a regent de l'Església tarragonina durant més de sis anys, durant els quals es mostraria com un zelós defensor de les prerrogatives de l'Església. Aviat es plantejà un problema nou arran dels nomenaments de càrrecs que realitzà el rei el 1381: a Bernat Pujol com a cambrer de la Seu tarragonina —com se sap, la provisió de dignitats eclesiàstiques era un dret privatiu del Papa— i al seu germà, Pere Bernat Pujol, com a veguer eclesiàstic, ambdós procedents del cercle de cortesans de la seva darrera consort, Sibil·la de Fortià.[20] En aquest nou enfrontament, la ciutat així com les viles del Camp —excepte Reus, a causa de la relació senyorial que l'unia amb el cambrer, considerat pel paborde un intrús al servei del monarca— preferiren mantenir la fidelitat a l'Església. El Cerimo-

17. La host de Montblanc assaltà i s'apoderà del castell de Vilaverd i es va emportar presos tots els homes d'armes, de manera que quan, finalment, hi arribaren els homes de Valls, trobaren la vila rònega i poblada només per dones; AHCV, clavaria, 1374/75, fol. 16*r* i 20*r*.

18. *Cf.* M. Sánchez, «'Defensar lo principat de Cathalunya' dans la seconde moitié du XIV siècle: de la prestation militaire à l'impôt», dins *L'impôt dans les villes de l'Occident méditerranéen (XIIIe-XVe siècle)*, París, Comité pour l'histoire fiscale et financière de la France (Ministeri d'Economia i Finances), en premsa.

19. Com és sabut, aquest monarca aprofità la divisió de l'Església per tal d'assumir el control de les finances pontifícies en els seus estats i imposar el patronat reial en la provisió de les dignitats eclesiàstiques.

20. Per a aquesta època, seguim E. Gort (1992), «Els darrers temps de Pere III i la jurisdicció de Tarragona», a M. C. Mas i E. A. Soler (ed.), *Recull Mateu Fletxa «el Vell» (1481-1553)*, Tarragona, p. 67-93. Sobre la biografía del controvertit Bernat Pujol, vegeu E. Gort (1989), *Els senyors feudals de Reus*, Reus, ed. Carrutxa, p. 47-50.

niós, volent apartar el paborde de l'administració de la Seu tarragonina, procedí a la seva destitució el maig de 1386. Ja aleshores, les pretensions del rei no deixaven marge a cap dubte, ja que volia —en paraules textuals— «que Tarragona fos sua».[21] Naturalment, tal revocació no fou acatada pel capítol. Llavors, el rei decidí fer ús de la força militar, i va enviar al Camp un exèrcit comanat per Bernat de Vilademany, el qual va retre per les armes Constantí i assetjà Valls sense poder-la ocupar. Però, davant l'amenaça de ser atacades per l'exèrcit reial, algunes viles es mostraren disposades a prestar homenatge al cambrer, en comptes del paborde, com a administrador de l'Església tarragonina. Entretant, el capítol decidí acatar una proposta del rei segons la qual aquest es possessionaria totalment de la ciutat de Tarragona en canvi de cedir a la Mitra la meitat de la jurisdicció que tenia sobre les viles del Camp, afegint-hi encara a manera de compensació altres drets que tenia a les vegueries de Montblanc i de Vilafranca. A més, es preveia mantenir el paborde en les seves funcions al capdavant de la Seu. Era una proposició força agosarada, tot i que, segons el parer dels canonges del Capítol, vulnerava les constitucions eclesiàstiques. Aquesta concòrdia potser s'hauria firmat si no fos perquè el rei, a punt de morir, se'n va fer enrere. Així, malgrat el punt on s'havia arribat, finalment el rei renunciava a considerar la ciutat de Tarragona com a seva, alhora que reconeixia la preeminència de l'Església tarragonina.

La solució al problema plantejat va tenir uns altres protagonistes, després d'haver posat fi al període de seu vacant. El successor, Joan I, necessitat urgentment de diners per sufragar una expedició a Sardenya, optà per vendre a l'arquebisbe (aleshores Ènnec de Vallterra) una part considerable dels seus drets jurisdiccionals i rendes que tenia al Camp de Tarragona, principalment els drets que percebia damunt les poblacions que eren de la jurisdicció comuna, que, a partir d'aquest moment, deixaren de ser-ho, a més de renunciar a l'únic enclavament de jurisdicció reial que hi havia al Camp, o sigui, la vila de Cambrils. Tot això es féu en canvi, lògicament, d'una important suma (17.000 florins). Per la seva banda, la ciutat continuà subjecta a un règim de condomini.[22] Després d'això, i pel que respecta al segle XV, sembla que les relacions entre la monarquia i l'Església tarragonina es desenvoluparen, en general, en un clima de més bona entesa, la qual cosa havia de propiciar el retorn a solucions pactades.

En suma, parlem d'un territori de senyoriu eclesiàstic on el poder reial era força limitat, potser més que en altres dominis eclesiàstics o baronials. Això no obstant, la jurisdicció no suposà cap fre a les peticions efectuades per la monarquia, a les quals van haver de contribuir tant la ciutat com les viles d'aquell terri-

21. Així figura en la resposta donada als representants que tenia la ciutat a Barcelona per tal de tractar aquell greu conflicte; *cf.* E. MORERA (1982), 2a ed., II, p. 619.

22. Aquesta transacció anà precedida, un any abans, per l'intent de crear un comtat de Tarragona mitjançant l'intercanvi de jurisdiccions, fet que hauria convertit definitivament la ciutat en reial i el Camp en territori totalment dependent, o gairebé, de l'Església. No fou, doncs, el que finalment succeí.

tori, ja des de final del segle XIII, i de manera força més contínua a partir de mitjan segle XIV, especialment d'ençà de la guerra amb Castella. De fet, la Mitra tarragonina fins i tot intentà treure profit d'aquesta situació, tal com es veurà en l'apartat següent.

2. La participació de l'Església tarragonina en les demandes de la Corona

En primer lloc, ens referirem al bovatge, impost que tenia totes les cartes a favor per convertir-se en un bon exponent del poder sobirà, si finalment no hagués estat sacrificat per la monarquia per altres imperatius.[23] Interessa recordar aquí que, durant l'època daurada dels bovatges, al segle XIII, es plantejà la possible participació dels eclesiàstics en el producte d'aquest impost.[24] Així, a propòsit del bovatge acordat de pagar en temps de Jaume II, ens consta que l'Església tarragonina havia de percebre'n una part (deu mil sous), el que hauria de fer-se segons el pacte establert el 1281, que ja hem comentat més amunt.[25] Més tard, a propòsit del bovatge exigit per Pere el Cerimoniós i del plet que s'inicià sobre el seu possible rescat, l'arquebisbe intervingué intentant treure profit de la situació. Efectivament, ja des del principi, una de les qüestions plantejades en aquell plet era si l'arquebisbe tenia dret —tal com pretenia— a percebre'n una part. El dit bovatge, segons l'arquebisbe Arnau Cescomes, havia de ser obtingut de la mateixa manera com s'efectuava la divisió de les rendes de la ciutat i el Camp de Tarragona. Per tant, calia que la recaptació fos encarregada a persones d'elecció comuna en aquells nuclis on l'arquebisbe i el rei tenien la jurisdicció per indivís. Del producte de la col·lecta, se'n farien cinc parts, de les quals les dues cinquenes parts serien per a l'arquebisbe. Pel que fa als llocs que no eren de la jurisdicció comuna, l'arquebisbe retindria igualment dues cinquenes parts si es demostrava que tenia dret a rebre'n una part. Tal repartició (que en certa manera equiparava el bovatge amb una renda qualsevol) no fou portada a la pràctica: finalment, Pere el Cerimoniós va renunciar al cobrament d'aquest bovatge, en canvi, però, d'obtenir una suma important de diners pel seu rescat. El rei, que ja havia mostrat els seus recels a les pretensions del dit prelat, va haver d'acceptar que l'Església tingués part en el preu de la composició realitzada

23. Vegeu, sobre això, P. Ortí (2001), «La primera articulación del Estado feudal en Cataluña a través de un impuesto: el bovaje (s. XII-XIII)», *Hispania*, vol. LXI/3, núm. 209, p. 967-98.

24. Així, en l'acord establert el 1277 entre Pere el Gran i els bisbes de Barcelona, Vic i Urgell, aquests obtindrien la dècima del bovatge, en el cas que s'arribés a provar que hi tenien algun dret; *cf.* F. Soldevila (1995), *Pere el Gran. Segona part: El regnat fins a l'any 1282*, Barcelona, p. 129. Encara que no es mencioni l'arquebisbe de Tarragona, sembla que aquest acord seria extrapolable a la resta d'eclesiàstics del Principat.

25. Així consta a l'anomenat *Índex vell; cf.* S. Ramon i F. Ricomà (1997), *Índex vell. Índex dels documents de l'arxiu de l'arquebisbe 1679. 1a part*, Tarragona, p. 162-163. S'inclouen referències a documentació en les quals es mostrava l'oposició de l'Església que el rei pogués percebre l'impost sobre els seus vassalls.

el 1347, en temps de l'arquebisbe Sanç López d'Ayerbe.[26] Efectivament, a la transacció subscrita aquell any, per la qual els homes de la ciutat i de les viles del Camp de Tarragona rescataren l'impost de manera perpetual, fou estipulat que totes les dignitats de l'Església tarragonina, amb l'arquebisbe al capdavant, percebrien una part del cost d'aquella redempció, en concret, cinc mil lliures, quantitat no gens negligible (equivalent a una sisena part del preu del rescat) que havia de ser convertida *in utilitate ecclesie Terrachone*.[27] En canvi, l'arquebisbe es comprometia a no demanar en el futur cap bovatge. Anys després, l'arquebisbe, junt amb el paborde, realitzava la corresponent absolució als homes del Camp pel cobrament d'aquella quantitat.[28]

La pregunta que ve a continuació és si aquesta actuació de l'Església tarragonina en relació amb el bovatge també es traslladà a altres demandes efectuades per la Corona. En aquest sentit, només podem assenyalar una altra circumstància en la qual trobem la Mitra com a beneficiària d'alguna quantitat oferida com a donatiu. Així, el 1362, a propòsit del pacte subscrit pels homes de la ciutat i del Camp amb el comissari reial Guerau de Palou sobre el donatiu ofert per la guerra contra Castella (donatiu fet en concepte de redempció del *Princeps namque*), s'acordà que l'arquebisbe rebria una part (mil vuitanta sous) del total subscrit (vint-i-set mil sous), la qual cosa podia significar un acte de reconeixement del senyoriu preeminent; ara bé, també podria suposar una paga deguda per la inclusió en aquesta proferta d'una sèrie de concessions a favor de la ciutat i de les viles del Camp.[29] Al marge d'aquest fet, no tenim cap més constància que l'arquebisbe es beneficiés, ni directament ni indirecta, d'altres donatius de la Corona.

Ara bé, una altra forma de participació de la Mitra ens situa en l'àmbit de la fiscalitat indirecta, o sigui, pel que fa a les imposicions concedides als municipis per tal de satisfer els donatius de la Corona. En això, cal recordar una disposició donada a les Corts de Perpinyà (1351), per la qual, en els llocs pertanyents a l'Església, la Corona cediria als titulars de drets jurisdiccionals una tercera part del producte de les imposicions. Tal precepte fou observat en l'àmbit tarragoní? Tenim alguns indicis que sí. Per exemple, el 1374, arran de la decisió del rei de retornar certa quantitat que els cònsols de Tarragona havien lliurat al tresorer procedent de la recaptació de les imposicions perquè pogués ser invertida en la nova muralla de la ciutat, l'ar-

26. Sobre aquest plet i desenllaç posterior, vegeu el nostre article: J. Morelló (1997), «Vers l'obtenció d'una franquesa fiscal: el rescat del bovatge al Camp de Tarragona (1347)», *Historia et Documenta*, núm. 4, p. 39-74.

27. La redempció realitzada per l'arquebisbe, en termes molt semblants a la del rei, es conté a AHPT, pergamins, c. 11, núm. 11.

28. Sobre la liquidació de les quantitats corresponents a la part de l'Església, vegeu també Morelló (1997), p. 73-74.

29. AHCV, perg. núm. 102; *cf.* J. Papell (1994), «Excerpta documental de l'Arxiu Històric Comarcal», *Historia et Documenta*, núm. 1, p. 99-107.

quebisbe protestà i es va oposar a retornar als ciutadans la seva part, que també era de cent cinquanta lliures, al·legant que tal decisió s'havia pres sense obtenir el seu permís. Aquest fet mostraria, en principi, que l'arquebisbe es beneficiava d'una part de la recaptació de les imposicions, de la mateixa manera que també podia percebre alguns drets sobre els privilegis que els municipis estaven rebent en relació amb aquests impostos.[30] Ara bé, a partir d'aquestes anotacions seria arriscat voler generalitzar la participació de la Mitra a totes les concessions d'imposicions que van arribar a fer-se a favor de les localitats del territori tarragoní (si més no, més enllà de l'última data indicada ja no tenim cap més evidència d'aquest fet). A banda, també trobem els arquebisbes, com altres senyors eclesiàstics del territori, concedint imposicions a favor dels seus vassalls fins ben avançat el segle XV. En el darrer apartat, veurem, precisament, la disputa suscitada entre ambdós poders pel que fa a les concessions d'aquests impostos.

Sigui com sigui, el fet de percebre o d'haver percebut algun emolument d'aquells impostos o d'algunes demandes de la Corona es pot interpretar com una mena de taxa, per dir-ho així, de jurisdicció, pagadora com a reconeixement del poder de la Mitra en aquell territori. La qüestió a dilucidar seria si aquestes pagues eren més resultat d'una cessió de la monarquia a la Mitra (descomptat del que els súbdits li prometien donar) o més aviat de sobrecarregar al donatiu un plus sota aquell concepte.

3. L'Església emulant la Corona en les peticions als seus vassalls

Una altra faceta del poder jurisdiccional (i també del senyorial) era la capacitat d'exigir prestacions, la qual cosa també té interès en relació amb les qüestions que tractem, ja que pot servir per complementar la visió donada fins aquí pel que fa al ventall de prerrogatives que podien arribar a esgrimir els titulars d'algunes jurisdiccions. L'Església de Tarragona no es quedà enrere a l'hora d'exercir aquest dret, el qual la monarquia en cap moment volgué posar en qüestió ni interferir sobre ell. En aquest apartat, veurem, concretament, quins tributs en particular podia imposar la Mitra, com a detentora de la senyoria preeminent, i també els canonges del capítol, en la seva condició de senyors directes d'algunes localitats, i per quins motius i amb quina freqüència exerciren aquesta potestat. Comencem per veure l'actuació del titular de la senyoria preeminent.

A partir de les notícies que coneixem, es comprova que els arquebisbes també s'avingueren a realitzar algunes peticions de diners als homes de la seva jurisdicció, si més no en determinades circumstàncies. Podem referir-nos, en primer lloc, al tri-

30. Ens consta que l'arquebisbe cobrà seixanta lliures per les imposicions atorgades a les viles del Camp el 1358, indicant explícitament que es cobraven en concepte de dret de segell; AHAT, Registra Negotiorum (1358-1359), c. 1, núm. 3, fol. 28*v*-29*r* i 31*v*-32*r*.

but exigit en el moment de la presa de possessió de la dignitat arquebisbal;[31] tal petició tindria un cert paral·lelisme amb els bovatges d'accés reclamats *ex debito* per la monarquia a Catalunya, que encara al segle XIV seguien satisfent alguns llocs eclesiàstics (al Camp de Tarragona, fins al moment del seu rescat el 1347, com ja hem recordat abans). Sembla que l'origen de tal exacció es podria fer remuntar al segle XIII,[32] però no fou fins al segle XIV quan comencem a trobar evidències documentals majors de la seva demanda i/o percepció. El 1329, la ciutat de Tarragona va haver de fer un subsidi a l'arquebisbe, i encara que no podríem assegurar del tot que tingués a veure amb l'entronització de Joan d'Aragó, el qual havia pres possessió de la dignitat dos anys abans, sembla probable que seria fet per aquesta raó.[33] En temps del seu successor (1336), Arnau Cescomes, es documenta un altre donatiu, en el qual ja trobem implicades les viles del Camp.[34] Ara bé, segons el cronista Blanch, el primer arquebisbe a imposar aquest tribut hauria estat el successor d'Arnau Cescomes, o sigui, l'aragonès Sanç López d'Ayerbe.[35] És clar, però, que tal pràctica venia d'abans. El fet és que, d'aquest altre donatiu, n'estem més ben informats; sabem, si més no, el que la ciutat i el Camp van haver de pagar: vint mil sous.[36] Aquesta demanda, que es justificava en principi per les despeses ocasionades per l'entrada solemne de l'arquebisbe a la ciutat i la consegüent cerimònia realitzada en la presa de possessió del càrrec, fou continuada, segons sembla, per altres arquebisbes posteriors, de manera que ja podríem començar a parlar d'una exacció consuetudinària. Això no obstant, no tenim localitzada cap altra referència per al segle XIV (no sabem res tocant, per exemple, a l'arquebisbe Pere de Clasquerí), si bé tal pràctica continuava vigent al segle XV, com es pot constatar en temps de l'arquebisbe Dalmau de Mur: tenim constància, si més no, de la contribució satisfeta per Vinyols —i, com aquesta, segurament que altres localitats del Camp hi degueren contribuir— en el donatiu que se

31. Segons MORERA (1982), 2a ed., II, p. 424, aquest tribut es denominava *colp* i es donava en senyal de senyoriu. Ignorem si altres senyors eclesiàstics del Principat obraren igual en les seves respectives demarcacions o diòcesis.

32. Dues són les referències contingudes a l'*Índex vell* a l'hora de regestar el desaparegut «Llibre de les franqueses de la Ciutat i Camp de Tarragona» de 1280: la primera, quan es féu entrada a l'arquebisbe Pere d'Albalat (qui prengué possessió del càrrec vers 1239), fet que hauria costat sis mil sous (segons la transcripció de Font Rius: cent mil sous); la segona concerneix l'arquebisbe Bernat d'Olivella (qui prengué possessió el 1272 o 1273), en relació amb el qual s'indica que la ciutat de Tarragona va haver de fer una talla, però no es diu res de la quantitat exigida ni si hi participaren les viles del Camp, com caldria suposar; *cf.* RAMON i RICOMÀ (1997), p. 161; *cf.* J. M. FONT RIUS (1996), «Franquezas, costumbres y privilegios de la ciutat y campo de Tarragona», *Anuario de Historia del Derecho Español*, LXVI, p. 148.

33. A propòsit de certa talla establerta a Tarragona; AHCR, protocols, s/f; 3-VI.

34. Els jurats de Valls obtingueren via préstec com a mínim tres mil tres-cents cinquanta sous a compte de la quantitat que tant ells com altres localitats del Camp havien promès a l'arquebisbe; AHAT, manuals —Valls—, caixa 11, núm. 73, fol. 33*v*. No se sap la data exacta de quan aquest arquebisbe prengué possessió del càrrec; *cf.* BLANCH (1985), II, p. 39.

35. *Cf.* J. BLANCH (1985) II, p. 45.

36. AHCR, clavaria de 1347, fol. 15*v* i 20*r*.

li va fer al dit arquebisbe per la seva entrada a la ciutat, realitzada el 22 de desembre de 1419.[37]

La següent referència correspon a la prelatura de Pero d'Urrea. Així, al final de gener de 1457, el consell de Valls es feia ressò de les grans despeses que tenia la Terra (manera usual de referir-se al conjunt de localitats de la senyoria, excepte la ciutat i els llocs dependents de les Faldes) pel donatiu que les viles del Camp estaven fent per a la «novella entrada» de l'arquebisbe.[38] Sorprèn un poc que aquesta declaració es faci l'any 1457, si tenim present que aquest arquebisbe va prendre possessió de l'arquebisbat el 1445. Sens dubte, la causa d'aquest retard es deuria a la negativa d'algunes localitats a contribuir, com ho prova el fet que es duguessin a terme gestions per tal d'obtenir-ne alguna dispensa papal: «que trobave que.s poria aver bulla tal que d'aquí avant no serien ni guosarien donar a negun archabisbe qui novellament entraria».[39] Però no totes les universitats es van mostrar disconformes amb el pagament d'aquest donatiu. De fet, tenim constància que ja el 1446, la Selva, igual que la ciutat, va satisfer la seva part del donatiu en qüestió.[40] En tot cas, després del llarg govern de Pero d'Urrea (mort el 1489), no disposem de cap més notícia fins al segle següent, quan el tribut en qüestió encara es continuava demanant.[41] De fet, sembla que durant aquesta època, tant la ciutat com algunes viles del Camp intentaren deslliurar-se d'aquesta obligació tributària, cosa que més tard o més d'hora haurien aconseguit.

En resum, dels catorze noms que integren la nòmina oficial dels arquebisbes dels segles XIV i XV, tenim notícies almenys de cinc donatius, cosa que podria considerar-se un baix nombre si no fos perquè no tots els arquebisbes van fer estada a Tarragona (és a dir, no varen fer entrada oficial a la ciutat), mentre que alguns altres practicaren l'absentisme en major o menor grau, i altres van tenir una prelatura tan breu que no els hauria permès engegar cap demanda. D'altra banda, no sembla que tals exaccions impliquessin, almenys en comparació amb les demandes reials, un

37. Hom pagà cinquanta florins. Ho sabem per una disputa sorgida el 1421 entre la dita universitat i alguns homes de Cambrils; AHAT, Registra Negotiorum (1417-1422), caixa 7, núm. 16, fol. 110*v*-111*r*.

38. AHCV, llibre del Consell (1453-74), fol. 88*r*.

39. Segons la proposta notificada al Consell de Valls per part d'altres viles del Camp. Amb tot, el dit Consell optà per mantenir-se al marge de la proposta: «que no són de intenció que per neguna via se meten ab la Terra»; AHCV, llibre del Consell (1453-1474), fol.

40. Hom li pagà tres-cents florins, a banda de les despeses ocasionades pel convit amb què fou obsequiat quan entrà a la vila: «e aprés dinar foren-li portats 300 florins», diu el document; *cf.* PIÉ (1984), p. 280-281; E. FORT (1961), *Costumari de la Selva del Camp*, Reus, p. 24. Tarragona va satisfer mil florins per aquesta raó, a banda també de les despeses ocasionades en la seva solemne entrada el maig del dit any; *cf.* E. MORERA (1954), *Tarragona cristiana*, III, Diputació de Tarragona, p. 162.

41. Així consta el 1515 arran de l'entrada de l'arquebisbe Pere de Cardona. Blanch anota les quantitats reclamades a la ciutat i a altres viles del Camp, en el llistat de les quals no hi figura Reus, considerant que es tractava d'un donatiu consuetudinari: «com s'acostuma en la nova possessió dels Srs. Archebisbes»; *cf.* BLANCH (1985), II, p. 127.

esforç tributari gaire important. Amb tot, els arquebisbes varen fer altres demandes a les viles del senyoriu per altres motius de caire puntual.

Per exemple, el setembre de 1374, en el marc de la lluita sostinguda entre Pere el Cerimoniós i l'arquebisbe Pere de Clasquerí, aquest reclamà als seus vassalls tres mil florins en defensa de l'Església, o sigui, per sufragar les despeses ocasionades per la defensa dels drets jurisdiccionals que el rei li discutia. Les viles del Camp es negaren a satisfer aquesta quantitat, la qual cosa els valgué l'excomunió, i es va originar un plet que duraria alguns anys, durant els quals les dites viles van fer apel·lacions davant la Cúria romana.[42] En relació amb alguns serveis d'host, com ara el realitzat a principi de 1375 per anar a socórrer Vilaverd (fet esmentat més amunt), ens consta que la universitat de Reus havia estat compel·lida a satisfer la part que li corresponia.[43] Aquesta altra qüestió encara seguia cuetejant a final de 1379, si és que ja no es tractava d'un altre requeriment: el procurador del cambrer ordenà embargar els béns de la dita universitat per tal d'obligar els jurats a pagar els quatre-cents cinquanta sous que els eren taxats per les despeses realitzades «ratione clientulum factorum, etiam ratione expensarum».[44] Com es veu, la demanda de serveis personals també anava acompanyada, en aquest cas, de peticions pecuniàries.

Temps després, concretament el 1463, dins el que serien els primers passos de la guerra civil del Principat, tenim registrat un altre servei d'host reclamat per l'arquebisbe per posar setge al castell de Tamarit —aleshores ocupat per les tropes capitanejades per Juan de Armendáriz— i protegir les seves rodalies davant les possibles incursions d'aquests mercenaris. En aquesta avinentesa, les viles del Camp van ser requerides per enviar-hi homes per mantenir el setge en qüestió.[45] Però, finalment, hom va estar disposat a pagar mil florins, que probablement serien desviats del producte del fogatge demanat a principi de 1475. Naturalment, això s'hauria fet amb el beneplàcit del rei. El fet és que, com acabem de veure, tals prestacions podien ser commutades, si esqueia, per pagues en diner, tal com ja havia acostumat a fer la monarquia en les convocatòries del *Princeps namque*.

Altres exaccions reclamades per la Mitra varen fer-se en forma de préstecs. Així, a propòsit de la compra efectuada per l'arquebisbe Ènnec de Vallterra dels drets ju-

42. *Cf.* Morera (1982), 2a ed., II, p. 546; també Fort (1975), p. 85 i s., el qual centra l'atenció en les assemblees celebrades per aquesta raó per a l'enviament de síndics a Roma per defensar les seves tesis.

43. *In clientibus factis* contra els Foix *et de Vilaverd* (a propòsit d'un nomenament de síndics realitzat el 2 de gener de 1378); AHCR, pergamins secc. Censals/àpoques, carpeta F, núm. 68.

44. AHCR, protocols, 1379-1381, s/f; 25-X-1379/10-XI-1379. El desembre, els jurats protestaven novament al procurador del cambrer per tal com eren obligats a fer, juntament amb altres llocs del Camp, un servei d'host i a contribuir en les despeses per la guerra moguda contra l'arquebisbe i el seu veguer.

45. Com que l'arquebisbe, segons es declarava a Valls, «ha mester gent disposta per la vila» es deia de convocar la Comuna per decidir «si trametrà gent o no, o si ajudarà ab diners». Entretant, es decidia socórrer els homes que ja havien estat tramesos per la vila a raó de vuit diners cada un; AHCV, llibre del Consell (1472-1474), fol. 250*v*-251*r*; 9-VII. Dies més tard, s'acordava enviar-ne uns altres per tal de reemplaçar-los.

risdiccionals del Camp (1391), algunes viles foren requerides a fi de prestar diverses sumes de diners per ajudar a pagar els disset mil florins amb què es preuà el dit traspàs.[46] De fet, el 1394, en un dels processos oberts contra diverses actuacions de l'arquebisbe de Tarragona en contra de les regalies, s'indica que aquest, per raó d'aquell traspàs, exigí redelmes (és a dir, impostos sobre la renda) d'alguns habitants del Camp «et nonnullas alias peccunie quantitates ascendentes ad 4.000 o 5.000 florenos, ultra pretium quod exsolvit pro emptione dicti Campi, et hoc potius vi quam gratis».[47] Com es veu, la Mitra intentà traslladar part del pes econòmic d'aquesta operació damunt les espatlles dels municipis, els quals es van veure obligats a endeutar-se o a establir impostos del tipus al·ludit, coadjuvant amb els seus diners a la *senyorialització* dimanant d'aquell traspàs massiu de drets reials.

Fins aquí, només ens hem referit a demandes que afectaven en major o en menor grau el conjunt del territori sotmès a la Mitra. Davallant a un altre nivell, caldria considerar les exaccions realitzades per cada senyor a les localitats del seu domini. En el cas de Tarragona, hi ha nombroses referències a pagues fetes als arquebisbes, en tant que senyors de la ciutat. Aquestes demandes responien a motius molt diversos: per la concessió o ratificació de privilegis, per solucionar algun contenciós o com a gratificació per haver gestionat algunes reclamacions ciutadanes davant el monarca (deixem a banda els obsequis i convits que podien servir per propiciar determinades concessions senyorials). Així mateix, les quantitats concertades —o efectivament lliurades— haurien estat molt variades.[48] Si això succeïa en l'àmbit de la ciutat, a les viles del Camp (i, en especial, a Reus i a Valls, que són les dues localitats que coneixem millor) també documentem transferències de diners de la mateixa índole a favor dels seus respectius senyors. En alguns casos, no hi ha cap reticència a l'hora de qualificar aquestes transferències com a dons o subsidis.[49]

Així, pel que fa a Reus, tenim recollides algunes notícies referents a donatius realitzats al cambrer, com a senyor de la vila. Per exemple, el 1383, la universitat lliurava al cambrer Bernat Pujol certa quantitat (setanta-cinc florins) en concepte de donatiu *graciós*, encara que sense precisar-ne el motiu: «pro aliquibus negotiis», diu el

46. A Valls, el Consell determinà que «si la major part dels lochs del Camp fan fermança als XII mil sous que lo senyor archabisbe vol manlevar, que los jurats de esta universitat la y facen; emperò, que·n sia segura la universitat per refermança o per assignació de moneda de açò que li tanyerà en sa part»; AHCV, llibre del Consell (1393-1396), fol. 34*v*; 5-VII-1394.

47. ACA, C, processos en foli, 114/12, fol. 11*v*.

48. Vegeu F. Cortiella (1984), *Una ciutat catalana a darreries de la baixa edat mitjana: Tarragona*, Diputació de Tarragona, p. 248-258, sobretot pel que fa al segle XV.

49. Dins un àmbit baronial, com era el comtat de Cardona, també es reclamaven subsidis, per part del titular senyorial, a les universitats dels seus dominis, tal com mostra A. Galera (1999), «Endeutament i fiscalitat senyorial a la Catalunya del segle XV. El cas del comtat de Cardona (1419-1433)», a M. Sánchez (ed.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña bajomedieval*, Barcelona, CSIC, p. 363-397.

document.[50] Uns anys després, el 1398, Pere Martí, mercader de Tarragona, com a procurador d'un altre mercader de Barcelona, rebia del *comuner* (clavari) de Reus mil cinc-cents florins «quos dicta villa et eius singulares graciose concesserunt dare in sucursum et subsidium quod nunc fit domino nostro pape» (és a dir, tenint per destinatari el cambrer Pere de Luna, esdevingut papa amb el nom de Benet XIII),[51] quantitat que anava destinada al noliejament d'una galiota que es volia trametre en el seu socors, per tal com aleshores es trobava assetjat al palau d'Avinyó.[52]

Tals demandes havien de tenir una justificació concreta, encara que això, de vegades, no es faci massa explícit. Fixem-nos que fins i tot la terminologia emprada sembla calcada de les demandes de la Corona, quan es fa referència al caràcter *gracióso* de la prestació, entre altres aspectes. Darrere d'aquestes actuacions, hi podríem veure un intent d'emular la monarquia, tot i que la incidència que poguessin tenir aquestes demandes senyorials no és comparable amb l'ocasionada per les demandes de la Corona. En certs aspectes, també podia ser una manera de treure profit del sistema fiscal que els municipis van haver d'aixecar al ritme de la pressió fiscal exercida per la monarquia. De fet, no sembla que els senyors, en tant que perceptors d'altres drets en concepte de rendes o monopolis, tinguessin necessitat, en principi, de recórrer a altres expedients, encara que els seus ingressos tradicionals es veiessin molt afectats per la crisi econòmica imperant a l'època. Tanmateix, si hi van recórrer algun cop devia ser com un mitjà per solucionar necessitats eventuals.

4. El dret d'atorgar imposicions: una regalia mediatitzada pels senyors

Passem a veure, finalment, un altre àmbit d'actuació dels senyors. D'entrada, hom diria que el dret d'atorgar imposicions era privatiu de la Corona, per la qual cosa estaríem parlant d'una regalia; res més lluny de la realitat si ens atenem a la situació que encara es traspua al segle xiv. En l'àmbit territorial del qual ens ocupem, no sols la Corona podia atorgar aquests impostos, sinó també l'arquebisbe i, a més d'aquest, altres senyors eclesiàstics (com ara el paborde i el cambrer), cadascú en els seus dominis directes. Segons un autor siscentista: «És acte que pertany al Domini concedir llicència a una Universitat per posar imposicions, i quan la ciutat les imposava era amb licència de l'arquebisbe».[53] Afegia Recasens que el fet d'imposar hauria estat un dret privatiu de l'arquebisbe, almenys fins al 1361, quan aquest dret hauria estat traspassat al rei. La situació no és ben bé la que indicava aquest historiador, ja que, pel que veurem a continuació, la cronologia dels fets ens situa dins un procés

50. AHCR, pergamins, secc. censals/àpoques, carpeta B, núm. 82 (àpoca del 21-VIII).

51. Per a una contextualització local, vegeu E. Gort, *Pere de Luna i la senyoria de Reus*, Reus, 1987.

52. AHCR, pergamins (1360-1399), carpeta D, núm. 137. Tal quantitat es pagà en dues vegades.

53. *Cf.* F. Vertamon, *Fundamentos de la Església de Tarragona*, p. 146; citat per Recasens (1975), ii, p. 200.

més o menys llarg. Amb més precisió, cal veure quina fou l'actuació dels senyors fins arribar a la consideració d'aquest dret com a privatiu de la Corona, ja al segle XV.

La primera concessió que tenim coneguda fou la donada per l'arquebisbe Guillem de Rocabertí el 1312 a favor de Valls, revalidada uns anys després pel seu successor Eiximèn Martínez de Luna.[54] Si això succeïa a Valls, amb més raó a Tarragona. Recasens datava precisament en temps de l'arquebisbe Eiximèn Martínez de Luna (1317-1327) la primera autorització donada a la ciutat en matèria d'imposicions.[55] Això no es va fer per pagar cap donatiu a l'arquebisbe, sinó per fer front a necessitats estrictament locals: en concret, per poder efectuar la reparació de les muralles i posar a punt camins i ponts, la qual cosa no difereix gaire de la concessió obtinguda per la vila de Valls uns anys abans. Tot això es produïa fins i tot abans del primer episodi (la conquesta de Sardenya, el 1321) que inaugura la sèrie de concessions realitzades per la Corona a favor de la ciutat i les viles del Camp.

D'ençà d'aleshores, l'arquebisbe i el rei també actuaren de mutu acord en algunes concessions realitzades al conjunt de la ciutat i el Camp. Així ho podem constatar el 1330, quan el patriarca Joan d'Aragó va donar llicència a la ciutat i les viles del Camp per tal de recaptar imposicions, que va fer amb el consentiment del seu germà, és a dir, d'Alfons el Benigne.[56] Posteriorment, les relacions entre la monarquia i la Mitra no foren tan bones. L'arquebisbe desautoritzà les imposicions que el monarca havia concedit per a la proferta que se li va fer el 1343 per a la guerra de l'Estret.[57] De fet, els més perjudicats d'aquesta picabaralla foren els municipis i, perquè no es repetís una situació semblant, el 1346 (a propòsit de l'establiment d'una altra imposició sobre les mercaderies per finançar l'armament de part d'una galera), els homes de la ciutat i del Camp demanaven al rei que fes aprovar la dita imposició per l'arquebisbe i el capítol.[58]

El fet és que, cada vegada que la Corona atorgava una concessió d'aquest tipus, l'arquebisbe havia de fer el mateix, com es declarava el 1352 en relació amb les disposicions aprovades a les Corts de Perpinyà.[59] D'acord amb això, el març de 1354 el

54. AHCV, perg. núm. 46.

55. *Cf.* RECASENS (1975), II, p. 200.

56. «[...] pro solvendis nobis [100.000 s.] quos nobis dare et solvere promisistis in subsidium expensarum quas in felici viagio regni Granate facturi sumus», AHAT, Registra Negotiorum, caixa 1, núm. 1 (1330-1331), fol. 42*r*. En cert sentit, podria semblar que aquest subsidi es fes a l'arquebisbe i no al rei.

57. ACA, C, reg. 1555, fol. 16*v*-17*r*. Per això, és poc probable que s'haguessin pogut recaptar fins a esgotar el període de cinc anys previst inicialment.

58. «[...] que la dita imposició façats loar e firmar a l'archabisbe e al Capítol per tal manera que dins lo temps que atorgat serà no'ls puxa ésser levada ne remoguda per eyls, així com ja és stat feyt en cas semblant», *cf.* J. ARNALL (1984), «Documents de Pere el Cerimoniós referents a Tarragona i conservats en el seu Arxiu Històric Provincial», *Quaderns d'Història Tarragonina*, IV, p. 85.

59. El rei prometia «quod predicta que vobis concedimus [...] faciemus et procurabimus pro posse quod archiepiscopus et prepositus ac capitulum Tarracone concessionem huic similem quatenus ad eos spectant vobis facient, dando vobis super hoc cartas seu litteras opportunas», ACA, C, reg. 1397, fol. 36*v*-37*r*.

monarca envià una carta a l'arquebisbe Sanç per informar-lo de la concessió atorgada per ell a la ciutat, i així mateix li demanava que fes, juntament amb el capítol, una concessió semblant.[60] El 1357, l'arquebisbe atorgà una cisa a la ciutat i al Camp, segurament a petició del que havia exposat el rei en una altra carta.[61] També en altres concessions reials, com ara les de 1358 i 1369, es fa constar d'una manera expressa el beneplàcit de l'arquebisbe.[62] Recasens documentava diverses llicències donades pels arquebisbes a favor de la ciutat de Tarragona, però sols fins al 1361, a partir de quan creia que el dret d'atorgar imposicions hauria estat traspassat al rei.[63] El fet és que durant la segona meitat del segle XIV es definiria millor quin havia de ser el paper respectiu de la Corona i de la senyoria en aquest assumpte.

Pel que concerneix a les viles del Camp, tenim documentades concessions atorgades per l'arquebisbe, sense que intervingués el rei, a favor de localitats pertanyents al senyoriu directe del prelat. A la dècada de 1370, abunden les concessions d'imposicions per tal de destinar el producte de la seva recaptació als treballs de reforma de les fortificacions locals. El 1370, Pere de Clasquerí feia una concessió als homes d'Alcover per tal que aquests poguessin subvenir a la despesa de les muralles durant dos anys i amb l'obligació de donar compte de la recaptació als batlles de la vila i al veguer de Tarragona, que, naturalment, era el veguer de l'arquebisbe.[64] En l'aspecte formal, es repetien les mateixes clàusules i condicions que apareixen formulades a les concessions reials de la mateixa època.

Ara bé, en el territori estudiat, no únicament l'arquebisbe exercí aquest mateix dret a favor dels seus vassalls més directes, sinó també algunes altres dignitats de la seu, si més no pel que fa a les principals. Així es comprova en el cas de Reus. Aquesta vila procedí a recaptar imposicions concedides el 1375 pel cambrer Pere Flandrin, imposicions destinades, com a Alcover, a la fàbrica de la muralla, en aquest cas amb una validesa de vuit anys, la qual cosa es va fer en canvi de pagar dos-cents florins.[65] Això es va fer obviant la concessió atorgada pel rei un any abans per a un període de vint anys, i igualment per poder sufragar les obres de les muralles. A propòsit d'aquesta concessió, datada el 5 de desembre de 1374, el rei va es-

60. ACA, C, reg. 897, fol. 54*v*.

61. *Cf.* J. VINCKE (1936), *Documenta selecta mutuas civitatis arago-cathalaunicae et ecclesiae relationes illustrantia*, Barcelona, p. 434.

62. AHCV, pergamins, núm. 99, 110 i 111. Pel que fa a les imposicions concedides el 1362, a propòsit de la proferta convinguda amb el comissari Guerau de Palou, aquest prometia als representants locals «quod faciam posse meum cum efectu quod dominus archiepiscopus Tarracone vel eius comissari ad hec deputati facient vobis, cum consensu venerabilis Capituli Tarracone, similem concessionem», AHCV, pergamins, núm. 104. Així mateix, en els capítols de la dita proferta, consta que els comissaris de l'arquebisbe requeriren als canonges de la seu per tal d'obtenir el seu consentiment.

63. *Cf.* RECASENS (1975), II, p. 200.

64. AHAT, Registra Negotiorum (1370), caixa 3, núm. 6*a*, fol. 147*r*. Com a referents es mencionen les concessions fetes a Tarragona, Valls i la Selva. Vegeu també BLANCH (1985), II, p. 57.

65. AHCR, protocols, 1-VI-1375.

criure al procurador del cambrer i al castlà Joan d'Olzinelles (feudalment supeditat al cambrer), per tal que no posessin impediments als jurats i prohoms de la vila en la col·lecta d'aquelles imposicions. A l'inici de la carta, es deixava ben clar que la concessió d'imposicions era un dret exclusiu del monarca.[66] Tanmateix, no sembla que tal principi fos tingut en compte pels senyors de la localitat. El febrer de 1376, el rei, que ja devia estar assabentat de la concessió realitzada pel cambrer, ordenava revocar les imposicions que es recaptaven a la vila. Davant d'això, els prohoms de Reus demanaren consell al procurador del cambrer, qui al seu torn els ordenà que continuessin amb la col·lecta, cosa que segurament varen fer en virtut de la concessió senyorial. A partir d'aquí, s'encetà un plet en el qual els prohoms reusencs van haver de donar explicacions del fet davant la cort reial. Aquest plet ens aporta notícies molt interessants sobre la problemàtica plantejada, si més no, a partir de l'interrogatori realitzat a diferents persones de la vila.[67] Així, per exemple, a la pregunta de si aquestes concessions (les atorgades per l'arquebisbe o pel cambrer) s'havien fet tan bon punt el rei hagués fet el mateix, responia un dels interpel·lats en sentit afirmatiu, o sigui, que ningú no podia concedir imposicions abans que ho fes el rei. Finalment (febrer de 1378), la universitat fou restituïda en el seu dret de recaptar imposicions mitjançant una nova concessió reial, on s'invocava la mateixa raó d'abans, però donant un termini de tan sols tres anys. El fet es produïa després que els homes de Reus renunciessin a certs recursos presentats a l'arquebisbe i en canvi, també, de pagar una certa suma, concretament, cinc-cents florins.[68]

Uns anys després, els dirigents municipals van tornar a ser recriminats —aquesta vegada per part senyorial— per no haver acatat les seves disposicions. El 1387, el procurador del cambrer, Pere Mir, volia saber amb quina llicència (o per autoritat de qui i de quina manera) havien estat recollint imposicions, tota vegada que ordenava paralitzar la col·lecta fins que no li mostressin l'autorització reclamada.[69] Val la pena de copiar íntegrament la resposta donada pels jurats, en tant que expressa prou bé quin era el problema plantejat en aquest moment:

> Vós, dit honrat sènyer procurador, no ignorats, ans sabets per auctoritat de qui se ussa de les inposicions, car notòria cosa és que lo senyor Rei atorga les inposicions, car a príncep se pertany d'atorgar inposicions, vectigals e aytals coses per auctoritat del qual les inposicions són en lo loch de Reus.

66. «Cum nos, ad quem solum ex nostra regalia hec pertinere noscuntur, concesserimus cum alia carta nostra etc.», ACA, C, reg. 926, fol. 154*r*.

67. Una part d'aquest interrogatori es localitza a AHCR, protocols, vària (4.2.4.3.), fulls solts.

68. ACA, C, reg. 931, fol. 196*v*-197*v*. En aquest document s'insereix una còpia de la revocació donada un any abans.

69. Sens dubte, el dit procurador actuava en nom de Pere de Luna, el qual va prendre possessió de la cambreria després de la desaparició de Bernat Pujol, *cf.* GORT (1989), p. 51; també E. GORT i M. ARAGONÈS (1987), *Pere de Luna i la senyoria de Reus/Benetxiii: una obstinació proverbial*, Reus, Fundació Roger de Belfort.

I afegeix més endavant:

> e no res menys, jac sia necessari no y sia d'aver licència del senyor camarer, com sens licència n'és stat usat moltes e diverses vegades.

Tot seguit, els jurats al·legaven que ja havien obtingut el consentiment de paraula del cambrer Bernat Pujol.[70] Es presentà al dit procurador la carta de concessió atorgada per Pere el Cerimoniós el 1374 per vint anys i la nova concessió per tres anys de 1378, amb la qual cosa mostraven estar en possessió dels instruments legals necessaris per tal de poder recaptar els dits impostos. Per la seva part, el procurador replicà, exposant els motius següents, que també val la pena transcriure literalment:

> com se pertany de saber com a senyor de la vila qui pot metre o posar inposicions en lo seu lloc sens licència sua qui n'és senyor, com a ell per costum se pertangua d'inposar he consentir inposicions en lo dit loch, com saben bé els homes de Reus que sens licència demanada o obtinguda del senyor no poden ésser meses inposicions.[71]

A més, els jurats es negaven a retre comptes de les imposicions tal com pretenia el dit procurador, argumentant que «si eren tenguts de retre-li compte [...] seria atorgar que lo seu consentiment és necessari en les dites inposicions».[72] Segons el procurador del senyor, els jurats sabien sobrerament que els cambrers havien atorgat imposicions als homes de Reus *sub certa forma* i que això es feia igual com ho feia l'arquebisbe als llocs del seu domini i tal com ho feia també el paborde a la Selva i als altres llocs que li pertanyien (no és casual que es posin en aquesta llista els tres únics eclesiàstics que eren titulars de senyorius directes al Camp de Tarragona).[73] I, com a testimoni escrit, presentà la concessió atorgada el 1375 per l'ardiaca de Vilaseca Guillem de Galliners, llavors procurador del cambrer Pere Flandrin, la qual hauria estat vigent fins al 1383, quan el dit cambrer ja era mort. En aquest moment, s'instava el municipi a retre compte d'aquestes imposicions, quan, de fet, havien passat uns quants anys sense que ningú no els hagués reclamat res en aquest sentit. Justament, la rendició de comptes també era una exigència prevista en les concessions reials d'aquesta època. Un cop més, tota aquesta problemàtica s'emmarca dins la complicada situació viscuda al Camp en els darrers anys del regnat de Pere el Cerimoniós, que ja hem revisat més amunt. És possible que els jurats pretenguessin treure profit de la confusió creada durant els anys que durà la disputa per la jurisdicció entre la Corona i l'Església tarragonina. Encara que no sabem com va acabar

70. AHCR, protocols (llibre de protests), 3-VII-1387.

71. AHCR, protocols (llibre de protests), 9-VII-1387. El dit procurador al·legava que el consentiment de paraula que poguessin tenir de l'anterior cambrer (Bernat Pujol) no tindria cap validesa, ja que aquest no fou nomenat pel papa, en clara referència, doncs, al conflicte sostingut entre l'Església i el rei.

72. AHCR, protocols (llibre de protests), 19-VIII-1387.

73. AHCR, protocols (llibre de protests), 22-VIII-1387.

aquest assumpte, el fet és força significatiu de la complicada situació que es vivia en aquells moments tocant a les prerrogatives esgrimides recíprocament pel rei i pels senyors. Els homes de Reus, com els d'altres localitats del Camp, es trobaven enmig de la tempesta que van haver de suportar de la millor manera que pogueren, i, si esqueia, traient-ne algun rèdit.

En suma, a partir del que s'ha exposat, queda clar que el nou cambrer, a través del seu procurador, intentava posar ordre al desgavell que s'havia produït en la recaptació d'aquells impostos, enmig, una vegada més, de la difícil situació política en la qual es trobava immers el Camp en els últims anys del regnat de Pere el Cerimoniós. El senyor local considerava que en aquesta matèria tenia competències semblants a les que tenia el rei, de manera que, perquè aquest pogués atorgar imposicions, feia falta comptar amb el seu beneplàcit. Vist així, els homes de la vila no podien rebre del rei la facultat de recaptar imposicions sense consultar-ho abans amb el senyor del lloc. Aquest, com a molt, havia de ratificar les concessions atorgades pel rei. Així, la llicència donada per Pere el Cerimoniós a la Selva el 1380 fou, posteriorment, confirmada pel paborde Guillem Cescomes, en tant que senyor d'aquesta vila (encara estem abans del conflicte que l'enfrontaria amb el rei).[74] No sabem si el paborde arribà a fer alguna concessió al marge de la Corona, ja que també podia fer-ho, segons el que es declarava en el procés sostingut a Reus.

L'autorització de les imposicions fou una de les qüestions negociades entre el rei Joan I i l'arquebisbe Vallterra en la famosa permuta concertada el 1390, prèvia al traspàs efectuat l'any següent. De fet, ja arran de la creació frustrada d'un comtat de Tarragona, es preveia que:

> lo dit archebisbe pusque atorgar e imposar en los llochs pertanyents a la dignitat, Capítol o singulars d'aquells, imposicions o qualsevol altres vectigals per sí solament e sens licència del dit senyor rei, al qual no sia lícit per ninguna manera aquells o aquelles imposar o atorgar en los llochs o senyoria dels dits archebisbe, capítols o singulars d'aquell *etiam ipsis volentibus*»,[75] a més d'estipular: «que no sien tenguts de donar ningun compte de ningunes imposicions passades ni esdevenidores per ningun temps sinó al dit archebisbe, com sie convengut que d'ací avant los hagen a haver per concessió de dit archebisbe e no del senyor rei.[76]

El 1392, la vila de Valls va obtenir una concessió de l'arquebisbe, o, més ben dit, una confirmació de la concessió realitzada pel rei i el seu predecessor a la seu arquebispal el 1388.[77] La ratificació de concessions anteriors estava motivada pels canvis que s'havien produït arran del traspàs de la jurisdicció reial a favor de la Mitra.

74. *Cf.* J. Pié (1984), *Annals inèdits de la vila de la Selva del Camp de Tarragona*, Diputació de Tarragona, p. 34.

75. *Cf.* Blanch (1985), II, p. 76.

76. *Cf.* Blanch (1985), II, p. 81.

77. AHCV, pergamins, núm. 196. Vegeu també J. Blanch (1985), II, p. 85.

Durant el segle XV, els arquebisbes continuaren concedint imposicions a favor de les viles del seu domini. Per exemple, el 1406, n'era beneficiària la universitat de Constantí a causa de les múltiples despeses que els homes d'aquesta localitat havien de suportar, principalment per la satisfacció d'un maridatge (el de la infanta Isabel). Per ser més precisos, tal concessió, encara que es fes invocant aquella demanda reial, tenia com a objecte principal eixugar els deutes contrets per aquella universitat.[78] A Valls, no gaire abans, l'arquebisbe havia prohibit als dirigents municipals de recollir imposicions sense llicència atorgada per ell, la qual cosa es feia extensible a altres llocs del Camp. De tota manera, més tard es considerà que tal prohibició havia de ser revocada.[79]

A principi del segle XV, la idea que el dret a concedir imposicions fos una regalia sols tindria validesa als llocs de jurisdicció reial. A la resta de dominis, era indispensable comptar amb el consentiment del senyor del lloc. Així de clar s'expressava el rei Martí en aquesta qüestió:

> Jatsia per pròpia regalia e preheminència nostra pertanga a nós, e no a altri, auctoritat y poder d'otorgar imposicions e vectigals. Emperò, en les viles e lochs que no sien reials pertany als senyors d'aquelles conèixer per justícia si és necessari o expedient exigir e levar aquelles (o) no en les dites lurs viles o lochs, e per consegüent permetre o denegar la dita exacció.[80]

Aquesta sembla la pauta seguida al Camp de Tarragona, on veiem que els senyors donaven el seu beneplàcit fins i tot en qüestions de procediment, o sigui, pel que fa a la manera de recaptar les imposicions. De fet, la intervenció senyorial era necessària des del mateix moment en què, per iniciar la col·lecta, es requeria fer ordinacions en les quals l'aprovació del senyor era condició *sine qua non* per tal de poder ser acatades. Així, el 1406 els jurats de Reus demanaven al procurador del senyor que:

> vós, mossèn, los vullau consentir e atorgar que ells puxen tolre e afegir a les inposicions que lo senyor rei los ha dades e atorgades per algun temps; e així mateix que manets al batlle que ell vulla prestar auctoritat e decret en los capítols que·s farà de les dites inposicions e minvar he créxer així con ha acostumat de fermar en les altres ordinacions.

Hom respongué afirmativament a aquesta petició.[81]

78. AHAT, Registra Negotiorum, caixa 6, núm. 14*a* (1406-1407), fol. 10*v*. Aquestes imposicions podrien ser recollides durant dos anys, començant a comptar a partir de quan s'acabés el termini de l'anterior concessió feta pel mateix arquebisbe.

79. AHCV, clavaria, 1404-1405, fol. 55*r*.

80. Cita recollida de R. Ferrero Micó (1987), *La Hacienda municipal de Valencia durante el reinado de Carlos V*, València, p. 152.

81. «Plau al dit procurador que en les dites inposicions se puxa anadir ho tolre segons que la dita universitat plaurà»; AHCR, fons de la Comunitat de Preveres, vària, caixa 5, núm. 5.

Amb tot, encara planava el dilema sobre qui tenia la potestat d'autoritzar. A propòsit dels greuges presentats pel braç eclesiàstic a les Corts de 1413, Ferran I es comprometé a cercar una solució. La qüestió era determinar de quina manera s'havien d'atorgar imposicions a les ciutats, viles i llocs de l'Església entre les dues úniques possibilitats que hi havia plantejades: «ço és, ab consentiment dels senyors de les ciutats, viles e lochs de la sglésia, o sens consentiment d'ells».[82] No ens consta, malgrat tot, quina va ser la solució finalment donada a aquesta disjuntiva. El que sí que podem certificar, en l'àmbit territorial que tractem, és que la Mitra continuà actuant pel seu compte. Així, el 1442, l'arquebisbe Pero d'Urrea donava una altra concessió a favor de Constantí, aquesta vegada per vint anys i per tal de poder amortitzar censals, tal com s'indica en el document, el qual és redactat en termes similars, per no dir idèntics, al de les concessions reials.[83] De totes maneres, aquestes concessions mai no haurien arribat a ser tan nombroses, en comparació amb les realitzades per la monarquia, encara que es prengui una sola localitat com a referent.

Així doncs, sembla que la solució al problema va passar per reconèixer als senyors un cert grau de participació, en el fet de requerir el seu consentiment en totes les concessions fetes pel rei a favor dels llocs que eren de senyorius aliens. En alguns casos, veiem actuar els senyors com a intermediaris entre la Corona i els municipis, és a dir, fent gestions davant el monarca per tal d'obtenir una concessió a favor d'alguns dels seus vassalls, si bé en canvi de rebre alguna compensació econòmica. Actuant així, trobem, en primer lloc, els mateixos arquebisbes. Així, la concessió donada per Alfons el Magnànim el 1425 a les viles de Valls, Reus, Cambrils i Tamarit pel període de vint anys fou obtinguda per mediació de l'arquebisbe Dalmau de Mur, almenys com a senyor de tres de les poblacions indicades.[84] Els jurats de Reus, a propòsit d'aquesta mateixa concessió, feren constar davant de notari que començarien la col·lecta amb la llicència del seu senyor: el cambrer.[85] Igualment, a Alcover, el 1446, també intervingué l'arquebisbe en l'obtenció d'una concessió atorgada per la reina Maria.[86] De fet, al marge de les principals dignitats eclesiàstiques, trobem altres petits senyors (en aquest cas laics) actuant de manera semblant, per exemple, a propòsit de la concessió atorgada pel rei Alfons el 1420 a Altafulla i la Nou, on el senyor d'aquests dos llocs, el donzell Lluís de Requesens, féu d'interme-

82. *Cf.* (1988), *Constitucions de Catalunya. Incunable de 1495*, Barcelona, p. 590; s'hi refereixen M. Turull i P. Verdés (1999), «Sobre la hisenda municipal a *Constitucions y altres drets de Cathalunya* (1704)», a M. Sánchez (ed.), *Fiscalidad real y finanzas urbanas en la Cataluña medieval*, Barcelona, CSIC, p. 127.

83. AHAT, Registra Negotiorum, caixa 8, núm. 21 (1440-1444), fol. 174*v*.

84. Ho sabem perquè un any després la universitat de Reus vengué un censal a fi d'obtenir els cent florins que restaven de pagar a l'arquebisbe d'un total de nou-cents, que fou el preu de la concessió; AHCR, Pergamins «censals/àpoques», carpeta E, núm. 52. L'1 d'agost, el Consell de Reus nomenà un síndic per tal d'assegurar a l'arquebisbe aquells nou-cents florins.

85. AHCR, protocols, s/f, 28-II-1427.

86. ACA, C, reg. 3144, fol. 6*r-v*.

diari envers la Corona.[87] Ja en època més tardana, les concessions atorgades a títol perpetual a favor de Reus (1474) i de Valls (1486) es varen fer per intercessió, respectivament, del cambrer[88] i de l'arquebisbe.[89]

Naturalment, la sobirania del rei quedava més reafirmada en aconseguir tenir l'exclusiva d'aquestes concessions, cosa que, al segle XV, com acabem de veure, era plenament acceptada per part dels senyors. A mesura que el segle avançà, la monarquia aconseguí ser reconeguda com a única autoritat per poder atorgar aquells impostos indirectes, mentre que els senyors havien de limitar-se a donar el seu vistiplau, cosa que podia esdevenir un acte protocol·lari. Suposant que la situació en altres àmbits jurisdiccionals fos similar respecte del que observem a la demarcació de Tarragona, seria en aquesta època (i no abans) quan les imposicions podrien passar a ser considerades com a regalies, o sigui, a partir de quan només al monarca li correspongué atorgar-ne.

A banda de les imposicions, caldria recordar que l'arquebisbe, així com altres senyors d'aquest àmbit jurisdiccional (tal seria el cas del cambrer), acostumaren a concedir als municipis o llocs de la seva senyoria llicències per poder recaptar impostos sobre la renda (onzens, redelmes, etc.), a partir de la seva aparició a final del segle XIV. Això, tal com ja vam comentar en un altre lloc, també fou font de problemes, en tant que originà un plet entre els dits municipis i el fisc reial.[90] En el territori considerat, la monarquia mai no féu cap concessió relacionada amb els susdits impostos, i encara amb menys raó d'ençà del traspàs de drets de 1391. Ben mirat, era lògic que els senyors intervinguessin sobre uns impostos que, per la seva naturalesa i característiques, tenien grans afinitats amb el sistema rendal, especialment en tot el referent a la percepció del delme.[91]

En conclusió, l'estudi del territori dependent jurisdiccionalment de l'Església tarragonina mostra com el poder senyorial va saber treure profit de l'ofensiva fiscal abanderada per la monarquia, ja fos retenint-se una part del producte de determinats impostos, ja fos intervenint en la concessió de les imposicions, o també a l'hora

87. ACA, C, reg. 2749, fol. 97*r-v*.

88. «pus Déu nos fa tanta de gràcia que lo senyor Rei pare orella e per sa benignitat atorgue dites inposicions perpetualment, ab intervenció del senyor camerer, que dites imposicions se hajen perpetualment.»; AHCR, llibre del Consell (1466-1485), fol. 142*v*-143*r*.

89. ACA, C, reg. 3565, fol. 50*v*. O com es feia constar en una altra part: «Haguda finalment concessió per a tot temps per mitjà del noble don Pere d'Ureha el MCCCCLXXXVI, atorgada pel rei Ferran»; AHCV, llibre gros, fol. 203*r*. La concessió arquebisbal és datada quaranta dies més tard que la reial; AMV, fons Fidel de Moragas, caixa 2, núm. 12, docs. núm. 30, 31 i 32.

90. S'acusà els municipis del Camp d'haver començat a recaptar tals impostos sense tenir autorització reial. Pel que fa a les vicissituds del plet, vegeu J. MORELLÓ (1996), «La problemàtica d'un impost a finals del segle XIV: la imposició de l'onzè a Valls el 1394», *Miscel·lània de Textos Medievals*, núm. 8, p. 249-282.

91. Vegeu J. MORELLÓ (1997), «Els impostos sobre la renda a Catalunya: redelmes, onzens i similars», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 27 (2), p. 903-968.

de realitzar demandes als seus vassalls per raons diverses. Actuant així, a banda de poder emular la monarquia en certs aspectes, els senyors aconseguien quelcom més, com era preservar el seu poder jurisdiccional davant de les ingerències reials. Ara bé, caldria veure fins a quin punt el que passava en aquesta demarcació jurisdiccional seria extrapolable a altres territoris baronials. Seria desitjable, doncs, conèixer a fons altres jurisdiccions, si més no per poder efectuar comparacions i entendre millor l'abast i les limitacions de l'acció reial sobre els distints territoris.

ALGUNES CONSIDERACIONS SOBRE LA PRESÈNCIA CATALANOARAGONESA A ROMA ENTRE EL FINAL DEL *QUATTROCENTO* I EL PRINCIPI DEL *CINQUECENTO* (1492-1522)[1]

Alessandro Serio
Universitat de Roma «Tor Vergata»

En aquest estudi intento traçar un quadre, encara parcial i aproximatiu, de la presència catalanoaragonesa a Roma en un període crucial per a la història europea —els anys que van del pontificat d'Alexandre VI (Roderic de Borja, 1492-1503) a la mort de Ramon Folc de Cardona el 1522. Es tracta d'un arc temporal molt restringit, però absolutament decisiu per a la definició de la fisonomia de la presència catalanoaragonesa i hispana a Roma; un període caracteritzat per l'extrema inestabilitat dels equilibris de les forces, pel fer-se i desfer-se d'aliances, i de relacions polítiques fetes per nuncis, legats, ambaixadors, agents, representants de grans famílies; relacions que acabaren implicant, a més de grups de poder i faccions, també altres forces de menor rellevància política, però dotades de cert pes en el pla econòmic i social, com són les «comunitats nacionals».

El títol d'aquest treball vol aclarir preliminarment que l'objecte principal de l'anàlisi seran les modalitats, les formes i els individus que caracteritzaven la presència catalanoaragonesa a Roma, és a dir, els aspectes polítics d'una presència lligada essencialment —però no exclusivament— a la Corona d'Aragó, mentre que, en canvi, els aspectes socials i culturals connexos amb la vida de cadascun dels components nacionals —les comunitats catalana, valenciana, aragonesa i balear— hi entraran només com a elements del quadre general, sense ser l'objecte d'un estudi específic. Certament seria impossible —i, a més, artificiós i poc correcte en un pla metodològic— pretendre fer una separació neta entre l'àmbit polític en sentit estricte i el context social i cultural de les comunitats nacionals que componien la presència catalanoaragonesa: l'estudi dels comportaments i dels individus que conformaven l'acció política no prescindirà, per tant, del context social i cultural, que romandrà, però, en el rerefons, sense constituir directament un element de la recerca.

El tema proposat presenta, des del seu enunciat, alguns elements problemàtics en la definició mateixa d'un grup que estava, en realitat, compost d'individus provinents de diverses *nationes* i units per la supeditació a la dinastia Trastàmara i per la

1. Vull regraciar pel seu encoratjament Marc Mayer i Olivé, i, pels seus útils consells, David Alonso Garcia i Maria Antonietta Visceglia. Un agraïment també a Òscar Bernaus i a Sergi Grau per la indispensable ajuda en la traducció. La responsabilitat de l'escrit és, naturalment, només meva.

provinença d'una àrea geogràfica o geopolítica comuna, però culturalment i lingüística no homogènia.

Per al període aquí examinat, una mica posterior a la unió dinàstica de 1479 entre Ferran d'Aragó i Isabel de Castella, es pot desenvolupar un discurs anàleg al que faríem per a tota la presència hispana.[2] Hom té així el quadre d'un grup catalanoaragonès de límits moguts i variables, la definició dels quals està composta per un mosaic complex de factors culturals, ideològics i polítics que en fan especialment difícil la delimitació. Per exemple, els mateixos individus que es reconeixien —i eren reconeguts— com a pertanyents a la *natio cathalana*, recorrien, al costat de la de *cathalanes*, encara a altres denominacions, des de la més general de *hispans*, fins a altres més particulars, com ara *barchinonenses*, *tarraconenses*, *mallorquins*, *perpinyanesos*, i encara *aragonesos* i *valencians*. Totes aquestes pertinences, dotades d'una especificitat pròpia, entraven en la definició d'un ampli grup catalanoaragonès obert i vital.

Ara, la complexitat que suposa arribar a una delimitació precisa evidencia que qualsevol discurs que intenti investigar la presència catalanoaragonesa a Roma en un pla principalment polític, sobretot en els anys posteriors a 1479, malgrat la seva plena autonomia respecte de la presència plurinacional hispana, no pot, tanmateix, prescindir del tot d'aquesta i, fins i tot, ha de prendre-la necessàriament en consideració. Malgrat tot, la definició dialèctica de les identitats nacionals hispanes és una qüestió molt complexa i debatuda, en la qual ara no és el moment de deturar-se.[3]

Un darrer aclariment preliminar breu afecta els límits cronològics entre els quals es desenvolupa aquest treball. El primer límit s'entén que està constituït pels anys del pontificat d'Alexandre VI, durant el qual la presència hispana a Roma havia anat creixent i articulant-se notablement, establint lligams —no només ocasionals— amb el món de la cúria. D'altra banda, el 1492 és també la data de la presa de Gra-

2. En aquest període, l'ús de l'expressió *comunitat espanyola* no sembla clar i està, al contrari, encara per verificar concretament en diversos àmbits. En comptes de l'adjectiu *espanyol* hem, doncs, preferit el de *hispà*, que ens ha semblat que reflecteix millor la problemàtica d'una presència articulada i plurinacional i és més adequat per expressar no pas la pertinença a una veritable i pròpia comunitat, sinó, més aviat, una provinença geopolítica comuna.

3. Vull destacar aquí sobretot l'article de M. J. Rodríguez Salgado (1998), «Christians, civilized and spanish: multiple identities in sixteenth century Spain», *Transactions of the Royal Historical Society*, Sixth Series, viii, Londres, Cambridge University Press, p. 233-251, que subratlla que l'ús dels termes *Espanya* i *espanyol*, verificables en «almost every language» (p. 233), no corresponia al concepte d'una identitat específica *espanyola* al segle xvi, des del moment que «Spain did not exist». També María Victoria López Cordón, «Intercambios culturales entre Italia y España en el siglo xvi», a P. R. Piras i G. Sapori (1999), *Italia e Spagna tra Quattrocento e Cinquecento*, Roma, Aracne, p. 39-61. Per a l'àmbit català, els treballs de A. Alcoberro (2000), *Identitat i territori. Textos geogràfics del Renaixement*, Vic; X. Torres (1995), «Pactisme i patriotisme a la Catalunya de la Guerra dels Segadors», *Recerques*, núm. 32, p. 45-62. Em permeto, finalment, de remetre també a una contribució meva: A. Serio, «Modi, tempi, uomini della presenza hispana a Roma tra la fine del Quattrocento e il primo Cinquecento (1492-1527)», *Atti del Convegno Internazionale (Roma 4-7 abril 2001)*, en premsa.

nada, amb la qual es conclou la Reconquesta ibèrica i pren una posterior embranzida la fase expansiva de la política exterior de la monarquia dual de Ferran i Isabel, en continuïtat amb la gran expansió catalanoaragonesa realitzada durant el regnat d'Alfons V.[4] El segon terme cronològic és establert per la mort del virrei català de Nàpols Ramon Folc de Cardona, esdevinguda el 1522. És la data que marca la desaparició de l'últim gran exponent del sistema polític catalanoaragonès construït per Ferran el Catòlic a Itàlia i que, per aquest motiu, m'ha semblat que era pertinent com a conclusió de l'arc temporal d'aquest treball, ajornant l'aprofundiment d'alguns temes i punts per a moments posteriors.

1. Algunes dades sobre els orígens de la presència catalanoaragonesa a Roma en el segle XV

La presència a Roma d'estrangers, i en particular d'individus provinents dels territoris de la Corona d'Aragó, testimoniada com a significativa, almenys a partir de la meitat del segle XIV, però segurament anterior, canviarà gradualment de significat durant el *quattrocento*, paral·lelament al canvi de la ciutat i del papat. De tota manera, encara que manquen fonts que permetin de quantificar exactament aquest fenomen, a partir de la primera meitat del segle XV, a Roma va començar un augment del nombre global d'estrangers en general, i en particular d'hispans. Sens dubte, a aquest augment numèric hi havia contribuït l'elecció papal de Calixte III (1455-1458) i, sobretot, d'Alexandre VI (1492-1503).[5]

Amb el primer dels dos pontificats Borja, es va consolidar, abans de tot, una tendència que veia Roma, ja en el *trecento* i més encara en el *quattrocento*, com una important etapa per als mercaders catalans que operaven al llarg de l'eix Barcelona-Nàpols-Palerm; però, a més a més, havia començat una nova forma de presència catalana, lligada directament o indirecta al món de la cúria pontifícia, que se servia del suport i dels favors del papa Borja més que de la seva necessitat de constituir una xarxa de relacions que sostingués —també econòmicament— l'acció de govern. Sens dubte, una part consistent d'aquesta immigració era —per dir-ho d'alguna ma-

4. Sobre aquest tema hi ha molts estudis. Em limito aquí a assenyalar-ne alguns: F. Udina i Martorell, «L'expansió de la Corona d'Aragó al Mediterrani (segles XIII-XV)», *Atti del XIV Congresso di storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona in Italia (sec. XIII-XVIII)*, Sassari-Alghero, 19-24 maig 1990, vol. I, p. 113-153; G. Galasso, «Tradizione aragonese e realtà della monarchia spagnola in Italia nei secoli XVI-XVII», *Atti del XIV Congresso di storia della Corona d'Aragona. La Corona d'Aragona in Italia (sec. XIII-XVIII)*, Sassari-Alghero, 19-24 maig 1990, vol. I, p. 177-192.

5. La bibliografia sobre els pontificats borgians és àmplia. Aquí em limito a assenyalar només algunes obres, a les quals remeto per a dades bibliogràfiques completes. Especialment M. Batllori, «La família Borja», a M. Batllori (1994), *Obra completa*, vol. IV, València, Tres i Quatre; M. Batllori, «De l'humanisme i del renaixement», a M. Batllori (1995), *Obra Completa*, vol. V, València, Tres i Quatre. També la recent publicació en tres volums a cura de M. Chiabò, S. Maddalo, M. Miglio i A. M. Oliva (2001), *Roma di fronte all'Europa al tempo di Alessandro VI, Atti del Convegno,* Ciutat del Vaticà-Roma, 1-4 desembre 1999, Roma.

nera— ocasional i del tot contingent, i no comportava cap assentament estable a la ciutat. Amb tot i això, no mancaren els individus que, arribats a Roma provinents dels territoris de la Corona d'Aragó a partir de la meitat del *quattrocento*, hi van fixar una residència estable.

Així doncs, per bé que no exactament quantificable, aquest augment numèric dels hispans i dels catalans es va verificar efectivament. Es tractà d'un augment generalitzat, que incloïa tant les classes mercantils i artesanals com el grup social de les professions i també, finalment, alguns humanistes, que trobaren un lloc en els ambients de la Cúria i de les corts renaixentistes, cada vegada més obertes a individus provinents d'altres ciutats i regions d'Itàlia i d'Europa.[6]

Però la dada d'aquest augment no està relacionada només amb l'elecció dels dos pontífexs valencians; al costat de la indubtable força d'atracció exercida per aquests últims, també cal tenir en compte altres factors. Sobretot, és oportú considerar les aspiracions d'una *monarquia hispana* nounata que reprenia i ampliava les empreses expansionistes tradicionals de la Corona d'Aragó al Mediterrani i fins a Nàpols.[7] És indubtable que, ja a partir de 1479, i cada cop més durant el transcurs de l'últim quart del segle XV, l'interès de Ferran i d'Isabel per Roma s'anà intensificant. Aquest augment dels interessos dels sobirans catòlics és clarament visible en l'augment progressiu de les formes de la representació hispana a la Ciutat Eterna,[8] i consistí en una sèrie d'intervencions de caràcter artístic i també en la progressiva defini-

6. Es tracta d'una dada no quantificable exactament. Els protocols notarials i els registres comptables, estudiats en el seu vessant romà per Ivana AIT (1990), «Spagnoli e mercato del lavoro nella Roma del Quattrocento», *Atti del XIV Congresso di storia della Corona d'Aragona*, vol. III, p. 43-63, poden permetre una primera aproximació sumària, almenys en les línies de tendència general de la immigració d'altres realitats ètniques i *nacionals*. I encara, d'aquest tipus de fonts sorgeixen, sobretot, alguns perfils individuals, més o menys detallats, lligats al món bancari-mercantil. Sobre la presència d'humanistes catalans a Roma, l'obra citada de BATLLORI (1995). Recordo en particular figures com ara Jeroni Pau, autor de l'*Epistula de Hispaniarum viris illustribus*, i Pere-Miquel Carbonell, autor del *De viris illustribus catalanis*. A l'obra de Batllori remeto, també, per a la bibliografia sobre aquest tema.

7. UDINA I MARTORELL (1990); M. DEL TREPPO (1972), *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Nàpols. Traducció catalana (1976), *Els mercaders catalans i l'expansió de la Corona catalano-aragonesa,* Barcelona, Curial; A. BOSCOLO (1988), «L'expansió dels catalans pel Mediterrani», a *Els catalans a Sardenya*, Barcelona.

8. Una font privilegiada i útil per a la recopilació d'informacions sobre les formes de la representació reial hispana a Roma està representada pels dietaristes romans, autors de cròniques que proporcionen un quadre significatiu de la vida social ciutadana. El 1481, els Reis Catòlics finançaren una restauració costosa del monestir i església de Sant Pietro in Montorio; F. DE' ROSSI (1635), *Ritratto di Roma moderna*, Roma, Francesco Moneta, p. 49, reeditada el 1989, *Riproduzione anastatica del ms. originale curata da Maurizio Marini*, Roma: «Tra tanto occorse, che il Re di Spagna Ferdinando, non havendo prole dalla sua moglie Elisabetta, il B. Amadeo gli promise, che Dio gli darebbe un figlio maschio, se compivano la fabbrica di questo monasterio, e ristoravano la Chiesa. Verificossi la profetia del servo di Dio, & essi qui di se lasciarono memoria regale, che particolarmente risplende sopra di quel sacro luogo, dove fu San Pietro crocifisso, havendoci fatto una rilevata, e ritonda cappella, degna opera di Bramante». El 1486 arribà a Roma el comte de Tendilla, la vinguda del qual estava relacionada amb el desenvolupament dels tractats

ció de funcions —si no de veritables i propis organismes— institucionals de representació.[9] Certament, la grandesa d'aquestes formes de representació i l'aparat iconogràfic que es proposava a la ciutat seu del papat eren fruit d'una tria precisa de Ferran i Isabel i constituïen la trama simbòlica d'una política expansionista vers el Mediterrani que tenia un dels seus centres fonamentals a la Ciutat Eterna. En un moment tan delicat per a la possessió del regne de Nàpols, Roma —«plaza del mundo», segons la visió de Ferran— esdevingué, aleshores, la caixa de ressonància ideal de la política dels sobirans espanyols a Itàlia i al Mediterrani.[10] Però, a més de constituir un instrument de la política dels Reis Catòlics i d'Alexandre VI, durant el període del seu pontificat, aquestes formes cerimonials tenien un valor polisèmic i també preveien la participació de grups socials i comunitats, cadascun amb el seu propi aparat iconogràfic, d'una banda, funcional per a la conservació de la pròpia identitat diversa en un àmbit social estrany, i de l'altra, expressió d'una voluntat d'integració.[11]

D'altra banda, un altre factor de l'augment de la presència no només de catalans i hispans, sinó en general de forasters i estrangers, era degut als canvis de la

---

crucials per a la fi de la guerra napolitana, que havia començat amb les rebel·lions dels barons i l'alçament d'Aquila. Aquell mateix any, i de la mateixa manera durant els anys següents, se celebraren amb freqüència cerimònies en honor de les victòries obtingudes pels Reis Catòlics «contra regem Granate infidelem», J. Burchard, *Johannis Burchardi Argentinensis capelle pontificio sacrorum rituum magistri diarium, sive rerum urbanarum commentarii (1483-1506)*, edició a cura de L. Thuasne (1883), vol. I, París, p. 205. Durant el pontificat d'Alexandre VI, aquestes formes de representació esdevingueren més manifestes, com per exemple, el 1492, quan arribà a Roma la notícia de la presa de Granada i es preparà un gran espectacle escenogràfic (Burchard, vol. I, p. 444 i s.). Durant aquest pontificat, cal recordar també l'entrada triomfal de Gonzalo Fernández de Córdoba el març de 1497 i, pocs mesos després, les grans cerimònies per la mort del príncep Joan, primogènit de Ferran i Isabel, celebrades a l'església de S. Giacomo degli Spagnoli, però també a la capella papal de Sant Pere, normalment reservada exclusivament per a les exèquies de pontífexs, reis i emperadors. Sobre això, M. Vaquero Piñeiro, *I funerali romani del principe Giovanni e della regina Isabella di Castiglia: rituale politico al servizio delle monarchia spagnola*; M. Chiabò, S. Maddalo, M. Miglio i A. M. Oliva (ed.), *Roma di fronte all'Europa al tempo di Alessandro VI. Atti del Convegno,* Ciutat del Vaticà-Roma, 1-4 desembre 1999, Roma, vol. II, p. 641-656. Sobre els cerimonials romans a l'edat moderna, M. A. Visceglia (2000), «Cerimoniali romani: il ritorno e la trasfigurazione dei trionfi antichi», *Storia d'Italia - Annali 16, Roma città del papa*, Roma, Einaudi, p. 113-170.

9. Per a un quadre de l'evolució de la representació diplomàtica hispana, M. A. Ochoa Brun (1991), *Historia de la diplomacia española*, Madrid, Ministeri d'Afers Exteriors, 3 v. Sobre la política italiana dels Reis Catòlics, M. Rivero Rodríguez (2000), «De la separación a la reunión dinástica: la Corona de Aragón entre 1504 y 1516», a J. Martínez Millán (ed.) (2000), *La Corte de Carlos V*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, vol. I (Corte y Gobierno), p. 73-101.

10. A. Rodríguez Villa (1896), «D. Francisco de Rojas, embajador de los reyes católicos», *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XXVIII, p. 373.

11. Sobre l'estudi del cerimonial entès com a *linguaggio politico e giuridico*, M. A. Visceglia, «Il cerimoniale come linguaggio politico. Su alcuni conflitti di precedenza alla corte di Roma tra Cinquecento e Seicento», a M. A. Visceglia i C. Brice (ed.) (1998), *Ceremonial et rituel à Rome (XVIe-XIXe siècle)*, Collection de l'École Française 231, Roma, p. 117-176.

mateixa ciutat, que s'anava adequant al nou paper de capital d'un estat regional italià, que va esdevenir, a més d'un important centre cultural i artístic, un lloc d'encontre d'interessos internacionals, regionals i, naturalment, locals.[12]

2. Les institucions nacionals a Roma: el consolat d'ultramar i la confraria de Santa Maria de Montserrat

Després d'haver aclarit el punt de vista adoptat per emprendre l'estudi de la presència catalanoaragonesa a Roma, podem començar per una primera qüestió: quines relacions tenien els individus i els grups que formaven part d'aquest conjunt plurinacional amb Roma, en general, i, en particular, amb la cort papal i les corts cardenalícies; i, altrament, amb quines proteccions i ajuts podien comptar tant a la cort com a la ciutat, en una fase en què tots els subjectes involucrats en els ràpids canvis polítics que s'esdevenien actualitzaven la pròpia fisonomia i, en conseqüència, s'anaven redissenyant relacions i equilibris de forces.

Algunes indicacions significatives poden ser extretes de l'estudi de les institucions catalanes a Roma i, en primer lloc, del consolat d'ultramar. La primera notícia descoberta sobre aquest consolat remunta al 12 de juny de 1489, quan els consellers de Barcelona nomenaren cònsol el mercader Nicolau Pujades, que pertanyia a una família de l'oligarquia mercantil ciutadana.[13]

12. Sobre les problemàtiques relatives a les transformacions de Roma entre els segles xv i xvi, la bibliografia és desmesurada. Assenyalo aquí només alguns treballs particulars per als àmbits i les problemàtiques tractats en aquest article. Sobre la noblesa romana, A. Modigliani (1994), «"Li nobili huomini di Roma". Comportamenti economici e scelte professionali», *Roma capitale (1447-1527)*, Pisa-San Miniato, Pacini Editore, p. 345-372; A. Esposito, «"Li nobili huomini di Roma". Strategie familiari tra città, curia e municipio», *Roma capitale (1447-1527)*, p. 373-388; M. Pellegrini (1994), «Corte di Roma e aristocrazie italiane in età moderna. Per una lettura storico-sociale della curia romana», *Rivista di Storia e Letteratura Religiosa*, xxx (1994), p. 543-602; M. A. Visceglia (cur.) (2001), *La nobiltà romana in età moderna. Profili istituzionali e pratiche sociali*, Roma, Carocci; S. Carocci (2001), «Vassalli del papa. Note per la storia della feudalità pontificia», a G. Barone, L. Capo i S. Gasparri (ed.), *Studi sul Medioevo per Girolamo Arnaldi*, Roma, p. 55-90; I. Fosi (1999), «La nobiltà a Roma nella prima metà del Cinquecento: problemi e prospettive di ricerca», *Roma nel Rinascimento. Bibliografia e note*, Roma, p. 61-77. Sobre el «poble» romà i el papat, L. Nussdorfer (2000), «Il "popolo romano" e i papi: La vita politica della capitale religiosa», *Storia d'Italia, Annali XVI, Roma la città del papa*, a cura de L. Fiorani i A. Prosperi (2000), Torí: Einaudi, p. 239-260; A. Camerano (1988-1889), *Le trasformazioni del Campidoglio fra XIV e XVI secolo: I conflitti, la normativa, il diritto di cittadinanza e la costruzione del consenso*, tesi doctoral, Universitat de Bari. Sobre la comunitat florentina i les seves relacions amb la ciutat i la cort del papa, L. Fosi, «I fiorentini a Roma nel Cinquecento: Storia di una presenza», *Roma nel Rinascimiento*, p. 389-414. Sobre l'evolució del papat, em limito a assenyalar W. Reinhard (1998), *Papauté, confession, modernité*, París, Ed. de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales; P. Prodi (1980), *Il sovrano pontefice. Due corpi e un'anima*, Bolonya i P. Partner (1990), *The Pope's Men: the papal civil service in the Renaissance*, Oxford University Press.

13. Aquest cognom apareix amb freqüència en el Dietari del Consell de Barcelona. F. Schwarz y Luna i F. Carreras y Candi (1894), *Manual de novells ardits vulgarment apellat Dietari del Antich Consell Barceloní*, Barcelona, vol. iii (1478-1533), p. 37, 57 i s.

La fundació d'un consolat català a Roma és clarament indicativa de la presència d'un grup mercantil i artesanal important, tan nombrós i econòmicament rellevant que advertí la necessitat de crear una organització i de dotar-se d'un òrgan de representació fornit d'una jurisdicció autònoma pròpia.

En el període aquí considerat, el consolat català a Roma sembla que era al centre d'una intensa dialèctica entre el govern ciutadà barceloní i l'autoritat règia per al control del nomenament dels cònsols.[14] Desafortunadament, l'escassa documentació present a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona sobre aquesta institució no resulta gaire útil per aclarir aquestes dinàmiques. Un primer moment de contrast ha estat individuat a partir de febrer de 1495, quan, mort Joan Pujades, els consellers nomenaven cònsol a Roma el mercader català Antoni Camí. Però ja el 24 d'abril d'aquell mateix any, Ferran el Catòlic escrivia a mossèn Guillem dez Catllar «consul d'espanyoles en Roma»,[15] per tal que demanés al papa —juntament amb Garcilaso de la Vega i el cardenal Bernardino de Carvajal— el pagament d'una certa suma deguda a mossèn Vilamarí; al cònsol li era demanat de mantenir-se «acerca [de] los dichos nuestros embaxadores, solicitandoles con mucha diligencia esten con su Sanctitad».[16] Així doncs, les fonts emmudeixen durant dos anys, i no hi ha cap rastre d'un conflicte entre el sobirà i el govern barceloní, almenys fins al 1497, quan, precisament el 3 de febrer, el Consell de Cent, en substitució d'Antoni Camí, nomenà cònsol Bernat Dusay, *ciutadà de Barcelona*.[17] En aquest punt, segons un document citat per Voltes Bou, els consellers es dirigiren a Ferran excusant-se de no poder acollir la seva recomanació en favor de dez Catllar perquè ja havia proveït el nomenament d'un nou cònsol.[18] Aquest principi de conflicte entre el rei i el govern barceloní, sobre el qual, tanmateix, manquen dades ulteriors i més precises, sembla indicatiu de l'existència d'una superposició parcial entre el cònsol català, amb competències *tradicionals* lligades al món mercantil, i un cònsol d'«españoles», és a dir, un funcionari nomenat pel rei amb funcions en bona part distintes respecte del

14. Sobre les reformes de Ferran el Catòlic i sobre l'administració del Principat de Catalunya, Josep Maria Font i Rius (1978), «L'administració local i l'estructura administrativa de Barcelona», *Història de Catalunya*, Barcelona: Salvat Ed., vol. iii, p. 251-256; Jaume Sobrequés i Callicó i Sebastià Riera (1978), «Ferran II i la política de redreçament», *Història de Catalunya*, Barcelona, Salvat Ed., vol. iii, p. 228-236.

15. A. de la Torre (1965), *Documentos sobre las relaciones internacionales de los Reyes Católicos*, Barcelona, vol. 5, p. 55-56.

16. A. de la Torre (1965).

17. Arxiu Històric de la Ciutat (AHC), caixa 9, reg. 1, fol. 44 (nomenament de Bernat Dusay el 3/2/1497). Document citat per Vaquero Piñeiro, *Mercaderes catalanes,* p. 159.

18. P. Voltes Bou (1964), «Repertorio de documentos referentes a los cónsules de ultramar y al Consulado de Mar conservados en el Instituto Municipal de Historia de Barcelona», *Documentos y Estudios*, núm. 13, p. 94; el document citat ha resultat, en l'original (AHCB, Lletres Closes., sèrie vi, 35, fol. 175), totalment il·legible; es tractaria d'una carta dels consellers al rei del 11/5/1497, en què «El Rey habia recomendado para el cargo de cònsol a mosén Callar. Los Consellers le dicen que no pueden complacerle porque tenían ya nombrado para dicho cargo a Bernardo Dusay, y no seria prudente revocar el nombramiento».

seu col·lega, nomenat pel Consell, amb funcions de representació, certament, però també d'intermediació i diplomàcia.

A aquest punt cal dedicar algunes paraules. La coexistència de dos cònsols no s'ha de llegir com un senyal d'una política centralitzadora del sobirà i tampoc d'una afirmació progressiva del component espanyol en contra del català. No cal, doncs, cometre el greu error de perspectiva de llegir l'evolució d'aquesta institució linealment, com el mirall d'una evolució amb sentit nacional unitari de diversos elements socials, culturals i polítics. Més aviat, el nomenament d'un cònsol per part de Ferran significa una resposta a l'exigència de constituir una xarxa de contactes i fidelitats pròpia, i aquells «españoles» a què es refereix en el projecte del rei són només el conjunt dels seus súbdits. En aquest sentit, es pot explicar, per exemple, el nomenament per part del Rei Catòlic de dos genovesos, Francesco Marchesio i Gian Antonio Grimaldi, ambaixadors de la República Lígur a la seva cort, com a «conservadores» i «consules» de tots els seus súbdits a Gènova.[19] Aquest fet no va provocar cap reacció violenta per part dels consellers, que van confirmar l'elecció del sobirà.[20] L'element discriminant per al rei en el moment de l'elecció dels individus que volia destinar al seu servei no era la pertinença a una *natio* en particular, sinó la fidelitat a la seva dinastia; i de la mateixa manera, per al govern de la Generalitat era prioritari el respecte de la pròpia jurisdicció per al nomenament dels cònsols i la capacitat de representar adequadament els interessos dels mercaders catalans.

En fi, cal evitar de reproduir i multiplicar l'esquema, artificiós i superat, de la relació dicotòmica poder central - autonomia local en l'àmbit de la història del consolat a Roma. I, a més a més, almenys per a tot el període del regnat de Ferran, em sembla que pensar en una evolució d'aquesta institució de només catalanoaragonesa a més generalment representativa de tots els espanyols significa una anticipació de dinàmiques que es manifestaren més evidentment en la fase compresa entre el final del segle XVI i el principi del segle XVII.[21] Al final del *quattrocento*, la dialèctica es desenvolupava en el pla jurisdiccional entre el sobirà catalanoaragonès i el municipi de Barcelona, i no entre un element català i un —més ampli— d'espanyol; i, d'altra banda, l'extensió de la competència jurisdiccional del consolat a altres súbdits «dicti domini nostri Regis Castille et Aragonum»[22] —sobre els quals altrament manquen confirmacions efectives en la concreció de la vida dels mercaders hispans— s'insereix perfectament en el sistema de la monarquia dual de Ferran i Isabel, en el sistema del «señorio a una», i per això s'explica en l'àmbit no pas d'un procés de centralització en

19. A. DE LA TORRE (1965), p. 131-132.

20. AHCB, caixa 9, reg. 1, fol. 40.

21. Sobre els resultats posteriors del procés de formació d'una identitat nacional espanyola, M. J. RODRÍGUEZ-SALGADO (1998), «Christians, civilized and spanish: multiple identities in sixteenth century Spain», *Transactions of the Royal Historical Society*, Cambridge University Press, Londres, Sixth Series, VIII p. 238.

22. AHC, caixa 9, reg. 1, fol. 20*v*; document citat per M. VAQUERO PIÑEIRO (1998) «Mercaderes catalanes y valencianos en el consulado de Roma», *Revista d'Història Medieval*, núm. 9, p. 159.

la direcció d'un estat monàrquic nacional i unitari, sinó, sobretot, d'un disseny dinàstic i patrimonial. És el que apareix en el document del nomenament d'Antoni Camí «in consulem cathalanorum dicte civitatis Rome», en el qual es recorda que l'elecció corresponia al Consell de Cent per un privilegi concedit i renovat per tots els «illustrissimos dominos Reges Aragonum et Comites Barchinone».[23]

Precisat això, és innegable que, en una ciutat com ara Roma, de la qual els Reis Catòlics copsaven la importància en l'escenari polític mediterrani i europeu, el consolat dels catalans bé podia servir els súbdits d'ambdues corones, transformant-se d'òrgan de representació «en theorie pour les seuls intérêts du commerce», i començant a desenvolupar «en fait [...] un rôle plus large».[24]

Aquestes consideracions poden, a més, ser integrades amb les dades que sorgeixen de l'estudi d'una altra institució catalana de gran interès: la confraria de Santa Maria de Montserrat, fundada el 23 de juny de 1506 per un grup d'individus «de natio Aragonese Cathalana et Valentiana».[25]

Aquesta institució —de la qual es conserva un llibre mestre en què són registrats els membres i benefactors des de 1506 fins a 1517-1518—[26] nasqué per exigències i amb finalitats netament distintes respecte de les més antigues esglésies hospitals medievals catalanes, Sant Nicolau i Santa Margarida. Aquestes últimes eren, essencialment, entitats caritatives, destinades a l'acolliment i a la cura material i espiritual d'aquells catalans, sobretot mercaders i pelegrins, que arribaven a Roma per realitzar afers propis, i que anaven o tornaven dels territoris italians sota el domini de la Corona d'Aragó, o per raons devocionals. Altrament, la confraria de Santa Maria de Montserrat desenvolupava una altra funció: la de mediació i ajut als seus propis membres per facilitar la presa de contacte amb l'ambient de la cúria papal i de les corts romanes.

És el que apareix en una carta de Ferran el Catòlic, tramesa des de Burgos el 27 de maig de 1508 i dirigida a Jeroni Vich, el seu ambaixador a la Ciutat Eterna.[27] El sobirà respon a una carta precedent de Vich del 3 de maig del mateix any i afirma que fins a aquell moment havia cregut que l'església hospital de Santiago degli Spagnoli acollia «los vassallos» tant de la corona d'Aragó com de la de Castella, i que, no es-

23. AHCB, caixa 9, reg. 1, fol. 36*r*.

24. P. Vilar (1962), *La Catalogne dans l'Espagne moderne. Recherchessur les fondéments économiques des structures nationales*, vol. III, París, SEVPEN, p. 434.

25. Sobre la confraria catalana, M. Vaquero Piñeiro (1994), «Una realtà nazionale composita: comunità e chiese *spagnole* a Roma», a S. Gensini (ed.) (1994), *Roma capitale (1447-1527)*, Pisa-San Miniato, Pacini Editore, p. 473-489. Sobre les esglésies hospital catalanes a Roma, vegeu, a més de Vaquero Piñeiro, J. Veillard (1933), «Notes sur l'Hospice S. Nicolas des Catalans a Rome au Moyen Age», *Melanges d'Archeologie et d'Histoire*, 50, p. 183-193.

26. Archivo de los Establecimientos Españoles en Roma (AEER), ms. I, II, 664-Libro maestro de la Congreg. de N. S. de Montserrat (1506-1517).

27. J. Manglano y Cucalo de Montull (baró de Terrateig) (1958), *La política en Italia del Rey Católico (1507-1516)*, 2 v., Madrid, p. 55.

sent així, li sembla «muy bien que se faga el spital que dezis que quieren fazer los cortesanos vassallos de la corona de Aragon y es de maravillar como haviendo seydo tantos Pontifices, Cardenales y Prelados en essa ciudad no hayan proveydo en todo tiempo [...] cosa tan necessaria y meritoria».[28] Eren, doncs, els «cortesanos vassallos» qui havien engegat la fundació d'aquesta institució i que, dos anys després del seu naixement, en demanaven el sosteniment per part del sobirà. Entre aquests cortesans membres de la confraria catalana destaquen personatges de primer ordre com ara Jeroni Beltran,[29] Guillem Cassador,[30] Joan Cardona, Jaume Serra[31] i el mateix Vich. Cadascun d'ells tenia una xarxa pròpia de contactes i coneixences que els permetia procurar i obtenir favors, beneficis i rendes.

Així doncs, entorn de la institució catalana es movia un grup d'individus d'extracció social diversa, sovint dotats de càrrecs curials i experts en el complicat món de les corts i de la societat romanes. Els noms escrits en el registre de la confraria es repeteixen en el transcurs dels anys i dels decennis amb una certa regularitat: Carbonell, Beltran, Veí, Serra. En particular, el febrer de 1515, era escollit entre els consellers de la confraria «myser Gabriel Carbonel doctor».[32] En aquells mateixos anys,

28. J. Manglano y Cucalo de Montull, *La política en Italia*..., p. 55.

29. Aquest, arribat a Roma com a mercader i financer, adquirí l'important càrrec de protonotari apostòlic i aconseguí d'inserir-se en l'ambient de la cort papal. També Marin Sanudo, *I Diarii*, a cura de G. Berchet, 58 v., Venècia 1881-1887, vol. xxii, col. 542-543, «Item [l'ambasciatore veneziano a Roma] scrive aver parlato con uno Hironimo Beltrame, qual li ha dito ha di Bruxeles, di 27, che questo apontamento [dil re Catholico con il Christianissimo] è sta fatto per anni 4; ch'è contra quello si dice». El 1513 Beltran és un dels terminals financers de la política de Ferran el Catòlic, *cf.* Archivo General de Simancas (AGS), Estado leg. 1 (ii part) d. 409, «Item de Valladolid a XVIII de enero de XIII (1513) se dio cedula a Su Al. para que el licenciado Vargas diesse a Agostin de Grimaldo y a Gaston de Grimaldo y Nycolo de Grimaldo e companya […] Dm XII [2012] ducados de oro por otros tantos que don Pedro de Urrea recibió en Roma de micer Geronimo Beltran mercader los quales fueron para en cuenta de su salario segun parecio por su cedula de cambio fecta en Roma a XXIII de noviembre de XII [1512]». El setembre de 1516, a més, ell mateix sembla que és informador de l'ambaixador venecià a Roma gràcies als seus contactes a Brussel·les. *Cf.* Sanuto, *I Diarii*, xxii, col. 542-543 (5 setembre 1516). El 1521, «Ieronimo Beltram» és entre els deutors de Camillo Caetani de Sermoneta per 550 ducats (Caetani, *Domus Caietana. Storia documentata della famiglia Caetani*, Sancasciano Val di Pesa 1927, 3 v., ii, p. 35). Alguns anys més tard, el 1525, el mateix Beltran compra el «Casalem Brusatum» [Casalbruciato] per als nobles romans Fabio Colonna i Lelio della Valle, *cf.* Archivo di Stato di Roma, Notai Auditoris Camerae, b. 412, c. 10 (1525, Jacobus Apocellus).

30. Cassador resulta un punt de referència fonamental per a Vich i per al mateix Ferran, que el citen diverses vegades en la seva correspondència; per exemple J. Manglano, *La politica en Italia*..., vol. ii, p. 243-244. D'altra banda, el novembre de 1511, Cassador fou enviat per Juli II com a nunci apostòlic davant el rei aragonès per demanar-li el suport contra els cardenals cismàtics reunits a Pisa; R. de Hinojosa (1896), *Los despachos de la diplomacia pontificia en España*, Madrid, vol. i, p. 44. Sobre aquesta figura, estic preparant actualment una contribució en el context de la meva tesi de doctorat.

31. Nomenat cardenal per Alexandre VI el 28 de setembre de 1500, i bisbe d'Oristano, morí el 15 de març de 1517. El 1510 cedí la diòcesi d'Oristano al seu nebot Pere Serra, que l'administrà fins al 23 de desembre de 1517, quan morí. G. Van Gulik i C. Eubel (1923), *Hierarchia Catholica medii et recentioris aevi*, Ed. Monasterii, vol. iii, p. 115.

32. AEER, ms. I-II-664, *Libro maestro de la Congregación de S. Maria de Monserrat*, fol. 172*r*.

l'ambaixador Vich tenia contactes amb Francesc Carbonell, a qui considera un col·laborador fiable; aquest, al seu torn, podria ser un parent d'aquell Pere-Miquel Carbonell, arxiver reial i humanista, que no vingué mai a Itàlia, cosí d'un important *scriptor apostolicus*, aquell Jeroni Pau que deixà la Ciutat Eterna entre 1492 i 1493, després de l'elecció com a papa del seu protector Roderic de Borja.

Però aquí em limito a assenyalar només alguns punts de partida parcials. Recerques ulterior necessàries sobre aquests individus i sobre les relacions que tenien lloc entre Roma, Nàpols, Catalunya, València i Castella podrien permetre d'aclarir millor no només el funcionament dels mecanismes de reclutament i de progressió en les carreres curials, en particular per als «forasters», sinó també en quin grau i de quina manera els èxits d'una carrera eclesiàstica i curial a Roma entraven en els esdeveniments i en els equilibris polítics de la mare pàtria catalana en una fase caracteritzada per una gran incertesa política.

Tanmateix, no obstant l'estadi encara prematur de les recerques endegades, podem afirmar que Santa Maria de Montserrat, com altres institucions *nacionals* anàlogues,[33] desenvolupava una funció important de vehicle d'inseriment i promoció en la societat romana, d'accés a un cercle de contactes privilegiats en el món de la cúria papal i de les corts cardenalícies i nobiliàries. Gràcies a aquests contactes, es podia arribar a influir en l'assignació d'un benefici o d'una renda eclesiàstica o d'un càrrec curial, i també es podia guanyar prestigi i *riputatione* en la societat romana, per exemple amb vista a adquirir la ciutadania, instrument molt útil, si no indispensable, per a l'arrelament a la ciutat.

La composició plurinacional de la confraria permet, a més, algunes altres consideracions: les dades recollides per Manuel Vaquero Piñeiro evidencien la prevalença clara de catalans, amb el 44 % dels individus, seguits per un 29,8 % de valencians, un 14,4 % d'aragonesos i un 5,3 % de mallorquins, per a un total del 93,5 % de súbdits de la Corona d'Aragó. Amb tants per cent netament inferiors trobem després un 3,2 % de navarresos i un 2 %, aproximadament, de castellans.[34] Aquesta dada es presta a interpretacions diverses: és indubtable que a l'interior de la confraria, almenys per a aquells individus dels quals ha estat possible determinar amb exactitud la provinença, la preponderància dels súbdits de la Corona d'A-

33. És el cas de la confraria de S. Giovanni dei Genovesi, que el 1539 obtingué el dret de representar el consolat de la *natio* genovesa a Roma, i de l'església de S. Giovanni dei Fiorentini; I. Fosi (1989), «Il consolato fiorentino a Roma e il progetto per la chiesa nazionale», *Studi Romani*, 37 (1-2), p. 50-70. Però és també el cas de la confraria castellana de Santiago de los Españoles, que, a partir de la meitat del segle xv, sembla que és la principal entitat de representació castellana a Roma. M. Vaquero Piñeiro (1999), *La renta y las casas. El patrimoni inmobiliario de Santiago de los Españoles en Roma entre los siglos XV y XVII*, Roma. Sobre els llombards, M. Ansani, «"Curiales" lombardi nel secondo '400: appunti su carriere e benefici», *Roma Capitale*..., p. 415-471, i sobre els alemanys, A. Sohn, «Procuratori tedeschi alla Curia romana intorno alla metà del '400», *Roma Capitale*..., p. 493-503.

34. Les dades aquí citades són assenyalades a Vaquero Piñeiro, *La renta y las casas*..., p. 480.

ragó era aclaparadora. Tanmateix, la presència, tot i que amb percentatges tan baixos, de membres dels regnes de Navarra i de Castella —aquests últims, cal recordar-ho, ja representats d'una institució nacional pròpia— indica que la pertinença a una *natio* o a la *casa comuna* de la Corona d'Aragó eren —en grau diferent— elements molt rellevants, però, en realitat, no constituïen un motiu de discriminació rígida.

Anàlisis més aprofundides podrien revelar si, com sembla, almenys per als membres de condició social més elevada, un denominador comú pot ser individuat en la fidelitat al rei Ferran, que, d'altra banda, tenia la necessitat de satisfer, sobretot després de 1508, les seves exigències financeres creixents i de construir una xarxa de fidelitats pròpia i autònoma també a través de l'important instrument de la concessió de beneficis eclesiàstics.[35]

Ara, aquest grup de poder que s'estava estructurant entorn del lligam amb Ferran el Catòlic i que se sustentava, principalment, sobre una base social catalana i valenciana no era, però, homogeni, sinó més aviat articulat i permeable a les contribucions per part d'individus o, fins i tot, per altres grups, sobre la base d'interessos econòmics i —del tot secundàriament— conviccions, per dir-ho així, ideològiques. És el cas, per exemple, de la facció gibel·lina romana, la pertinència a la qual, si bé per al rei espanyol podia representar un títol de mèrit en el moment de la selecció, no arribava mai a ser un motiu de discriminació. Aquests altres components, grups o individus que entraven en la complexa configuració d'aquest partit ferrandí hi mantenien relacions que podien ser estretes i estables, però també flexibles i variables o, àdhuc, ocasionals.[36]

35. La correspondència conservada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó en els registres de la cancelleria reial mostra que, almenys a partir de l'inici de 1500, a banda de les qüestions tradicionals lligades al dret de patronat reial sobre l'assignació dels beneficis eclesiàstics, començà per a Roma a intensificar-se un flux de diners que després era enviat en diverses direccions, sobretot a Nàpols i Palerm, per al pagament de tropes, serveis i, també, de blat, per exemple Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA), Cancelleria, registres, secretari Michaelis Perez de Almaçan (Miguel Perez de Almazan), *Diversorum*, ms. 3575/1, fol. 40*r*, 54*r*, 56*v*, 69*r*, 79*r*, 83*v*-84*r*; ms. 3672, fol. 178*r*, 180*r*. També J. Manglano, *La política en Italia…*, vol. II, p. 60-61. En aquesta carta del desembre de 1508 dirigida a Ferran, Jeronim Vich es refereix a una correspondència del «vanco Sauli» i al fet que les notícies dels beneficis vacants arribaven primer «a genoveses», cosa que «parece cosa muy resia que los estrangeros ayan de poseer los mejores y mas beneficios de Spaña», també perquè «esos genoveses con las rentas ecclesiasticas hazen sus mercaderias». D'altra banda, apareix aquí aclarida la importància, també en el pla economicofinancer, de l'adquisició de beneficis i rendes eclesiàstiques, que després podien ésser utilitzades, fins i tot, com a aval de crèdits. Dec a David Alonso García un agraïment per la seva ajuda en aquest punt.

36. Sobre aquests temes, per a l'àmbit espanyol, M. Quintanilla Raso (1997), «Facciones, clientelas y partidos en España en el transito de la edad media a la modernidad», a J. Alvarado (ed.) (1997), *Poder, economia, clientelismo*, Madrid, p. 15-50, i en particular p. 19; Martínez Millán (ed.) (1992), *Instituciones y elites de poder en la monarquia hispana durante el siglo XVI*, Cantoblanco-Madrid, Ed. Universidad Autónoma de Madrid; A. De Maddalena i H. Kellenbenz (ed.) (1986), *La Repubblica internazionale del denaro tra XV e XVII secolo*, Bolonya.

De tot el que hem dit fins ara sembla aparèixer amb claredat que les diverses presències nacionals —catalana, valenciana, aragonesa, mallorquina— més o menys establement arrelades a Roma cercaven, tot restant encara ferma la dialèctica jurisdiccional amb la Corona i les diverses finalitats últimes, una col·laboració tal vegada també programàtica, sobre el pla polític i economicofinancer que permetés a cadascuna de les parts treure profit del suport recíproc.

3. El *buit dinàstic* a Castella i la construcció del *sistema ferrandí* a Itàlia

La mort de la reina Isabel de Castella el 1504 i la difícil successió de l'arxiduc de Borgonya, Felip, es reflectiren d'una manera especialment clara en la presència global hispana i, en particular, en la presència catalanoaragonesa en el món de les corts romanes.[37] Una vegada redefinida l'àrea política a Castella amb el desembarcament de Felip a la Corunya i l'oberta coalició per al rei flamenc de gran part de la gran noblesa castellana, Ferran començà a preocupar-se activament per refundar la seva xarxa de contactes a Roma. En fa oberta menció en una carta a l'ambaixador Francisco de Rojas del 14 d'abril de 1506, en què lamenta el fet de no tenir cap cardenal fidel i que s'ocupi dels seus afers.[38] Es tractava de refundar la seva xarxa de relacions al col·legi cardenalici, però no tant a partir dels cardenals nacionals, creats per Alexandre VI, sinó, més aviat, fent referència a consideracions de natura estrictament política i, en segon lloc, ideològica, com ara la pertinença a la classe de les famílies de més antiga fidelitat gibel·lina i aragonesa.

Durant el breu període del regnat de Felip I a Castella, Ferran intentà atenuar les conseqüències polítiques que la successió podia tenir en les seves relacions amb el papat, sobretot amb la intenció d'assegurar-se la investidura del regne de Nàpols. En aquest sentit, es pot interpretar l'ordre del rei a Francisco de Rojas de «juntaros con los Embaxadores de mi fijo e darles la mano derecha e ir al papa juntamente con ellos para le decir la union que hay entre mi y mi fijo»,[39] una unió que en realitat no existia, però que al rei aragonès interessava de manifestar en la «plaza del mundo».

I, precisament pocs dies abans d'arribar a la capital de la seva última i fonamental adquisició dinàstica, Ferran rebia el missatge de l'arquebisbe de Toledo Francisco

37. Sobre la situació a Espanya durant els anys següents a la mort de Felip I, Martínez Millán (2000), concretament el capítol «La evolución de la corte castellana durante la segunda regencia de Fernando I (1507-1516)», p. 103-113.

38. Rodríguez Villa (1896), p. 443-444, «[...] yo viendo que no tengo agora Cardenal que en esa Corte de Roma leal y verdaderamente procure mis negocios ni vos ayude a ellos, e quanto conviene tenerlo; e creyendo que el Cardenal de Salerno me serà fiel e que podra dandole yo favor ayudarvos mucho para ello e para el buen despacho de todos mis negocios [...] avemos acordado que si con dar al Cardenal de Salerno la iglesia de Leon [...] decidle que sabiendo yo los meritos de su persona y teniendo por cierto que me serà siempre muy cierto y muy fiel, yo tengo gana de le acrecentar e de darle cargo de mis negocios en esa Corte para que juntamente con vos entienda en ellos».

39. Rodríguez Villa (1896), p. 451.

Jiménez de Cisneros, que li comunicava la mort de Felip I i li pregava que retornés al més aviat possible a Castella.[40]

Aquest últim gir en la situació de Castella comportà un nou canvi sensible en la configuració dels equilibris polítics a Europa i va reobrir la contesa pel control de la corona: en tenim un signe clar en l'evolució de la diplomàcia hispana davant la Santa Seu.

L'última dècada del segle XV va transcórrer sense que en la representació diplomàtica de la monarquia dual es reflectís de manera excessiva aquella «quiebra del señorio a una» a què fa referència Manuel Rivero Rodríguez.[41] Després de la partença de Roma de Garcilaso de la Vega, en servei fins al juny de 1499, se succeïren en el càrrec d'ambaixador Lorenzo Suárez de Figueroa, *maestresala* de Ferran el Catòlic, i, des del maig de 1501, Francisco de Rojas, també ell fidelíssim al rei aragonès. Però, justament a partir de la fi de 1505, la unitat —d'altra banda més aviat formal— de la representació diplomàtica hispana fou interrompuda per la presència d'un ambaixador del nou rei de Castella, Felip d'Habsburg, en la persona d'Antonio de Acuña.[42]

Però, després de la mort de Felip I i del viatge a Itàlia de Ferran, els inicis de la diplomàcia castellanoborgonyona a Roma foren escombrats per l'arribada, el 25 d'abril de 1507, de la nova representació ferrandina, composta per Bernart Despuig, mestre de l'orde de Montesa, Antonio Agustín, del Consell d'Aragó, i pel noble valencià Jeroni de Vich amb el càrrec d'ambaixador. D'aquesta manera, es completava la configuració del nou sistema polític ferrandí a Itàlia: amb l'ambaixador, eren nomenats també el virrei de Sicília i de Nàpols en les persones de Ramon Folc de Cardona i de Joan d'Aragó, comte de Ribagorça, respectivament; d'aquesta manera, en els llocs clau de les corts napolitana i siciliana i davant la cort papal, eren col·locats

40. Felip d'Habsburg morí a Burgos el 25 de setembre de 1506.

41. M. Rivero fa remuntar els primers signes de la fallida de la unió dinàstica de les dues grans corones hispàniques ja al 1492, quan Francisco de Rojas rebé de la reina Isabel una instrucció secreta en què ordenava d'obtenir el control de tres ordes militars només per a la corona de Castella; Rivero Rodríguez (2000), p. 88-89.

42. El nomenament d'Acuña com a ambaixador de Felip data del 28 de juny de 1505; en els mesos següents li foren posats al costat altres ambaixadors, representants del rei arxiduc, com, per exemple, Filiberto prepòsit d'Utrecht i el prepòsit de Caselles. Un punt de referència constant és el noble castellà Juan Manuel; Colección de Documentos Inéditos para la Historia de España (CODOIN), vol. VIII, *Cartas de Felipe El Hermoso copiadas de las minutas existentes en el Archivo de Simancas*, p. 204-205, 306-308, 318-319, 324, 375. A la mort d'Isabel, Acuña havia pres partit a favor de l'arxiduc i contra Ferran. Després de la mort del sobirà flamenc, romangué a Itàlia, a Roma i a Bolonya, fins al 1507, quan aconseguí obtenir de Juli II el nomenament per al bisbat de Zamora amb la promesa de vetllar pels interessos del papat a Castella. El nomenament pontifici fou rebutjat pel *Consejo* de Castella, i Acuña hagué de defensar-se de les pretensions de l'alcalde de Zamora, defensa que tingué èxit gràcies a l'ajut de Ferran. J. H. Elliott (1963), *La España imperial (1469-1716)*, Barcelona, Ed. Vicens Vives (primera edició Londres, 1963), p. 165-166; J. Zurita y Castro (1579), *Los cinco libros postreros de los anales de la corona de Aragon, compuestos por Geronymo Çurita chronista del reyno*, Saragossa, Domingo de Portonarijs y Ursino.

homes d'absoluta confiança del sobirà i es redissenyaven les relacions amb les elits nobiliàries i curials.[43]

És justament a partir d'aquest moment que sembla que es desenvolupa a Roma la dialèctica —existent ja amb anterioritat, però en part reduïda per la unió dinàstica— entre el grup catalanoaragonès i el castellà pel control de les posicions precedentment adquirides a la cúria i a la ciutat; i és evident que el grup catalanoaragonès prengué avantatge en bona manera, directament i indirecta, del suport del sobirà, que per la refundació de la seva pròpia xarxa autònoma de relacions confià principalment en catalans i valencians, per bé que no sempre d'antiga i provada fidelitat a la Corona. De fet, la major part dels curials presents a Roma i provinents dels territoris de la Corona d'Aragó arribaren a la ciutat i hi arrelaren gràcies a la clientela borgiana i sense cercar l'ajut del sobirà.[44] Així doncs, els inicis de la construcció del sistema ferrandí a Itàlia tendiren també, sobretot gràcies a l'obra diplomàtica de Jeroni Vich, a recuperar els antics servidors d'Alexandre VI per a la fidelitat i el servei de la Corona.

Tot amb tot, per comprendre bé la construcció del nou sistema polític ferrandí a Itàlia i a Roma, manca encara un element fonamental: el col·legi cardenalici. Durant el pontificat de Juli II, la preponderància hispana, i sobretot catalanovalenciana, creada a l'interior del Sacre Col·legi a causa dels nomenaments d'Alexandre VI no trobà confirmació: dels dotze cardenals hispans en vida al moment de l'elecció de Giuliano della Rovere,[45] després de 1507, en quedaven només cinc, quatre dels quals eren súbdits de la Corona d'Aragó.[46] És el mateix Ferran, en la carta a Fran-

43. La visió extremadament lúcida de Ferran de la disposició del seu sistema politicodiplomàtic a Itàlia es veu expressada en una sèrie d'instruccions escrites a Nàpols i dirigides a l'ambaixador de Roma i al virrei de Nàpols i Palerm. Als tres se'ls ordena «estar muy conformes [...] de manera que en lo que pudiere ayude [l'ambaixador] a vosotros y cada uno de vos a él y para esta inteligencia de todos tres vosotros vos dexamos otra cifra [...] con la qual vos podeys escrivir las cosas secretas». J. MANGLANO, vol. II, p. 16-17 i 18-26; C. J. HERNANDO SÁNCHEZ (1995), «El Gran Capitán y los inicios del virreinato de Nápoles. Nobleza y Estado en la expansión europea de la Monarquía bajo los Reyes Católicos», *El Tratado de Tordesillas y su época,* Congreso Internacional de Historia, 3 v., p. 1832 i s.

44. P. IRADIEL i J. M. CRUSELLES, «El entorno eclesiástico de Alejandro VI. Nota sobre la formación de la clientela política borgiana (1429-1503)», *Roma di fronte di Europa…*, p. 58 i s.

45. Els dotze cardenals hispans representaven, sobre quaranta-quatre purpurats en vida, el 27 % del total, o sigui, de llarg, el grup més potent. Aquests eren: Ludovico Milani (anomenat *Segobricense,* titular dels Ss. Quattro Coronati, creat per Calixte III), Bernardino de Carvajal (de Placentia), Juan de Castro (de València, titular de S. Prisca; anomenat *Agrigentino*), Jaume Serra (català, titular de S. Vitale), Joan Vera (d'Arcilla, València, titular de S. Balbina; arquebisbe de Salern), Francesc de Borja (de València; anomenat *Cosentino*), Joan Castellar o de Castella (de València), Francisco (de) Sprat o Spares (anomenat *Legionense*), Jaume Casanova (de València), Lluís de Borja (de València, titular de S. Maria in via Lata), Francesc Iloris o de Loris o Hiloris (de València, titular de S. Maria Nova), i Francesc Remolins (de Lleida, titular de S. Marcello).

46. Aquests eren Lluís de Borja, Francesc de Borja, Francesc Remolins i Jaume Serra. L'altre cardenal hispà era Bernardino Lopez de Carvajal.

cisco de Rojas ja citada, qui es preocupa per aquesta situació, sense trobar en el papa lígur un interlocutor disposat a acollir les seves demandes. En totes les nòmines promogudes per ell, Juli II creà només dos cardenals hispans, Juan de Zúñiga, en la promoció del 29 de novembre de 1503, i Francisco Jiménez de Cisneros, en la del 4 de gener de 1507, aquesta última en particular, sota expressa presentació règia.

Precisament el nomenament de Cisneros significa que els sentiments de pertinença nacional no entraven de manera discriminant en la definició del partit ferrandí, i que, en primer terme, eren importants les consideracions polítiques i, en segon lloc, les ideològiques, lligades a la fidelitat i al servei. En fi, constituir i reforçar la pròpia xarxa de relacions amb Roma a través de la individuació de persones de confiança i de la concessió de favors i gràcies al patronat reial era per a Ferran un element important per refermar la seva autoritat i la seva posició personal i dinàstica no només al Regne d'Aragó, on les oligarquies havien ja assumit una posició de fort acord amb la corona, sinó, sobretot, a Castella.

La clara reducció de les dimensions del component hispà en el Sacre Col·legi no s'uní a un recanvi general capaç de desencaixar la fisonomia d'aquest mateix component a la cort i a la ciutat. Bona part del personal que prestava servei a la «familia» d'un cardenal sovint aconseguia, una vegada desaparegut el seu protector, de trobar una altra ocupació o introduir-se en una altra cort, i conservava la seva funció i els seus contactes, gràcies als quals podia continuar essent útil a l'interior de l'administració curial. Les dades analitzades per Pierre Hurtubise relatives a la cort de Lleó X mostren que el component *hispà* havia resistit egrègiament al pontificat de Juli II, no obstant la sensible pèrdua de pes en el Sacre Col·legi.[47] Desgraciadament, l'escassa precisió de les indicacions que fan referència a la provinença geogràfica dels individus registrats fan, si no impossible, certament inútil tot intent de separar els diversos components nacionals a l'interior del grup hispà en general. Tanmateix, aquest grup heterogeni continuà explotant l'embranzida favorable presa al llarg de la segona meitat del segle XV i consolidada amb el pontificat d'Alexandre VI, gràcies, també, a una conjuntura política decididament propícia, caracteritzada pel distanciament i l'enfrontament entre Juli II i el rei de França, que culminà amb la investidura del Rei Catòlic al tron napolità, concedida pel papa el 3 de juliol de 1510. Aquest desenvolupament continuà també després de l'elecció, el març de 1513, de Lleó X; més ben dit —tot seguint l'evolució de la ciutat mateixa, que en aquells anys conei-

47. Amb el 18 % dels efectius, els hispans eren el component netament més nombrós a la cort de Lleó X, seguits pels francesos, amb el 15,7 %; pels alemanys, amb l'11,2 %, i pels toscans, amb el 10,8 %. P. HURTUBISE (1988), «La presence des "étrangers" à la court de Rome dans la première moitié du XVIe siècle», *Forestieri e stranieri nelle città basso medievali, Atti del Seminario internazionale di studio, Bagno a Ripoli (FI), 4-8/6/1984*, Salimbeni, Florència, p. 57-80. El registre (*ruolo*) de la cort de Lleó X ha estat editat per A. FERRAJOLI (1911), *Il ruolo della corte di Leone X (1514-1516)*, Roma, Società Romana di Storia Patria.

xia una gran florida econòmica, artística i cultural—, sembla que, fins i tot, es va accelerar.[48]

En conclusió, la presència catalanoaragonesa a Roma, fins al 1503 fortament caracteritzada per la fidelitat als Borja, començà a organitzar-se entorn de la relació amb Ferran el Catòlic que, d'altra banda, després de la redistribució global dels equilibris després de la mort de Felip d'Habsburg, tenia necessitat de pouar en un dipòsit de súbdits experts en el món curial romà.

Però, de quina manera el projecte polític del Rei Catòlic a Itàlia, que s'anava refundant sobre aquest grup catalanoaragonès, n'estava caracteritzat?

De tot el que hem dit fins ara destaca que ni la pertinença a una *natio* ni la procedència política catalanoaragonesa no constituïen un element de discriminació en la reconstrucció del sistema d'amistat i aliances de Ferran, que cercà guanyar-se noves fidelitats a través de la concessió de beneficis eclesiàstics i feus al Regne de Nàpols. En efecte, tot i que manquen dades que puguin confirmar-ho, a jutjar pel que es pot conèixer a partir de l'estudi de la confraria de Santa Maria de Montserrat, la presència catalanoaragonesa a Roma es reforçà, certament gràcies a la consolidació del domini ferrandí sobre Nàpols, que s'allargà encara durant el segle XVI com un element fonamental per analitzar la resistència i la penetració del grup català a Roma.

Una confirmació de fins a quin punt la refundació d'una nova xarxa de fidelitats prescindia de les identitats nacionals i també de pertinences a grups polítics de formació anterior pot extreure's de l'estudi de la crisi que esclatà per l'assignació del títol de prior de Castella l'orde militar de Sant Joan de Jerusalem, disputat per Antonio de Zúñiga i Diego de Toledo, fill tercer del duc d'Alba. Zúñiga, que Pietro Bembo recorda com un dels principals partidaris de Vich davant el nou rei Carles,[49] havia rebut el priorat del seu oncle Álvaro, i el trasllat fou sancionat i confirmat tant pel rei Felip I com pel papa Juli II.[50]

El 14 d'abril de 1512, en un moment extremadament delicat pels equilibris interns a les corones de Castella i d'Aragó, Ferran conferí la dignitat del priorat, «tan

48. És tot el que resulta del citat registre de la confraria de Santa Maria de Montserrat, el nombre d'inscrits del qual tingué un augment constant almenys fins als anys 1514-1516, fins a la mort del rei. VAQUERO PIÑEIRO (1994), p. 479-480.

49. La notícia és donada per SERRANO (1914), «Primeras negociaciones de Carlos V, Rey de España, con la Santa Sede (1516-1518)», *Cuadernos de trabajos de la Escuela Española de Arqueología e Historia en Roma*, Madrid, II (1914), p. 21-96, en particular p. 35-36. La carta citada vagament per Serrano està editada en l'epistolari de Pietro Bembo: P. BEMBO (1611), *Epistolarum Petri Bembi cardinalis nomine Leonis X Pontificis Maximi scriptarum Libri XVI*, Pàdua, p. 272-273.

50. Alvaro de Zúñiga havia obtingut el priorat a l'època del regnat d'Enric IV de Castella, per després cedir-lo al nebot Antonio el 1506. El llinatge dels Zúñiga podia comptar amb bons contactes a la cúria papal i amb el suport de Juli II, com evidencia la carrera de Juan de Zúñiga, que ja el 1476 era nomenat per Sixte IV (amb dispensa papal a causa de la seva jove edat) Gran Mestre de l'Orde d'Alcàntara, després arquebisbe de Sevilla i, finalment, cardenal per Juli II en la primera promoció cardenalícia, el 19 de novembre de 1503, titular dels Sants Nereo e Achilleo.

excelente que [...] puede compararse a cualquier principado que se distingue por su poder y prestigio»,[51] al fill del duc d'Alba, en recompensa pels serveis prestats pel pare. Així es va crear una superposició entre el prior nomenat per Felip I, lligat a un grup de poder castellanoflamenc, i el prior nomenat per Ferran, advocat per una part gens irrellevant de la gran noblesa castellana. Seguí un llarg conflicte diplomàtic jugat a Castella i a Flandes, a més de a Roma, d'on havia d'arribar el judici de legitimitat sobre l'acte de nòmina del prior. Un any més tard, el 21 de setembre de 1513, el Rei Catòlic escrivia a Vich una instrucció particular en què, reivindicant el dret de patronat reial sobre el nomenament del prior, demanava que al lloc d'Antonio de Zúñiga fos nomenat «don Diego Toledo fijo del duque dalva».[52] Després, la mateixa súplica era reiterada el 8 de març de 1514; aquest cop, però, el sobirà aragonès expressava a l'ambaixador a Roma el seu malestar per com havia estat gestionat el cas fins aleshores.[53] L'arranjament de tota la qüestió fou confiat al tribunal de la Sacra Rota, sobre el qual, el 5 de maig de 1514, Ferran demanava a Vich de vetllar i d'exercir pressions a fi que «no se faga mudança alguna a instància de don Antonio deztuñiga».[54] El to insistent de les cartes del sobirà al seu ambaixador a Roma és interpretat com un signe de l'afebliment progressiu dels lligams entre Ferran —ja molt ancià, malalt i privat de successió— i molts dels seus vassalls i col·laboradors, la cohesió dels quals anava debilitant-se i perdent coherència interna. A partir de 1514, la mateixa posició de Vich sembla que es defineixi en el sentit d'un caut distanciament del rei aragonès i d'un acostament a Zúñiga que, mentrestant, havia anat a Brussel·les, a la cort del jove Carles de Gant.[55]

De tota manera, el Rei Catòlic aconseguí d'obtenir la suspensió de qualsevol decisió favorable a Zúñiga, cap al qual s'inclinava favorablement la sentència del tribunal eclesiàstic. Que el nombre de les seves amistats i fidelitats, també les més antigues i sòlides, s'anessin disgregant decididament sembla que ho testimonia el suport ofert a Antonio de Zúñiga per part de l'arquebisbe de Saragossa, Alfons d'Aragó, fill natural de Ferran i personatge clau en les complexes trames lligades a la seva suc-

51. A. Gómez de Castro (1984), *De las hazañas de Francisco Jiménez de Cisneros*, edició a cura de J. Oroz Reta, Madrid, p. 494.

52. J. Manglano, *La política en Italia…*, vol. II, p. 257-258.

53. J. Manglano, *La política en Italia…*, vol. II, p. 268-269, Ferran escrivia a Vich que no estava «bien contento de vos porque sabiendo mi voluntad y lo que en esto va a la Corona Real destos Reynos no haveys impedido la dicha citacion [citació papal contra Pedro de Toledo a instància d'Antonio de Zúñiga] ni me aveys avisado della», i que per tant «vos [a Vich] encargo y mando que juntamente con el muy rdo. cardenal de Sorrento [Francesc Remolins] y con el Comendador Fernan Perez de Guzman y con Diego de Torremocha [...] digays de mi parte a Su Santitad todo lo susodicho y le supliqueys».

54. J. Manglano, *La política en Italia…*, vol. II, p. 294, «que tengays dello muy continuo y especial cuydado porque es cosa que importa mucho a nuestro Real estado y Servicio».

55. Gómez de Castro, *De las hazañas…*, p. 494. Al mateix temps, entre el 1514 i el 1515, Ferran envià a Roma Fernán Perez per tal que parlés amb alguns cardenals sobre el tema del priorat de Sant Joan i fes pressió sobre Vich a fi d'obtenir-ne el seu ple compromís en la matèria. AGS, Estado, Roma, leg. 847, d.36.

cessió: el 12 de febrer de 1515, el rei escrivia encara a Vich, cercant d'aturar les maniobres que pretenien fer inclinar el papa contra la candidatura de Diego de Toledo.[56]

Poc després de la mort del Rei Catòlic, el Tribunal de la Sacra Rota pronuncià una sentència favorable a Antonio de Zúñiga, però la qüestió romangué encara oberta. Carles d'Habsburg, que en un primeríssim moment havia pres partit a favor de Zúñiga, retirà el suport perquè «ignorantes etiam venerabilem Didacum de Toleto sub hac forma et presentatione regia de eodem prioratu fuisse provisum», i demanà al papa que l'execució de la sentència pronunciada per la Sacra Rota fos suspesa, almenys fins a la seva arribada a Castella.[57]

Pels mateixos dies, Carles escrigué al cardenal Cisneros, regent del regne, que «la magnitud del pleito y la dignidad de los contendientes exige que lo estudiemos», i que, per tant, tot esperant la seva decisió, tingués cura de «hacer pasar a nuestro poder, en posesion provisional, todo el patrimonio del priorato, es decir, sus fortalezas, sus ciudades, sus emolumentos y sus rentas».[58] Tota la trama conclogué amb la momentània victòria de Zúñiga, que mantingué el títol de prior fins a la seva mort, moment en què, finalment, fou assignat a la família dels ducs d'Alba.[59]

56. J. Manglano, *La política en Italia*..., vol. II, p. 327-328, «Por cartas que dessa corte han scrito he entendido que el Illmº y muy Reverendo Arçobispo de Çaragoza [Alfons d'Aragó] mi fijo [...] ha enbiado a procurar con nuestro muy Santo Padre por medio de una persona que agora le ha enbiado que su Santitad favorezca y faga guardar la provision que el Papa Julio de buena memoria fizo del Prioradgo de San Juan destos Reynos en persona de Don Antonio deztuñiga, diziendo que lo que yo he procurado y procuro sobreste negocio en favor del Prior Don Diego de Toledo es por complazer y satisffazer al Duque dalva su padre mi primo, y no porque cumpla mas a nuestro servicio que tenga el dicho prioradgo el dicho prior Don Diego de Toledo que el dicho Don Antonio deztuñiga. Delo cual ciertamente si assi es, estoy no solamente maravillado pero atonito y espantado...».

57. «[...] ubi de utriusque partis iure plene informati, tale concordie medium inter collitigantes prefatos mittere intendimus, ut eorum unuquisque sese postmodum contentum existimet et sufficienter satisfactum, neminique inferatur injuria nec juspatronatus regium, quod de mente S.V. procedere non credimus, aliquod recipiat detrimentum», Manglano, *La política en Italia*..., vol. II, p. 327-328. I encara, en una llarga carta datada l'1 de setembre de 1516, en donar consell al jove sobirà, Vich assenyalava «la confusion que oy ay en la religion de Sant Joan, que el Papa provee y da habitos y el Maestre de Rodas lo mismo y destruyense aca en litigios los comendadores», Manglano, *La política en Italia*..., p. 187.

58. Gómez de Castro, *De las hazañas*..., p. 495. El buit de poder que seguí a la mort del Rei Catòlic, agreujat per l'absència del seu jove successor flamenc, per la intransigència amb què Cisneros pretengué d'imposar la voluntat del sobirà i per la barreja de forces implicades en la transició del sistema de poder ferrandí a un encara *in fieri* carolí, conduí a una ampliació a escala continental de l'enfrontament, que hi veié involucrats també Enric VIII d'Anglaterra i sobretot Lluís XII de França, cridats a la causa per Germana de Foix. El duc d'Alba rebutjava d'acceptar l'arbitratge de Carles i de consignar-li en custòdia provisional els castells, les ciutats, els monuments i les rendes que componien el vast patrimoni del priorat. Però, més que arribar al xoc frontal amb el nou sobirà, el noble castellà intentà d'inserir-se entre aquests i Jiménez de Cisneros, cercant de desacreditar el cardenal als ulls del jove sobirà.

59. Gómez de Castro, *De las hazañas*..., p. 499-501.

4. La mort de Ferran: la crisi del grup catalanoaragonès i l'afirmació del «sistema carolí» entre supranacionalitat del projecte imperial i realitat plurinacional hispana

La mort de Ferran el Catòlic, esdevinguda, com és sabut, el 23 de gener de 1516, assenyalà un nou gir decisiu en els equilibris entre els diversos blocs hispans a Roma, complicats per una implicació més clara i forta d'elements flamencs.[60] Certament la desaparició del rei significà la declinació definitiva del grup polític catalanoaragonès. No obstant això, els individus que componien aquest grup no seguiren la seva sort i, en molts casos, emparant-se en les xarxes d'amistats i relacions creades anteriorment, així com també en grups nacionals, aconseguiren sobreviure al canvi. Vegem, per exemple, com fou resolta la qüestió crucial relativa al càrrec de representant diplomàtic davant la Santa Seu, exercit durant un decenni per Jeroni Vich.

A pesar de la ferma i oberta oposició del cardenal Cisneros, Vich fou confirmat de nou en el seu càrrec d'ambaixador, gràcies també al suport de Lleó X.[61] Però a més de poder comptar amb l'amistat del papa, Vich també ho podia fer amb l'àmplia xarxa de relacions locals i internacionals consolidades durant els anys que van de 1507 a 1516 i de les quals ell mateix havia estat un dels artífexs principals. Aquesta xarxa comprenia un cercle de catalans i valencians amb càrrecs regis o papals (alguns dels quals són recordats en el registre de Santa Maria de Montserrat), a més d'artistes, literats i humanistes, alguns personatges clau de la cort pontifícia i diversos exponents de la gran noblesa romana i, en particular, de la família Colonna. Aquesta xarxa àmplia de relacions era només en part vinculada al càrrec diplomàtic regi, i s'emparava més aviat en amistats i clienteles autònomes, lligades a la influència del diplomàtic valencià davant el papa i l'ambient romà; gràcies a aquestes relacions, Vich havia aconseguit fer recórrer al seu germà Guillem Ramon tots els graons de la carrera eclesiàstica, del protonotariat apostòlic al cardenalat, al qual arribà en la gran promoció de 1517, en un moment en què l'ambaixador no gaudia del suport de cap corona i, per tant, la seva posició a la cort devia ser, almenys en teoria, més feble.[62]

60. Sobre aquest tema, assenyalo els treballs recents publicats en els cinc volums a cura de José Martínez Millán sobre la cort de Carles V, als quals remeto també per a la bibliografia; J. Martínez Millán (ed.) (2001), *La Corte de Carlos V*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V (SECCFC); Carlos Hernando Sánchez (1999), «Nobleza y diplomacia en la Italia de Carlos V: el duque de Sessa, embajador en Roma», *Carlos V - Europeismo y universalidad: Los escenarios del Imperio*, Madrid, SECCFC, vol. III, p. 205-297.

61. El 12 d'abril de 1516, el papa escrivia al jove rei Carles, felicitant-se per la confirmació del diplomàtic valencià. També L. Nanni (ed.) (1992), «Epistolae ad Principes», *Collectanea Archivi Vaticani* 28, Roma-Ciutat del Vaticà, vol. I, p. 121.

62. En particular, Vich havia aconseguit guanyar-se l'estima absoluta de Lleó X, i va esdevenir el seu apreciat conseller, fins al punt d'aconseguir obtenir l'oferiment del cardenalat per al seu germà Gui-

No obstant això, Vich, a causa de les fortes pressions exercides per grups contraris a ell tant a Castella com a Flandes, no aconseguí guanyar-se la plena confiança del nou jove sobirà, el qual li posà al costat, en primer lloc, Pedro de Urrea,[63] i, després de la mort d'aquest, la primavera de 1518, Lluís Carròs de Vilaragut. Però gràcies a la seva profunda integració en el teixit mateix de la comunitat catalanoaragonesa a Roma, a través de la qual mantenia relacions importants amb la mare pàtria, a més dels seus excel·lents suports a la cort papal, Vich pogué resistir el fort ascens dels grups flamencs i castellans o, millor dit, de l'emergent grup polític carolí.[64]

Ara bé, en aquest reajustament dels equilibris i de coalicions, començat ja alguns anys abans de la mort de Ferran, hi participaren no només les elits polítiques i socials més tancades, amb els seus representants i procuradors,[65] sinó també, en un àmbit més modest, personatges relativament de segon pla, sobretot provinents del món mercantil, capaços d'inserir-se en aquest joc complex utilitzant els propis recursos econòmics i socials.

Aquests individus, l'arrelament a la ciutat dels quals remuntava, en alguns casos, als decennis precedents, en el substancial buit de poder que seguí a la mort del rei

---

llem Ramon en un moment en què el papa no estava disposat a nomenar els cardenals demanats directament per Ferran. MANGLANO, *La política en Italia*..., vol. II, p. 260, «[...] tentaronme [el papa i l'arquebisbe de Florència] que para esta vez haria a mi hermano y que para despues se podria crear los otros; a esto respondi que yo [Vich] tenia en mas mi honrra y la gracia de vuestra alteza que todos los intereses del mundo y que yo suplicava a Su Santitad que hiziese los otros y deixase a mi hermano». Sobre Guillem Ramon de Vich, nascut a València, manca una biografia completa i, en particular, s'ignora en quina data arribà a Roma el seu germà Jeroni, gràcies al qual va recórrer tots els esglaons de la carrera eclesiàstica, des del pronotariat apostòlic fins al cardenalat, al qual va arribar en la gran promoció de 1517. Morí el 25 de juliol a Veroli i fou enterrat a l'església de Santa Creu de Jerusalem, *cf.* EUBEL, *Hierarchia catholica*, vol. III, p. 15, 17, 129, 163. Cal destacar que Guillem Ramon fou nomenat i rebé el títol exactament en els mateixos dies que altres dos personatges, Pompeo Colonna i Giovanni Salviati, ambdós en relació d'amistat amb el seu germà ambaixador.

63. Pedro de Urrea havia servit Ferran el Catòlic com a ambaixador davant l'emperador i, gràcies també a aquest càrrec, havia aconseguit guanyar-se, si no el favor, almenys la no-hostilitat de l'elit cortesana flamenca. Més tard, Urrea aconseguí tornar-se a aproximar a la facció del cardenal de Toledo, que en un primer moment li era hostil, fins al punt que l'octubre de 1517 Francisco Ruiz, secretari del cardenal, escrivia a Diego Lopez de Ayala a Brusel·les: «don pedro de urrea haze muy bien todo lo que toca al cardenal y a mi, y aun a vos» i que, continua, «al otro tenemos por contrario». MANGLANO, *La política en Italia*..., vol. I, p. 75-76, «no sé como se pueden sufrir dos embaxadores no conformes, que segund acá nos escriven, en algunas negociaciones se contradizen; deve su al. mandar a don jeronimo que se fuese a su casa, porque es muy contrario a todos estos reinos de castilla, y a los de esta nacion de castilla, y en todos los negocios lo avemos syempre visto desde en vida del Rey, y nunca en los negocios del cardenal estuvo sino muy malamente».

64. És significatiu el fet que tant Jeroni Vich com el seu germà Guillem Ramon són recordats entre els testimonis en el testament del gran Agostino Chigi del 28 d'agost de 1519, G. CUGNONI (1881), *Agostino Chigi il Magnifico*, Roma, Forzani & C., p. 169 i 176.

65. Entre els molts personatges que operaren a Roma com a agents de grans *consorterie* de poder hispanes i flamenques ocupant-se de «atraer partidos», cito aquí el mestre Arteaga, representant del cardenal Cisneros, i el llicenciat Francisco de Barrionuevo, servidor de Chievres. AGS, Estado, Roma, leg. 847, fol. 9*r*, 10*r* i s.

Catòlic, hi cercaren col·locacions a l'interior de les noves disposicions, intentant de treure profit de les nombroses ocasions de promoció social que podien presentar-se a la cúria i a la cort papal a tots aquells que sabessin aprofitar-se de la greu mancança de personal qualificat i de confiança que patia el grup flamenc a Roma. En resulta una situació en què —en el clima general de ràpida evolució— les dinàmiques de les faccions s'entrellacen estretament amb trames familiars i individuals, en què qüestions polítiques, econòmiques i socials resulten inextricablement connexes entre elles.

Aquest quadre complex i articulat patí una nova transformació després de l'elecció imperial de 1519: aconseguit aquest objectiu, Carles ja no tingué cap necessitat de continuar emparant-se en el vell sistema politicodiplomàtic ferrandí i pogué procedir a desmantellar-ne els últims vestigis sense ulteriors retards, en particular a Roma.[66]

De resultes de l'elecció imperial, esdevenia molt important col·locar a la ciutat dels papes un ambaixador d'absoluta confiança i de fidelitat provada, capaç de contrastar eficaçment el gran pes polític del virrei Cardona.[67] Amb aquest objectiu, el 15 d'abril de 1520, arribà a Roma don Juan Manuel, gran de Castella, durant molts anys proper a Carles i a l'ambient flamenc, i acèrrim adversari de Ferran el Catòlic. La confiança del càrrec diplomàtic a aquest noble castellà indica l'acompliment de la profunda rotació en el sistema diplomàtic *hispanoimperial* davant la cort papal.

Tot amb tot, encara després de la consolidació definitiva del poder de Carles amb l'elecció imperial, Vich no deixà immediatament la ciutat, malgrat que comencessin a circular sobre ell, cada cop més insistentment, veus de traïció.[68] El novembre de 1520 fou el mateix Juan Manuel qui perfilà en una carta a Carles V alguns detalls de la xarxa catalanoaragonesa que encara operava entre Roma i la mare pàtria gràcies als forts lligams amb «personas que mucho pueden en esta corte», a través de les quals aconseguien «avisar los delas vacantes del dicho reyno [d'Aragó] para que aca las pidan y se repartan entre ellos».[69] La referència a la traïció de Vich, en un pri-

66. En els altres regnes importants que componien la Corona d'Aragó —els regnes de Nàpols, de Sicília i, evidentment, el d'Aragó— el recanvi encara es féu esperar i es realitzà efectivament en el transcurs d'uns dos anys, només amb la conclusió natural de les vides dels virreis de nòmina ferrandina. Diversos articles a Martínez Millán (2000), vol. I.

67. Sobre les conseqüències de l'elecció imperial en la política italiana i napolitana de Carles V, Martínez Millán (ed.) (2000), vol. I, p. 182-183.

68. British Library (BL), additional manuscripts (add. mss.) núm. 28572, fol. 206 (no assenyalat per P. de Gayangos), carta de Juan Manuel a Carles V, de Roma, 20 de juny de 1520, «Y quanto a lo que v.m.t manda que me informe de lo que don hieronimo Vich dize, yo he escrito lo que me han dicho y asaz me dicen, pero no son cosas que se pueden probar, ni yo he gana de acaluniar a nadie [...]»; també el fol. 213 i el fol. 221, una carta de Juan Manuel a l'emperador (Roma, 5 de setembre de 1520), on el noble castellà continua insinuant —amb gran cautela, però explícitament— una traïció per part de Jeroni Vich.

69. BL, add. mss., núm. 28572, fol. 226, carta de Juan Manuel a l'emperador, Roma, 20 de novembre de 1520; «y como estos avisos vienen con mas diligencia que otros y con el favor de aca es un juego en que no se puede sino ganar».

mer moment vaga, esdevé explícita poques línies més endavant, quan l'ambaixador cita com a responsables principals d'aquesta trama hostil a la Corona, a més del diplomàtic valencià sobre qui es formulen ara acusacions més documentades, el *datario* Baldassarre Turini i Juan Tornero, «mercador muy rico en Çaragoça».[70]

Amb la seva xarxa d'amistats i de clienteles fortament reduïda, si no completament desmantellada, per l'acció de Juan Manuel, finalment Vich hagué de deixar Roma. Abans de tornar definitivament a la pàtria, se'n va anar, però, a la Florència medicea, governada, en nom dels nebots de Lleó X, per Silvio Passerini.[71] Va sojornar-hi un cert temps durant la primavera de 1521, cercant d'aclarir la seva posició davant de Carles V.[72] Si, però, deixem els alts vèrtexs de la política i de la diplomàcia carolina, es nota que un bon nombre d'individus pertanyents al grup catalanoaragonès aconseguí de mantenir les posicions de poder adquirides anteriorment. Entre aquests, cal recordar almenys els ja citats Jeroni Beltran i Guillem Cassador. Del primer sabem que pertanyia a una família de mercaders catalans,[73] i el seu arrelament a Roma probablement s'ha de fer remuntar al segon pontificat borgià, encara que és a partir dels pontificats posteriors que el seu nom comença a concórrer entre els dels financers en contacte més estret amb el món curial romà, amb la Corona i amb la mare pàtria. En una data imprecisa, Beltran, que era també membre de la confraria catalana de Santa Maria de Montserrat, aconseguí l'important càrrec de protonotari apostòlic, primer pas fonamental en la carrera eclesiàstica i curial.[74] El setembre de 1516, el mercader català apareix com un informador important de l'ambaixador venecià a Roma gràcies als seus contactes a Brussel·les.[75]

També ignorem la data exacta de l'establiment de Guillem Cassador a la ciutat. Tot amb tot, això devia esdevenir-se just després del viatge del rei Ferran a Itàlia.

70. BL, add. mss., núm. 28572, fol. 226. Turini, originari de Pescia, fou datari de l'abril de 1518 al novembre de 1521. Per al mercader aragonès Juan Manuel demanava al rei una pena severa i exemplar.

71. Passerini havia estat datari durant els primers anys del pontificat lleoní i, després, nomenat cardenal el 1517, s'havia traslladat a Florència al servei dels Mèdici.

72. BL, add. mss. núm. 28573, fol. 274, Don Juan Manuel a l'emperador; Roma, 22 d'abril de 1521. Vich tornà a València, a la seva baronia de Llaurí cap a la fi d'aquell mateix 1521, en plena guerra de les Germanies.

73. Schwarz y Luna i Carreras y Candi (1894), vol. iii (1478-1533), p. 37.

74. Sobre la seva activitat a la cort pontifícia, Pasquino escriu algunes línies il·luminadores, i el defineix com un «banchiere, sensale d'affari e strozzino» i «postillator de la fede catolica in letera ebraica»; G. A. Cesareo (ed.) (1938), *Pasquino e pasquinate nella Roma di Leone X*, Roma, p. 310.

75. Sanudo, *I Diarii*, vol. xxii, coll. 542-543, «*Dil dito orator* [a Roma], *di 5*. [...] Item scrive aver parlato con uno Hironimo Beltrame, qual li ha dito ha di Bruxeles, di 27, che questo apontamento dil re Catholico con il Christianissimo è sta fatto per anni 4; ch'è contra quello si dice». Vegeu també Archivo General de Simancas (AGS), Estado, leg. 1 (ii part), d.409, «Item de Valladolid a xviii de enero de xiii [1513] se dio cedula de Su Al. para que el licenciado Vargas diesse a Agostin de Grimaldo y a Gaston de Grimaldo y Nycolo de Grimaldo e companya [...] Dm xii [2012] ducados de oro por otros tantos que don Pedro de Urrea recibió en Roma de micer Geronimo Beltran mercader los quales fueron para en cuenta de su salario segun parecio por su cedula de cambio fecta en Roma a xxiii de noviembre de xii [1512]».

D'ell sabem que desenvolupà el càrrec d'*auditor rotae* de 1511 a 1530. D'una primera i ràpida anàlisi de la sèrie *Manualia Actorum et Citationum* del fons del Tribunal de la Sacra Rota a l'Arxiu Secret del Vaticà, es destaca que, en l'activitat de Cassador, prevalien netament actes relatives a qüestions i disputes sobre béns, pensions i beneficis referents a territoris subjectes a les corones hispanes, encara que, naturalment, també es troben actes referents a altres regions. Això indica l'*especialització política* de l'*auditor rotae* dirigida a la pròpia regió de provinença, conseqüència del dret de presentació que corresponia als reis de Castella i d'Aragó sobre la nòmina dels auditors.[76]

Sobre la base de tot el que hem dit fins ara, podem proposar algunes idees i reflexions. Per exemple, tot i que per ara només es tracta d'un suggeriment, s'haurien de desenvolupar recerques més específiques amb la finalitat d'intentar una anàlisi dels grups nacionals centrada no només sobre la vida de les institucions representatives com, per exemple, consolats i confraries, sinó també a un àmbit més particular que partís dels protocols notarials i de l'estudi de trajectòries individuals i familiars a fi d'individuar —com ja ha suggerit Ivana Ait—[77] quins i quants foren efectivament aquests personatges, i quins foren els modes i els temps de la seva participació en les diverses coalicions presents. Es tracta de repensar la història política a la llum de les troballes historiogràfiques dels últims vint anys, reconduint les històries particulars, individuals, familiars, i els àmbits locals a contextos més amplis, tenint en compte les dinàmiques que defugen l'enquadrament en les tradicionals —i ja superades— dicotomies centre-perifèria o ciutat-feu o, encara, estat-autonomia. En aquest sentit, les històries familiars que, com escrivia Lucien Febvre, «plantegen problemes més rars, més delicats, més particulars. Posen millor en contacte amb la vida. Provoquen sorpreses, desconcerts. Revelen accidents. Inquieten. Fan reflexionar».[78] Poden recuperar la funció important de connexió entre un àmbit de govern, per dir-ho d'alguna manera, *elevat* i realitats locals, fornint una contribució fonamental en la reconstrucció d'aquelles trames complexes d'instàncies formals i informals, institucionals i extrainstitucionals, de què estava composta la gestió concreta del poder en els organismes polítics de l'*ancien regime*.

Així doncs, la mort de Ferran tornà a posar en discussió tots els equilibris, aliances i estratègies. Però la consolidació progressiva del poder de Carles i la formació d'un grup de poder seu, si bé comportà la declinació definitiva del grup catalanoaragonès que s'havia anat consolidant al voltant de la relació amb el rei Ferran, no veieren restar passius els individus que havien format part d'aquest grup. Al contrari, alguns d'aquests aconseguiren, gràcies a antigues i noves amistats, de conservar o,

76. Per a algunes referències històriques sobre el tribunal de la Sacra Rota, H. Hoberg (1994), *Inventario dell'archivio della Sacra Romana Rota (sec. XIV-XIX)*, Ciutat del Vaticà, p. 16.

77. Ait (1990).

78. L. Febvre (1942), «Les familles. Ce que peuvent nous apprendre les monographies familiales», *Melanges d'Histoire sociale*, I, p. 34.

fins i tot, incrementar les posicions de poder adquirides. Això també pel fet que la reorganització dels equilibris i de les relacions polítiques no s'esdevenia només al voltant de la sola fidelitat al sobirà i de la inserció a l'interior del seu *entourage*, sinó que també s'articulava a l'entorn de dinàmiques individuals més que de grup, per bé que, naturalment, dels grups i dels blocs més amplis es podien utilitzar les estructures com a llocs de reagregació política.

Un altre moment de gran importància en la redefinició dels equilibris polítics i *nacionals* a l'interior del nou grup *hispanoimperial* és representat per la mort de Lleó X, esdevinguda la nit de l'1 al 2 de desembre de 1521, i pel llarg conclau en què sortí elegit el flamenc Adrià VI. La línia política substancialment neutral adoptada pel papa Medici i, en particular, el fort suport assegurat per aquest a Jeroni Vich havien contribuït a retardar l'èxit definitiu del nou grup carolí de base castellanoflamenca, afavorint la resistència d'un grup conspicu catalanoaragonès que a Roma se centrava en la figura de l'ambaixador valencià.

L'elecció d'Adrià VI, deguda en bona mesura a l'obra diplomàtica de Juan Manuel, comportà la ràpida ascensió d'alguns personatges borgonyons, el primer dels quals, William Enkevoirt, aviat fou nomenat *datario*.[79] A més d'aquest, també obtingueren càrrecs importants Jean Winkel (o Winkler), *referendario*, Jean Ingelwinkel i Theodoricus Hezius (Dirk van Heeze), *segretario*.[80]

Així doncs, el 1522, obert amb l'elecció com a papa de l'antic preceptor de Carles V, representà l'any del gir definitiu per a la configuració de la presència catalanoaragonesa a Itàlia i a Roma. La mort, el 10 de març de 1522, del virrei de Nàpols, Ramon Folc de Cardona, últim representant del sistema ferrandí a Itàlia,[81] permeté que s'acomplís el canvi definitiu al vèrtex del regne meridional i inaugurà una nova fase en la política *hispanoimperial* a Itàlia. Amb el nomenament del borgonyó Charles de Lannoy es reconstituïa plenament la integritat d'aquell eix politicodiplomàtic Roma-Nàpols que, després dels anys turbulents que seguiren a la mort de Ferran, tornava a formar un element important en la construcció de l'edifici polític europeu de Carles V, menys encaminat que el ferrandí a una dimensió principalment mediterrània.

79. Enkevoirt era proper en particular al cardenal Soderini, filofrancès, amic dels Colonna i adversari dels Medici. Rebé la porpra cardenalícia només pocs dies abans de la mort d'Adrià, el 10 de setembre de 1523. Entre altres, cal recordar sobretot Guillaume de Croy, nomenat cardenal per Lleó X en la gran promoció de l'1 de juliol de 1517. Un paper important el tingué també el secretari Cisterer, recordat per Juan Manuel com a corruptible i corrupte: L. von Pastor (1956), *Storia dei Papi*, Roma, Desclée & C. Editori Pontifici, vol. iv, t. ii, p. 80; Hernando (1999), p. 250. Sobre la dataria, Niccoló Del Re (1998), *La curia romana. Lineamenti storico-giuridici*, Roma-Ciutat del Vaticà, Libreria Editrice Vaticana (4a ed.); Nicola Storti (1969), *La storia e il diritto della Dataria Apostolica dalle origini ai giorni nostri*, Nàpols, Athena Mediterranea Editrice; Leonce Célier (1910), *Les Dataires du XV siecle et les origins de la Datarie apostolique*, París, Bibliotheque des Ecoles Françaises d'Athenes et de Rome, 103.

80. Pastor (1956), vol. iv, t. ii, p. 52-53 i 75-76; F. Gregorovius, vol. vi, p. 214-216.

81. Alfons d'Aragó, fill natural de Ferran, va morir el 24 de febrer de 1520 i fou substituït per Juan de Lanuza.

5. Una mirada més enllà de 1522: consideracions conclusives

Així doncs, després de 1522, parlar d'una presència política catalanoaragonesa a Roma esdevé substancialment inadequat. La fidelitat a un únic sobirà, al mateix temps rei de Castella, Aragó i emperador, causà la desaparició definitiva dels factors *nacionals* a l'interior de les dinàmiques entre grups de poder que, formant part d'un únic i heterogeni grup *hispanoimperial*, esdevingueren cada cop més *transversals* i internacionals.

En conclusió, serà bo refermar alguns conceptes. Primer de tot, la declinació del grup de poder polític catalanoaragonès, no coincident amb el partit ferrandí ni amb les clienteles borgianes més antigues i encara menys amb un grup *nacional* català o valencià o aragonès, no comportà automàticament que els individus que havien format part d'aquest grup de poder desapareguessin definitivament de l'escena política. Com s'ha dit (tot i que encara resta molt per dir), alguns d'ells aconseguiren de fer-se nous espais de participació en el poder a Roma. I, d'altra banda, qui conservà posicions de gran relleu assumides amb anterioritat no esdevingué necessàriament un fidel servidor de l'emperador. És el cas, per exemple, del cardenal Guillem Ramon Vich, germà de l'ambaixador ferrandí, que romangué a Roma fins a la seva mort el 1525. Aquest, malgrat l'hostilitat que els manifestava Juan Manuel des del gener de 1521, quan sorgiren disputes en relació amb l'assignació de l'arquebisbat de Saragossa,[82] continuà emparant-se en l'antiga xarxa d'amistats teixida pel seu germà Jeroni, i va trobar, a més a més, la col·laboració de l'ancià cardenal de Santa Creu de Jerusalem, Bernardino de Carvajal.

A més a més, gairebé és innecessari precisar-ho, la fi del grup polític catalanoaragonès no significà certament la declinació dels sentiments de pertinença *nacional*: el fet mateix que institucions religioses de caràcter nacional romanguessin vives ens sembla un testimoniatge suficient de la persistència d'un sentiment català, mallorquí, valencià. És cert, sens dubte, que la unió des del punt de vista politicodiplomàtic de les corones en una realitat supranacional es reflectí en una percepció vaga de les diverses *nationes* interiors del grup *hispanoimperial* per part dels ciutadans romans.

Potser és en aquest sentit que es poden llegir algunes dades que es destaquen en el cens del 1526.[83] Sobre un total de tots els individus censats provinents de di-

82. BL, add. mss., núm. 28572, fol. 244, carta de Juan Manuel a l'emperador, Roma, 16 de gener de 1521. Nou mesos més tard, fou el mateix cardenal qui va escriure a Carles V per tal de defensar-se de les acusacions de traïció que li adreçà Juan Manuel, B., Add. Mss., núm. 28573, fol. 135, Cardenal Vich a l'emperador, Roma, 29 de setembre de 1522. El fet que circulessin veus per Roma sobre la traïció del cardenal Vich és expressat per Pasquino, que així descriu els dons que el papa Lleó X hauria donat en el moment de la mort a molts cardenals: «Del card. Vich lo evangelio con lettere: "In diebus illis salvabitur Juda"»; Cesareo, *Pasquino e pasquinate*..., p. 283.

83. E. Lee (1985), *Descriptio Urbis. The roman census of 1527*, Roma, Bulzoni. Els límits del cens de 1526, que deriven substancialment de la imprecisió de la recopilació, són coneguts i, malgrat tot, no en fan menys imprescindible el recurs a qui vulgui intentar fornir una anàlisi quantitativa de les presències nacionals a Roma.

verses regions de la península Ibèrica (excloent-ne Portugal) que oscil·len entre les 265 i 290 llars (*fuochi*) i els 1.120 i 1.380 individus (*bocche*), tot just 7 llars i 39 boques són directament atribuïbles a catalans, 7 llars i 30 boques a valencians, i 2 llars i 5 boques a aragonesos.[84] Són xifres massa exigües per fer pensar que puguin reflectir la realitat de la presència d'aquestes *nacions*. Així doncs, aquestes són representatives d'un cert canvi de percepció —no quantificable, però, en qualsevol cas, clar— respecte del passat, que, malgrat tot, no havia posat mai excessiu èmfasi en les diferències nacionals a l'interior del grup *hispà*.

	Provinença certa (a)	*Provinença incerta (b)*
Llars (*fuochi*) d'individus de provinença *hispana*	265	290
Individus (*bocche*)	1.120	1.380

a) Cases i persones censades la provinença de les quals és, gairebé segur, hispana. Es tracta pràcticament de la totalitat d'individus censats amb els adjectius de *hispano, yspano, spagnolo* i d'altres anàlegs, o bé d'individus de qui s'indica la regió o ciutat de provinença (per exemple, Isaac catalanus sutor o Garsia de Girona).
b) Cases i persones censades, la provinença hispana de les quals és incerta o possible; l'atribució deriva del nom i cognom d'origen clar (per exemple, Diego Fernandes o Francisco de Carvajal)

	Llars (fuochi)	*Individus* (bocche)
Catalans	7	39
Valencians	7	30
Aragonesos	2	5

Així doncs, amb la progressiva afirmació dinàstica i política de Carles d'Habsburg i del seu imperi supranacional, s'engegà aquell procés de contracció de la realitat plurinacional de les *hispaniae* a l'Espanya unida de Felip II, que comprimí, en l'àmbit polític, però també cultural, les diverses identitats locals en nom d'un centralisme de la cort, de la política, de la llengua, que, tot amb tot, no produí mai l'anihilació de les consciències nacionals, tampoc fora de la mare pàtria, tant que només el 1803 és produí la fusió administrativa de les diverses institucions religioses «hispanes» a Roma, unides amb el títol comú de Santiago, San Ildefonso i Santa Maria de Montserrat.

De tot el que hem dit fins ara sorgeix, com a conclusió, l'exigència de desenvolupar recerques més aprofundides a partir d'itineraris individuals i familiars, per després reconduir les històries particulars a contextos més amplis. En aquest sentit, l'estudi prosopogràfic d'alguns individus que realitzaren la seva activitat a Roma durant

84. L'oscil·lació deriva de la coneguda dificultat en l'establiment exacte de la provinença dels individus censats. En alguns casos només s'ha pogut suposar un origen hispà, sense poder-ne tenir la certesa.

un cert nombre d'anys també pot ésser útil per completar el quadre d'una presència complexa, integrada a tots els àmbits de la ciutat, partícip de la seva vida política i econòmica, així com també artística i cultural, activa en les seves corts, en les seves botigues, en les seves cerimònies.

Figures d'ambaixadors com ara Francisco de Rojas, Jeroni Vich, com també d'altres personatges de menor visibilitat immediata, com ara Guillem Cassador o Jeroni Beltran, veritables i autèntics catalitzadors de relacions entre la mare pàtria i Roma, haurien d'ésser estudiades en conjunt, reconstruint també —allà on fos possible— els moments informals i extrainstitucionals de la seva permanència a Roma, deturant-se en el seu contacte amb els ambients financers, humanístics i artístics que giraven entorn del món de les corts romanes, i oferir, així, una contribució a la reconstrucció de la dimensió internacional de la ciutat «dal carattere più cosmopolitico del mondo [...] fatta in parte di stranieri, e [dove] ognuno ci sta come a casa sua».[85]

85. Montaigne (1991), *Viaggio in Italia*, Roma-Bari, Laterza, p. 211.

LA QÜESTIÓ DE LES COLÒNIES INDUSTRIALS: UN FENOMEN DISCUTIT DE LA HISTÒRIA INDUSTRIAL DE LA CATALUNYA DELS SEGLES XIX I XX

Gracia Dorel-Ferré
Universitat Lió II

El viatger que recorre les valls de la Catalunya interior no pot deixar de sorprendre's per la densitat i la fisonomia de les poblacions industrials que voregen els rius, fins al punt de constituir un paisatge molt particular. Probablement, és en el curs mitjà del Llobregat on l'efecte és més visible, ja que les colònies industrials van apareixent amb una mitjana de separació de dos quilòmetres. Malgrat la seva diversitat, sempre s'hi pot reconèixer la fàbrica, l'església, la casa de l'amo presidint l'habitatge obrer, organitzat en fileres. Segons el pendent del lloc, el conjunt està escalonat o escampat. Però sempre hi ha els tres pols, l'econòmic, l'espiritual i el temporal, situats estratègicament. La localització i el paper d'aquestes colònies en el procés d'industrialització de Catalunya ha condicionat d'una manera notable la percepció i l'interès que se'ls ha dedicat. Nascudes vora els rius per necessitats econòmiques, aquestes localitzacions han estat considerades a posteriori com el resultat d'estratègies polítiques o ideològiques. La burgesia emprenedora de final del segle XIX veia en aquestes colònies la perpetuació del sistema patriarcal romà;[1] per als teòrics del feixisme, eren el lloc per excel·lència on es neutralitzaven els antagonismes entre el capital i el treball. La majoria són tèxtils i consagrades al cotó i sovint han estat considerades com a específiques per a aquest tipus de producció, però a Catalunya hi ha colònies mineres organitzades amb els mateixos principis.[2]

D'altra banda, tampoc no es tracta d'un fenomen únicament català. Hi ha colònies industrials tant a Itàlia com a la regió de Puebla, a Mèxic. Entre les més antigues, les de Nova Anglaterra tenen una escala *americana*. Tots aquests conjunts deriven d'un mateix prototipus, el de la manufactura, que concentrava en un mateix espai, de manera delimitada i de vegades closa, els llocs de treball i els llocs de vida. Es poden resseguir clarament les etapes de la formació de la vila obrera, des de la manufactura senyorial fins a la ciutat industrial inacabada de Ledoux. Això no obstant, si bé és possible establir la filiació d'aquests centres obrers, tant en la història europea com en l'americana, sigui quin sigui el producte elaborat, i tant si els ele-

1. En el sentit que li dóna Prat de la Riba, en la seva *Ley jurídica de la industria*, Barcelona, 1898.

2. G. Dorel-Ferré (1992), *Les colònies industrials a Catalunya*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat (traducció de la tesi doctoral publicada en la seva versió original en francès: *Les colonies industrielles en Catalunya, le cas de la Colònia Sedó d'Esparreguera*, París, Editions Argument).

ments constants poden ser percebuts fàcilment o no, també són remarcables una sèrie d'aspectes que diferencien les colònies obreres entre elles i autoritzen l'establiment d'una tipologia. Així, la casa patronal, sempre present a Itàlia i a Espanya, no hi és, a Nova Anglaterra, on les empreses van sorgir no pas d'estructures familiars, sinó de grups financers anònims. L'església, propera a la casa del patró, expressa físicament en el paisatge la solidaritat dels poders a Itàlia, Espanya o Mèxic, tots ells països catòlics. Rarament correspon a la religió del patró, protestant, a les colònies de Nova Anglaterra, on els obrers van ser successivament canadencs francesos i, més tard, irlandesos, és a dir, catòlics. De vegades, com a Crespi d'Adda, a Itàlia, el pla i l'arquitectura revelen l'estructura d'una societat estrictament jerarquitzada, on es distingeixen perfectament els patrons, els quadres i els obrers. A Catalunya, això és menys freqüent, tot i que les discriminacions socials també eren visibles en la distribució espacial, com és el cas de Borgonyà, sobre el Ter.[3]

Catalunya compta actualment amb un centenar de colònies industrials que responen a la definició inicial: un assentament humà, allunyat un o dos quilòmetres, o fins i tot més, de la seva municipalitat a causa de l'activitat que duien a terme. La definició, al principi, tenia un sentit més ampli i englobava les colònies agrícoles. Sigui com sigui, totes elles tenen en comú la dependència d'un salt d'aigua que proveeixi l'energia, cosa que obliga a una localització determinada. Naturalment que no tots els dolls d'aigua han donat origen a una colònia. Només s'han constituït com a colònies aquelles fàbriques de prop de l'aigua que per la seva grandària i el seu allunyament de la vila tenien necessitat de fixar una mà d'obra al lloc de la producció. Tanmateix, el concepte també s'ha fet extensiu a un petit nombre de colònies urbanes que, pel seu funcionament econòmic i cultural, van comportar-se com a colònies de llocs aïllats.

Amb algunes excepcions molt concretes, com ara els casos de Can Rosal, Can Baurier i, sobretot, Can Bros,[4] les viles industrials no apareixen pas abans del final de la dècada de 1870. Tot i la magnitud d'alguns projectes,[5] aquestes són el resultat de construccions pragmàtiques i evolutives. És a partir de 1880 que els conjunts són notablement engrandits o reben els equipaments més importants. Després de 1895, sí que la majoria de colònies ja són edificades com a projectes totals. Tinguem present que la major part de les viles industrials de la Gran Bretanya i Nova Anglaterra daten de la primera meitat del segle XIX, i les de França i Itàlia van ser edificades entre 1860 i 1880, uns vint anys abans que a Catalunya. En aquest sentit, el fenomen, a Catalunya, és tardà.

3. G. Dorel-Ferré (coord.) (1994), *Villages ouvriers, mythe ou réalités*, CILAC.

4. Hi ha notícies d'aquestes tres colònies anteriors a 1860, però cap estudi de fons no ho ha confirmat documentalment.

5. Com ara el de Puig i Llagostera, que pretenia fer de la seva fàbrica i de la seva vila industrial d'Esparreguera el conjunt més important de la Catalunya interior. O bé l'expansió que Antoni Sedó havia previst en el mateix indret. Vegeu la nostra tesi citada.

Algunes colònies disposaran només d'un equipament elemental, almenys des del punt de vista fisonòmic, i no es desenvoluparan mai. És el cas dels entorns de fàbriques poc importants amb algun petit nucli de població annex. En canvi, n'hi ha d'altres que esdevindran veritables petites viles totalment autònomes, on era possible tenir-ho tot a l'abast. Aquestes són poc nombroses, una vintena a Catalunya, però constitueixen un ventall molt interessant de formes urbanístiques, en les quals van intervenir grans arquitectes contemporanis, cosa que no facilita les decisions que s'han de prendre amb vista a la revaloració i a la conservació del patrimoni. Es podria imaginar una colònia ideal amb les cases dels amos de la Bauma o de Can Bassacs, les esglésies de Can Ponç o de Can Viladomiu, les cases i els serveis col·lectius de Can Vidal. La Colònia Güell, pel fet de tenir les traces de Gaudí i dels seus deixebles, ha adquirit una anomenada molt particular i representa un cas únic entre les colonials industrials.

El fenomen ha estat interpretat de diverses maneres. Una idea persistent voldria defensar que les colònies havien estat establertes en territoris despoblats per tal d'evitar els desordres urbans i domesticar més fàcilment la mà d'obra obrera reivindicativa. Els arguments vénen de lluny: el metge higienista Monlau[6] ja proposava situar les activitats industrials fora de les viles per evitar la formació de barris obrers insalubres. Però de fet, des de bon principi, el problema energètic va ser presentat clarament: una colònia industrial, tant a Catalunya com a Nova Anglaterra, als Vosges (a l'est de França), al nord d'Itàlia o a Mèxic, és una vila obrera annexa a una fàbrica localitzada a prop del salt d'aigua que li proporciona l'energia necessària. Només una colònia industrial a Catalunya, la Colònia Güell, no funciona amb energia hidràulica. Els seus promotors van utilitzar arguments de tipus higienista per justificar-ne la construcció. La realitat mostra que van tenir certament altres motivacions de les que van exhibir, com per exemple, la d'implantar la fàbrica en una zona àmplia on edificar un edifici funcional.

El tema de les colònies industrials és un d'aquells temes que semblen ben estudiats i coneguts. Sorprèn, doncs, el fet que, en realitat, molt poques colònies disposin de l'estudi monogràfic que necessiten. En part, s'explica perquè els arxius d'aquestes empreses han tingut diverses sorts. Actualment, només els arxius de la Colònia Sedó, dipositats a l'Arxiu Nacional de Catalunya, han estat classificats. Altres, com ara els de les prestigioses colònies de Viladomiu i Can Burés, ja hi han estat dipositats, però encara no se n'ha fet la classificació. Això permet entendre que la bibliografia existent sobre les colònies estigui plena d'aproximacions o, en el pitjor dels casos, d'errors.

Sovint es confon la data de compra de la concessió de l'aigua, la de l'engegada de la fàbrica i la de la creació de la vila obrera, que quasi sempre ha necessitat diver-

6. P. F. Monlau i J. Salarich (1984), *Condiciones de vida y trabajo obrero en España, 1856 y 1858*, Barcelona.

ses etapes de construcció. També es confon la data de creació de la societat inicial i la data de creació de la colònia. Cal triar entre les produccions hagiogràfiques fetes els anys 1930 i alguns estudis recents que potser han volgut aplicar hipòtesis contemporànies a realitats del passat. No sempre són historiadors els qui s'han interessat pel tema. Arquitectes i sociòlegs van ser els primers a plantejar els problemes del seu estudi. Entre les obres més discutibles, la d'Ignasi Terrades, publicada el 1979,[7] va provocar un desacord entre els historiadors que encara no ha estat superat del tot. Molt influenciat per les nocions d'Estat providència formulades els anys setanta als Estats Units, Terrades va defensar la hipòtesi que les colònies industrials constituïen una espècie prematura d'Estat providència. Afirmava, contra tota lògica, que les colònies, més que tenir un deute fonamental amb l'energia hidràulica, havien estat construïdes el més lluny possible de les localitats per evitar el «contagi» obrer urbà. De cop, la situació catalana presentava un *particularisme* històric, diferent i incomparable amb l'exterior. Més endavant donarem els arguments que contradiuen totalment aquesta hipòtesi, basats en el nostre treball d'arxiu, uns arguments corroborats per Jordi Nadal, que els ha subscrit en els seus treballs posteriors.[8]

1. Els elements del dossier

a) Les transformacions de la Catalunya interior

En els primers decennis del segle XIX, l'aigua va esdevenir un bé públic i va ser sotmesa a una legislació molt favorable perquè pogués ser utilitzada amb finalitats productives. Des de 1845, van aparèixer un conjunt de disposicions legals que van ser contestades repetidament pels usuaris, a causa de l'acarnissada competició per disposar d'aigua.

La legislació sobre la utilització industrial de l'aigua tingué notables repercussions, posades de manifest en els treballs de Maluquer.[9] L'acarnissada competició per disposar d'aigua es manifestà, primerament, en el ritme de les adquisicions de salts d'aigua. Els estudis de Carreras,[10] basats en les demandes de concessions d'aigua, mostren una corba cronològica que reflecteix els moments de major inversió a les valls. De manera general, la seva contribució mostra que les compres de cabals d'aigua coincideixen amb les etapes de l'expansió industrial, sense comptar la costa i Barcelona, industrialitzades a partir del carbó. L'estudi és prou vàlid, amb la re-

7. I. Terrades (1979), *Les colònies a Catalunya, un particularisme històric*, Barcelona, Laia.

8. Entre els nombrosos treballs del gran historiador de l'economia, vegeu, per exemple, J. Nadal (dir.) (1989-1994), *Història econòmica de la Catalunya contemporània*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 6 v.

9. J. Maluquer *et al.*, «La formació d'una societat industrial», a J. de Nadal, *Història econòmica…*, vol. I.

10. A. Carreras (1983), «El aprovechamiento de la energía hidráulica en Cataluña, 1840-1920, un ensayo de interpretación», *Revista de Historia Económica*, núm. 2.

serva que caldria considerar de manera diferenciada les compres de salts d'aigua fetes amb finalitat especulativa.

De fet, el resultat més tangible de la legislació d'aigües va ser l'exempció d'impostos durant quinze anys per a qualsevol industrial que adquirís un salt d'aigua i hi instal·lés una empresa abans de dos anys des de la compra (llei de 1845, completada el 1855). Aquesta disposició favorable va ser entesa com un estímul, però no va ser pas determinant amb relació a les colònies industrials. De fet, hem pogut demostrar que abans de 1870 les colònies eren rares. La llei de 1868, que reprenia i estenia les disposicions anteriors, va tenir més impacte. Aquesta concernia de manera més explícita les viles obreres, en particular per l'exempció del servei militar de què gaudien els nois habitants de les colònies en edat d'incorporar-se a les armes.

Les inversions en els cursos d'aigua de la Catalunya central van ser fetes en un context particular, el d'una absència quasi total de vies de comunicació, si s'exceptuen els camins de ferradura. Es va buscar un terme mitjà entre les possibilitats d'accés i les del cabal del riu. De fet, els cursos fluvials més abundants, els dels afluents de l'Ebre, van ser desestimats en profit de les valls que tenien la sortida natural vers Barcelona. Es va fer una veritable especialització de l'ús de l'espai, amb la filatura a la part alta i el tissatge a la baixa. A causa de les possibilitats reduïdes dels cursos d'aigua, les instal·lacions i les empreses eren mitjanes o petites, i no es podien engrandir d'altra manera que multiplicant-les.

Quina data podem donar a l'arrencada d'aquesta atenció sobre les possibilitats de les valls? La tesi de Nadal es manté en el més essencial. Segons ell, la primera fàbrica de vapor, de 1834 a Barcelona, significa el punt de partida de la industrialització. Com se sap, aviat es van percebre els inconvenients de la manca de carbó, perquè Catalunya no n'era productora i els costos de la importació fins a Barcelona eren cinc vegades el seu preu d'origen. Per això, la utilització del carbó es restringia a les empreses de la costa. I per això mateix, els empresaris es van llançar cap als recursos hidràulics, després de 1834.

La tesi de Sánchez[11] matisa aquesta posició en la mesura que la seva investigació sobre les fàbriques d'indianes posa de manifest fins a quin punt, a finals del segle XVIII, el procés d'industrialització de Catalunya estava en sincronia amb els de França o Anglaterra. Segons ell, no hi ha pas retard en la industrialització de Catalunya, sinó una via diferent. El retard, en tot cas, ve després, especialment amb relació al consum de carbó i a la producció metal·lúrgica, a més del parèntesi corresponent a l'aturada provocada per la Guerra del Francès els anys 1808-1814. Certament, en els darrers temps, s'ha demostrat que possiblement no s'havien tingut prou en compte les mutacions espacials degudes als canvis tecnològics dels primers decennis del segle XIX, així com les seves conseqüències socials. Deixant de banda Barce-

11. A. SÁNCHEZ (1992), «La indianería catalana, ¿mito o realidad?», *Revista de Historia Industrial*, núm. 1.

lona, tot el rerepaís vivia de la producció i del comerç de la llana. Aquestes activitats recularen de manera espectacular davant del progrés del cotó. Una veritable pauperització, agreujada per la guerra napoleònica, afectà regions senceres. De fet, una part de les tropes carlines va ser reclutada entre teixidors sense treball. La situació s'agreujà amb la mecanització de la filatura i, més tard, del tissatge, i l'adopció cada vegada més important de l'energia hidràulica. El gradual procés d'industrialització va sofrir transformacions fonamentals i en cada etapa va tenir costos socials elevats.

b) L'aigua: una servitud, un repte

Abans del segle XIX, el Llobregat, per exemple, havia estat poc explotat. Temut per les seves crescudes destructores, en unes proporcions sens dubte més importants que les actuals, era descartat d'entrada per a les implantacions de molins i altres motors hidràulics, els quals s'instal·laven preferentment en els seus afluents. D'altra banda, la topografia no permetia la creació de canals, o sols rarament, com ara el rec de Manresa que data del segle XVII, o, ja del segle XIX, el canal de la Infanta, a la banda esquerra del Llobregat, de Molins de Rei a Barcelona, o el de Berga, al nord de la vall del mateix riu, veritable canal industrial.

Des de les primeres dècades del segle XIX fins a la fi del segle, les instal·lacions industrials van funcionar, de primer, amb rodes hidràuliques i, més tard, connectades amb turbines, perfeccionades contínuament.

El cas de la fàbrica d'Esparreguera és exemplar. El 1850, Miquel Puig va adquirir una roda hidràulica amb possibilitat de desenvolupar una potència de 100 CV i, més tard, per a una de les seves dependències, una turbina mecànica. Els dos ginys van ser encarregats a Anglaterra. El 1867, el seu fill i successor, Josep Puig, ja els havia canviat; però havien aportat una força de 100 i 130 CV. En aquell moment, l'empresa era clienta fidel de la casa Planas de Girona, que s'havia especialitzat en la producció de turbines Francis, adaptades al cas català. El que cal remarcar és l'aferrissament a augmentar l'explotació del cabal d'aigua i, com a conseqüència, a utilitzar turbines més i més potents. I, ja que no es podia demanar al riu allò que era impossible de rebre, es donava el fet que els industrials de la vora del riu no podien créixer d'altra manera que multiplicant-se. I això és el que va fer Puig i Llagostera. L'any 1872, quan havia extret la màxima eficàcia del salt de Broquetes, va comprar, quatre quilòmetres amunt, el salt del Cairat, en el qual va poder edificar, tot i algunes incidències novel·lesques, una resclosa de vint-i-tres metres d'alçada. L'aigua, conduïda per una canalització subterrània i després per un aqüeducte, havia de permetre quadruplicar la potència de la fàbrica i passar de cinc-cents obrers a dos mil. Se sabia que havia encarregat a la citada casa Planas de Girona dues turbines de 700 CV cadascuna, que les volia situar en bateria al subsòl per augmentar encara més la força del salt d'aigua, però no ha estat fins fa poc que s'ha pogut excavar i posar de manifest, a partir d'una veritable campanya arqueològica, l'antiga obra d'art que permetia el pas de la conducció. Es tracta d'una sala, d'una construcció admirable i gegantesca,

a la mesura, o més aviat a la desmesura, del seu autor. Sigui com sigui, aquest sistema espectacular va tenir una vida curta, perquè, ja des que va ser posada en marxa, les canalitzacions explotaren, víctimes de la pressió del salt d'aigua. Sedó, que havia estat nomenat gerent de la fàbrica, va fer modificar el recorregut de l'aigua tal com es pot observar encara avui dia. El va escurçar, fent-li adoptar una corba menys costeruda per sota terra, i instal·là una sola turbina de 1.400 CV, una potència mai no construïda a Espanya ni potser a Europa. El seu fill, l'any 1903, completà definitivament el sistema, encarregant a la casa Eyscher i Wyss una central hidroelèctrica de peu de presa. Així, l'aigua que baixava del Llobregat era turbinada dues vegades: primer per la central i després pel barratge de Broquetes. Gairebé es podria afirmar que ni una gota d'aigua del riu s'escapava de Can Sedó. Encara es va intentar perfeccionar el sistema, especialment buscant millorar el recorregut subterrani de l'aigua: canal d'arribada, canal de sortida, passatge des de la turbina gran a les turbines auxiliars. No obstant això, l'essencial ja estava situat des de l'any 1903 i no va rebre canvis fonamentals.

2. Una patronal dinàmica

La industrialització de les valls de la Catalunya interior ha conegut diversos canvis que han transformat el paisatge i les condicions de vida. Al segle XVIII, ja que com hem vist els rius eren temibles i imprevisibles, les planes interfluvials eren llocs d'una vitalitat intensa, amb una important activitat a domicili i, fins i tot, una primera mecanització a base de cavalleries. Essencialment era una activitat llanera, tot i que Zamora fa constar el creixement del cotó en la producció domèstica. En les primeres dècades del segle XIX, els llaners batallen intensament per fer front i encertar la via de la modernitat. S'observen temptatives de mecanització, fracassades per manca de capital. Pel que fa als més acomodats, aquells que ocupaven un lloc elevat, que tenien privilegis de càrregues municipals o corporatives, conservaven i protegien gelosament els seus béns. No obstant això, va ser l'economia llanera la que va marcar el camí, creant uns comportaments, consolidant uns aprenentatges i establint una xarxa de comercialització cap a tota la península Ibèrica. Des del segle XVIII, va existir un mercat interior, malgrat la dificultat de les comunicacions.[12] L'economia cotonera prendrà el relleu, al seu temps.

La transformació es va fer a partir de la primera meitat del segle XIX. Els rius, temuts en altres temps, van ser aleshores buscats pels seus salts d'aigua. Les viles que vivien de la manufactura dispersa van veure marxar la seva població artesana per anar a buscar treball fora, a la fàbrica. L'activitat de les planes es traslladà a les valls. En l'origen d'aquest vast moviment hi hagué la iniciativa d'un grup nombrós d'emprenedors, sorgits en part de la protoindústria, en part del comerç colonial. Aquest aspecte, sense estar totalment aclarit, ha estat analitzat per historiadors que han

12. M. T. Pérez-Picazo *et al.* (1996), *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona.

mostrat la vitalitat de les viles de la Catalunya interior, com ara Manresa, Igualada o Berga. El resultat d'aquesta activitat, sovint tèxtil, a vegades paperera o agroalimentària, va ser, en expressió de Pierre Vilar, el d'habituar els catalans a produir per vendre. Els lligams amb l'antic imperi colonial han estat demostrats. Queda sense dilucidar el paper i l'impacte dels estrangers a Catalunya. Per quina raó vingueren i s'instal·laren a Catalunya molts francesos, anglesos i, en menor grau, suïssos? Va ser, potser, un replegament cap al sud, quan el Llenguadoc es desindustrialitzava?[13] En tot cas, la innovació tecnològica passà pels Pirineus: és el cas de la berguedana, una variant de la *mule-jenny* perfeccionada a la petita vall pirinenca de Berga.

Construir una fàbrica no costava pas gaire car, especialment una fàbrica de doscents a quatre-cents obrers com era el més habitual a la vall. Per contra, les màquines, importades d'Anglaterra, tenien un preu elevat. D'on venia el capital? En part, dels petits artesans enriquits en el context del creixement econòmic de final del segle XVIII i, en part, també, de les relacions amb l'imperi colonial. Al segle XIX s'hi afegiren algunes fortunes obtingudes en el comerç amb Cuba.

Els catalans instal·lats a Cuba van tenir sorts diverses. Rarament eren propietaris d'*ingenios*; el més freqüent és que fossin comerciants, i la major part vivia amb ben poc per tal de reunir un capital variable. La botiga de lloguer d'esclaus, o la seva revenda, va constituir, probablement, el més clar dels seus negocis.[14] Però la mecanització dels *ingenios*, accelerada per les disposicions contra la *trata* de negres i per la inseguretat generada a l'entorn de l'esclavitud, va posar fi a bona part dels negocis dels catalans. Van seguir comerciant, però molts d'ells va preferir retornar a casa, amb capitals. L'estudi dut a terme sobre la família Puig[15] permet avançar la hipòtesi que vers el 1840 es va produir una primera repatriació de capitals, que van ser invertits en la indústria tèxtil o en les rendes. A partir de 1840, Cuba va esdevenir cada vegada més un problema bàsicament espanyol, i això ajuda a entendre la indiferència d'un sector de catalans amb relació al manteniment de l'imperi desmembrat. Certament, a Esparreguera van ser els capitals cubans els que van permetre la creació d'una empresa que se situà ràpidament entre les més importants del Principat. A continuació, els financers i els polítics van entrar amb força en els consells d'administració.

3. La qüestió social, en segon lloc

a) La qüestió obrera

Retrobem la reflexió anterior: les colònies van beneficiar-se de la disponibilitat d'una mà d'obra procedent de les planes interiors i van frenar l'èxode rural vers les

13. C. J. Johnson (1995), *The life and death of industrial Languedoc, 1700-1920. The politics of the industrialization*, Oxford-Nova York.

14. C. Yáñez (1996), *Saltar con red*, Madrid, Alianza.

15. G. Dorel-Ferré (1995), «Los orígenes del capital industrial catalán: el ejemplo de la familia Puig de Vilanova i la Geltrú», *Revista de Historia Industrial*, núm. 8.

viles més properes a Barcelona, on també arribava en onades successives. El que es buidà primer van ser les localitats que vivien del treball a domicili. Els homes i les dones que arribaven als nuclis industrials, en ple creixement, passaren amb dificultats de l'estat d'artesans lliures al d'obrers disciplinats. Se sentien propers a la rebel·lia i sintonitzaren aviat amb els dictats de la Primera Internacional. Tenien una mobilitat elevada, un fet que dóna testimoni tant de la seva llibertat d'acció com dels problemes específics engendrats pel sistema hidràulic.

En efecte, si bé l'energia era gratuïta, convenia un manteniment constant de rodes, engranatges i transmissions. Els patrons aprofitaven els estiatges per provocar aturades tècniques regulars. Això generava una gran inquietud entre els obrers i, de vegades, conduïa a una conflictivitat manifesta, amb protestes i vagues. Les consignes podien procedir de les viles industrials, amb un grau important de conscienciació. En aquest panorama, la vila d'Esparreguera no va tenir un paper capdavanter. Més aviat era a Manresa on es donaven instruccions des de Les Tres Classes de Vapor. Més tard, a la dècada de 1880, desapareguda la Primera Internacional, Igualada, amb una clara preeminència anarquista, va ser la protagonista. Al segle XX, va ser Terrassa la inductora dels moviments. En canvi, les viles de la Catalunya interior, com ara Olot o Berga, van disposar de major autonomia reivindicativa i organitzativa. Durant els anys en què va publicar-se, la *Revista Social* donava, a més d'eslògans, les raons de la reivindicació obrera: la precarietat del treball, les males condicions, les aturades freqüents i els acomiadaments. Per això, amb la hidroelectricitat, que permetia un funcionament menys irregular de les fàbriques, els patrons van poder imposar la «disciplina» somniada. Però també va ser en el segle XX que va arribar una mà d'obra totalment rural, sense experiència artesanal, en principi dòcil. D'aquest sector obrer, el més convençut es decantarà per les orientacions anarquistes i afrontarà la relació patró-obrer des d'un angle social o ideològic. Una de les aportacions de la meva investigació va ser posar de manifest el pes de la incidència dels factors tècnics en els comportaments d'obrers i de patronal. Al segle XIX, trobem una població obrera mòbil i reivindicativa, i el cas no és únic: Yves Lequin i Gérard Noiriel han estudiat a França situacions comparables al Lionès i a altres llocs.[16]

La resposta patronal va ser doble: d'una banda, introduir la disciplina a la fàbrica amb els reglaments; i de l'altra, fixar la mà d'obra, donant-li allotjament. Aquest procés es va reforçar, a més, amb una política paternalista, més o menys desenvolupada segons els patrons, però eficaç gràcies a la seva presència constant o a la dels seus representants més propers: el majordom i el capellà. Aleshores es podria dir que, si bé les colònies industrials havien estat edificades per raons tècniques, van ser les raons socials les que les van fer durar. Però els testimonis que tenim són tar-

16. Y. LEQUIN (1983), *Histoire des français, XIX-XX siècles*, vol. II: *La société*, París, Armand Colin. Més recentment, les contribucions d'aquests dos historiadors a P. FRIEDSON (dir.) (1997), *Industrialisation et sociétés de l'Europe occidentale, 1880-1970*, París, i a J. MARSEILLE (dir.) (1998), *L'industrialisation et l'Europe occidentale (1880-1970)*, París.

dans, en comparació de les situacions en altres països industrialitzats. A Catalunya, les actituds no van anar gaire més enllà de les intencions. Les de Puig i Llagostera, per exemple, malgrat les seves declaracions de 1872, quan afirmava que volia crear una colònia obrera on es resolguessin definitivament els antagonismes entre el capital i el treball,[17] no van poder ser aplicades perquè, tot i la calma política posterior al 1875, va morir precoçment el 1878. Güell no va establir un sistema eficaç de control de la població obrera fins després de 1895. I la teorització de la colònia industrial la devem a Prat de la Riba, qui confon, potser intencionadament, paternalisme i *paterfamilias* de tipus romà. El patró és l'amo. Des d'aquest punt de vista, la colònia industrial va ser mentalment ruralitzada. La data d'aparició de la *Ley de industrias* és de 1898.[18] L'article de Morote, únic testimoni contemporani d'una crítica del sistema, l'havia precedit pocs anys.[19] La coincidència és aclaparadora.

Morote no va ser pas el primer a parlar de feudalisme a les fàbriques. La *Revista Social*, uns decennis abans, havia llançat invectives de *señor feudal* contra Puig i Llagostera.[20] Quan s'analitzen els fets, semblen minsos amb relació al que passava a altres llocs de l'Europa industrial de l'època. Se l'acusava de comportar-se com a *amo*, de pagar gent de confiança encarregada de mantenir l'ordre, d'encerclar la fàbrica amb murs emmerletats, com els dels antics castells. Els anys 1870-1871, aquestes acusacions eren banals a qualsevol lloc d'Anglaterra o dels Estats Units, per no parlar de França, de Bèlgica o de Suïssa. La virulència de l'acusació sembla que demostra que la situació era poc habitual a Catalunya, i portaria l'aigua al molí dels que creuen que el país encara era fortament rural en aquestes dates. Però si la situació era nova, el context, amb relació a l'article de Morote, ja era molt diferent. En vint anys, a les ribes dels cursos d'aigua de la Catalunya interior s'havia vist multiplicar-se les fàbriques i les colònies a un ritme i amb una densitat espectaculars. És evident que el traumatisme devia haver estat fort, i que l'ordre antic s'havia capgirat profundament.[21] Es van imposar noves relacions de dominació, amb tanta més facilitat com més isolades fossin les colònies. Morote subratlla la misèria humana d'aquests hàbitats superpoblats, el treball precoç dels infants, l'asserviment de les dones, el control

17. Ignorem el context ideològic en el qual es devia moure Puig. Era amic de personalitats progressistes, com ara Prim, Letamendi o Zorrilla, però no sabem si va conèixer i relacionar-se amb Cerdà, sens dubte bon coneixedor de les experiències saint-simonianes (vegeu G. Dorel-Ferré i M. Renom, «Aproximación al pensamiento social del urbanista Ildefons Cerdà (1815-1876). El impacto del viaje a Nimes en 1844», a S. Castillo i J. M. Ortiz de Ortuño, (coord.) (1998), *Estado, protesta y movimientos sociales. Actas del IIIer Congreso de Historia Social de España (Vitoria-Gasteiz, julio de 1997)*, Bilbao, Asociación de Historia Social, Universidad del País Vasco, p. 79-93).

18. E. Prat de la Riba (1898), *Ley jurídica de la industria*, Barcelona.

19. L. Morote (1891), «El feudalismo en las fábricas», *La Publicidad*, núm. 7.

20. La *Revista social*, l'única col·lecció completa de la qual és conservada a Amsterdam, va ser àmpliament utilitzada per M. Izard (1978), «Entre la impotencia y la esperanza: La Unión Manufacturera», *Estudios de Historia Social*.

21. Un conte de Narcís Oller de 1891 en dóna la mesura: N. Oller (1992), «La fàbrica», *Contes*, Barcelona, Edicions 62.

religiós. Denuncia el sistema de la colònia que permet que el patró recuperi el salari a través dels lloguers i els deutes de la botiga. Però, és específic? No. El sistema de colònies no és pas una invenció catalana, ja ho hem dit.[22] El que denuncia Morote és la versió tardana i banal d'un fenomen que en aquelles dates era conegut a tot Europa i als Estats Units.

El text de Morote va tenir el seu impacte. L'autor devia rebre pressions i, tot i que anunciava una continuació, aquesta no va aparèixer mai. Un silenci espès va encobrir un testimoniatge que feia nosa. Se sap que la Comisión de Reformas Sociales,[23] que efectuava una enquesta extensa sobre els salaris i els habitatges obrers de principi del segle XX, va aturar l'estudi a les portes de les colònies obreres i va especificar que els enquestadors no havien pogut entrar «por ser la colònia propiedad privada». Actualment tendim a sobrevalorar aquest testimoni. Conserva el seu valor i la seva força, però cal relativitzar-ne l'abast. Tradueix un fet comú, no un cas particular. Els patrons catalans no van ser ni millors ni pitjors que els d'altres llocs industrialitzats.

b) La vila contra la colònia

Les lleis sobre colònies agrícoles, que van néixer de les nacionalitzacions dels béns de l'Església, tenien com a objectiu poblar els immensos latifundis sostrets al clergat. Estipulaven, entre altres coses, una exoneració d'impostos durant vint-i-cinc anys i l'alliberament del servei militar d'aquells que hi treballaven. Això no obstant, per beneficiar-se d'aquestes mesures, les colònies havien d'estar allunyades dos quilòmetres de la vila de la qual depenien *per la via més directa*. Abans dels anys de la Restauració, aquesta llei, promulgada el 1855 i modificada diverses vegades, havia estat poc aplicada. Però a partir de 1876, els industrials en reclamen l'aplicació. Era el moment en què molts d'ells estaven arribant al final de les exoneracions d'impostos obtingudes per a quinze anys, gràcies a la legislació sobre aigües d'ús industrial. Sens dubte, haurien aconseguit fer valer aquests privilegis exorbitants si haguessin controlat els ajuntaments. Però la realitat és una altra, una situació absolutament original: en lloc de fer-se elegir alcaldes, tant de poblets com de ciutats, com van fer els industrials dels altres països d'Europa, els industrials catalans van desestimar els càrrecs electes municipals. Com a molt, van presentar-se a les legislatives i van destacar per una gran discreció a les Corts en tot allò que no fossin qüestions vitals per a l'economia. Això no obstant, amb la Restauració, els industrials que havien ajudat Alfons XII a restablir-se en el tron van pretendre treure el màxim profit de la seva adhesió. Van fer valer una interpretació molt àmplia de la llei de les colònies agríco-

22. Vegeu també G. Dorel-Ferré (2000), «Les colonies industrielles dans l'histoire du logement social», *Actes de les Cinquenes Jornades de Patrimoni Industrial de Catalunya*, Manresa, per editar.

23. L'Instituto de Reformas Sociales, creat a Madrid en els darrers anys del segle XIX, segons el model d'altres estructures semblants a Europa, havia posat en marxa una sèrie d'estudis, com ara els de *Casas baratas para obreros* (1910) o *La jornada de trabajo en la industria textil* (1914).

les, girant-la a favor seu per tal de no pagar impostos, una vegada més. La violència amb la qual van defensar aquesta qüestió reforçaria la hipòtesi que els costos de fabricació no eren tan favorables com es diu, comparats amb els de les fàbriques urbanes. De fet, en una carta dirigida a Manuel Girona, l'empresari Puig i Llagostera confirmava que l'estalvi obtingut dels salaris, d'un 20 % a un 30 % més baixos a la colònia, era contrarestat pels costos de transport més elevats. Val a dir que l'estalvi proporcionat per l'ús de l'aigua era vital.[24]

Als municipis de la zona, les classes mitjanes tradicionals acostumaven a dirigir els ajuntaments i veien amb desesperació com se'ls escapava una font d'ingressos important. Mentre van poder, poc temps, van revoltar-se contra aquest fet i van resistir-s'hi valentament. De fet, d'entre la centena de colònies industrials, només un petit nombre va obtenir l'estatus tan cobejat.[25]

La conflictivitat subsegüent posa en evidència la incisió entre les burgesies tradicionals que constituïen la migrada classe mitjana catalana i els nous burgesos, amb ingressos procedents de les indústries i les seves activitats induïdes. Entre els conflictes més durs, val la pena comentar el que va enfrontar la Colònia Sedó amb la vila d'Esparreguera. L'ajuntament, en defensa dels seus drets, va anar apilant recursos administratius, fins al punt que Antoni Sedó, per tal de poder dir l'última paraula, havia projectat la secessió de la vila. Amb aquesta finalitat, va acollir un nombre d'obrers molt superior a les seves necessitats i va iniciar un dossier de demanda de segregació tramès al seu associat Romero Robledo, d'altra banda ministre d'Estat. Però no va aconseguir els seus objectius.[26] Una altra colònia, i no pas de les menors, la Colònia Güell, tampoc no va poder obtenir la segregació, tot i desitjar-la. Remarquem que el conflicte va persistir fins a la Guerra Civil. Després de la guerra, els antagonismes no van ser pas solucionats, sinó menys publicats. En això la situació no era excepcional: en l'àmbit europeu, fins i tot en els llocs on els industrials havien pres el poder, havien d'afrontar l'oposició de la població, que no admetia veure com s'aixecava a vora seu una organització nova d'hàbitat i de vida disconforme amb la regla general. Com a exemple, podem citar l'antagonisme entre la vila de Guise, a França, i el *Familistère* fundat per l'industrial J. B. A. Godin, un antagonisme tan fort que va durar més enllà de la vida de l'empresa i no és fins avui dia que comença a esborrar-se.[27]

24. G. Dorel-Ferré, «L'eau ou le charbon, l'alternative énergétique de l'industrie catalane au XIX siècle», *La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya. Homenatge a Jordi Nadal*, Barcelona, Universitat de Barcelona, vol. 2, p. 1057-1068.

25. A. Paniagua (1992), *Repercusiones sociodemográficas de la política de colonización durante el siglo XIX y primer tercio del XX*, Madrid. Vegeu també J. Clua Mercadal (2001), *Processos hidràulics i aplicació de la legislació pel foment de la població rural a les colònies industrials*, Barcelona.

26. G. Dorel-Ferré (1992), *Les colonies industrielles...*

27. G. Dorel-Ferré, «Godin, entre l'innovation technique et l'innovation sociale», *Communication et Organisation*, Bordeus, per editar.

c) Una constant: la presència religiosa

Tota colònia catalana està dominada per la seva església, concebuda de manera que pugui acollir tota la població per a les cerimònies religioses. Eren construïdes amb cura i, la majoria de vegades, sota la direcció d'algun arquitecte reconegut. Estaven ateses per un capellà, que sovint era també el mestre de l'escola. La seva posició i la seva funció, la facilitat amb la qual rebia confidències i entrava a les llars en l'exercici del seu ministeri van fer d'aquest home una peça clau en el sistema paternalista vigent. Pel fet de ser rebut a la taula dels patrons, feia còmodament de vincle entre aquests i la població obrera. Moltes colònies tenien també una casa conventual on vivien les religioses encarregades de la infermeria, dels nadons i de les noies solteres. Aquest és el cas de la Colònia Rosal, de la Colònia Vidal o de la Colònia Güell. El 1895, a la Colònia Sedó hi havia vuit religioses, totes andaluses, que s'ocupaven dels malalts en una colònia que comptava amb més de mil tres-cents habitants. Aquest, però, era un servei creat tardanament, excepte potser per a la Colònia Rosal,[28] del tipus particular de colònies força enretirades a la Catalunya interior. Aquesta decisió es devia prendre després de la proclamació de l'encíclica *Rerum novarum*, el 1892, ja que abans, el 1879, més aviat s'acusava la colònia de ser un cau de tots els vicis. Aquest aspecte no ha rebut fins ara l'atenció que mereix, i la funció eficaç de l'Església dins les colònies, tot i que es pot suposar, no ha estat pas demostrada plenament. Es pot fer la hipòtesi següent: la presència religiosa no va poder ser efectiva ni eficaç abans de la fase de construcció de les colònies, és a dir, els anys 1880. A la Colònia Sedó, l'església data de 1892. Encara més, l'enquadrament sistemàtic de les noies, tal com es veu a la Colònia Vidal, és encara més tardà i s'avança a una política que més tard defensarà el règim franquista.[29] Es tracta de promoure la imatge d'una dona obrera, d'una banda, treballadora i aplicada a les seves tasques, i de l'altra, bona mestressa de casa, totalment allunyada de qualsevol reivindicació sindical.

La fi d'un mite: els anys setanta

Després de la Guerra Civil, sembla que les colònies industrials perdurin còmodament amb la protecció del sistema instaurat. Però les peculiaritats constitutives de la colònia es van girar en contra d'elles a partir dels anys seixanta. Si fins aleshores l'habitatge de la colònia podia semblar més espaiós, més agradable i més assequible que moltes de les cases de la vila veïna, sense parlar de la proximitat a la feina, a partir d'aquell moment esdevé, tot al contrari, un lloc rebutjat especialment a mesura que, a poc a poc, augmenta el nombre d'automòbils i a fora es poden trobar condicions d'allotjament i de confort millors. Progressivament, la colònia s'abandona, i l'empresa posa autocars diaris a disposició dels obrers, que viuen cada ve-

28. És possible que la colònia de la qual parla Morote sigui aquesta.

29. G. Dorel-Ferré, «Obreras de la Colonia Sedó», a C. Borderias (dir.) i S. Bengoechea (coord.) (2002), *Les dones i la història del Baix Llobregat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

gada més lluny. La mà d'obra es torna més i més escassa. Novament es fan crides a la immigració voluntària, com s'havia fet molt abans, però els nouvinguts, sovint sense tradició obrera, rebutgen tota manifestació de paternalisme, perquè ja no té cap raó de ser. Els patrons, per la seva banda, consideren el sistema de les colònies com a quelcom obsolet i improductiu. En una colònia es barreja, vulguis o no, allò que és vida professional i allò que pertany a la vida privada. Segons el testimoniatge de l'últim gerent de can Sedó, Lluís Sedó Sedó, la colònia havia esdevingut un pes mort que frenava qualsevol intent de modernització. A més, les noves condicions del transport de l'energia feien innecessària la situació a la vora del riu. L'obertura de les fronteres va donar el cop final, i les colònies van anar tancat, les unes darrere les altres.

En aquests moments, les valls de la Catalunya interior són llocs d'un patrimoni enorme i, alhora, incòmode, fet de cases, de pisos, d'esglésies i de mansions modernistes previstes per als amos. I encara s'ha d'inventar el destí de tot això. En els deu últims anys, hi ha hagut temptatives de reutilització: hotels d'empreses, polígons industrials, segones residències, etc. Hi ha hagut la proposta a la UNESCO, per part d'un grup d'investigadors tossuts, de considerar aquests paisatges d'antigues colònies com a patrimoni mundial. Seria urgent que la societat civil prengués posició i demanés mesures d'actuació abans que siguin desfigurats els testimonis essencials d'una trajectòria industrial excepcional, la d'un dels països més dinàmics i emprenedors de l'Europa recent. Ironia de la sort, el museu de la Colònia Sedó deu la seva existència al fet que no es va poder destruir ni desplaçar la famosa turbina Planas. Posteriorment, s'ha posat de manifest la seva importància, gràcies a un magnífic treball d'arqueologia industrial, especialment la de les instal·lacions hidràuliques concebudes per Puig i Llagostera. Aquella que va ser la primera fàbrica de Catalunya, i potser d'Espanya, va portar l'aigua des de la resclosa del Cairat fins a la fàbrica gràcies a una conducció ja comentada, a vegades subterrània, a vegades aèria, que desembocava en un magnífic aqüeducte encara dempeus. L'aigua s'estimbava a l'interior d'una torre i anava a parar a diverses turbines disposades en bateria dintre d'una sala subterrània de dimensions enormes i de construcció acurada. El sol fet d'aquesta col·locació de les turbines, coneguda per poca gent, i, més enllà, l'interès de tot el conjunt, demostra, si fos necessari, la importància que es va atribuir, des del principi, a aquesta font d'energia i les esperances que suscitava. L'aigua ha estat, incontestablement, la raó de ser de les colònies industrials.[30]

30. A. CARRERAS (1983), «El aprovechamiento…».

BIBLIOGRAFIA

CARRERAS, A. (1983). «El aprovechamiento de la energía hidráulica en Cataluña 1840-1920, un ensayo de interpretación». *Revista de Historia Económica*, núm. 2.

Casas baratas para obreros (1910).

CLUA MERCADAL, J. (2001). *Processos hidràulics i aplicació de la legislació pel foment de la població rural a les colònies industrials*. Barcelona.

DOREL-FERRÉ, G. (1992). *Les colònies industrials a Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. [Traducció de la tesi en francès de 1992. *Les colonies industrielles en Catalunya, le cas de la Colònia Sedó d'Esparreguera*. París: Editions Argument]

— [coord.] (1994). *Villages obrers, mythe ou réalités*. CILAC.

— (1985). «Los orígenes del capital industrial catalán: El ejemplo de la familia Puig de Vilanova i la Geltrú». *Historia Industrial*, núm. 8.

— (1999). «L'eau ou le charbon, l'alternative énergétique de l'industrie catalane au XIX siècle». *La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya. Homenatge a Jordi Nadal*. Barcelona. Vol. 2, p. 1057-1068.

— (2002). «Obreres de la Colònia Sedó». A: BORDERIAS, C. [dir.]; BENGOECHEA, S. [coord.]. *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

— «Les colònies industrials dins la història de l'habitatge social». *Actes de les Cinquenes Jornades del Patrimoni Industrial de Catalunya*. [Celebrades a Manresa, 2000] [Per editar]

— «Godin, entre l'innovation technique et l'innovation sociale». *Communication i Organisation*. Bordeus. [Per editar]

FRIDENSON , P. [dir.] (1997). *Industrialisation i sociétés de l'Europe occidentale, 1880-1970*. París.

IZARD, M. (1978). «Entre la impotencia y la esperanza: La Unión Manufacturera». *Estudios de Historia Social*.

JOHNSON, C. J. (1995). *The life and death of industrial Languedoc, 1700-1920. The politics of deindustrialization*. Oxford-Nova York.

La jornada de trabajo en la industria textil (1914).

LEQUIN, Y. (1983). *Histoire des français, XIX-XX siècles*. Vol. II: *La société*. Armand Colin.

MALUQUER, J. [*et al.*] (1994). *Història econòmica de la Catalunya Contemporània*. Vol. 1: *La formació d'una societat industrial*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

MARSEILLE, J. [dir.] (1998). *L'industrialisation i l'Europe occidentale, (1880-1970)*. París.

MONLAU, P. F.; SALARICH, J. (1984). *Condiciones de vida y trabajo obrero en España, 1856 y 1858*. Barcelona.

MOROTE, L. «El feudalismo en las fábricas». *La Publicidad*, 7 maig 1891.

NADAL, J. (1991). *Història económica de la Catalunya contemporània*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

OLLER, N. (1992). «La fàbrica». *Contes* (1891). Barcelona: Edicions 62.

PANIAGUA A. (1992). *Repercusiones sociodemográficas de la política de colonización durante el siglo XIX y primer tercio del XX*. Madrid.

PÉREZ PICAZO, M. T. [*et al.*] (1996). *Els catalans a Espanya, 1760-1914*. Barcelona.

PRAT DE LA RIBA, E. (1898). *Ley jurídica de la industria*. Barcelona.

SÁNCHEZ, A. (1992). «La indianeria catalana, ¿mito o realidad?». *Revista de Historia Industrial*, núm. 1.

TERRADES, I. (1979). *Les colònies a Catalunya, un particularisme històric*. Laia.

YÀÑEZ, C. (1996). *Saltar con red*. Madrid: Alianza.

EL FONS FOTOGRÀFIC DE LA NISSAGA DELS MERLETTI: MIG SEGLE DE FOTOPERIODISME

Pep Parer

Introducció

Des de 1839, la tècnica fotogràfica ha permès ampliar el ventall de materials històrics i durant molts anys s'ha usat la fotografia com a prova irrefutable de molts fets i accions protagonitzats pels homes i les dones de l'era moderna. La seva pròpia naturalesa mecànica (si se'm permet aquesta contradicció) li ha atorgat la fama de representar objectivament la realitat: inconscientment donem al document fotogràfic carta de veritat.

Però, sabem interpretar el rastre de llum que és una fotografia? Sabem llegir la imatge, el missatge visual, com cal? Tenim en compte el context, la tendència, l'estil, les vivències del fotògraf que la va realitzar?

Molts historiadors han usat i usen fotografies per documentar-se i il·lustrar els seus treballs. Però molts d'aquests historiadors o investigadors cauen en l'error de deixar de banda aspectes que la fotografia té, tant com a imatge igual que com a objecte, i que són, en conjunt, el que dóna un valor característic a la fotografia històrica.

Es dóna molta importància a la documentació rigorosa dels escrits històrics i en canvi no se'n dóna a la documentació correcta de les fotografies, de les quals molts cops no se cita l'autor, i no es reflexiona sobre la intenció que hi havia al darrere de les imatges, ni quin ús van tenir: és el parany de creure en l'objectivitat de la fotografia, de creure que la imatge fotogràfica, com a representació de la realitat, s'explica per ella mateixa. Actualment, aquesta falta de rigor ja no pot ser admissible.

Si desconfiem d'un text del qual desconeixem l'autor o donem importància al context en què es va crear una obra d'art, què té la fotografia que la fa tan innocent? Vivim en una societat visual. La fotografia és per tot arreu. La democratització industrial la fa assequible a tothom. La vulgarització de l'acte fotogràfic porta a veure'l com un fet sense valor: s'obvia l'autor i es dóna el mèrit a la màquina.

Algú va dir que la fotografia és llenguatge, no tant per la funció narrativa que se li reconeix, com per la seva capacitat de mentir. La fotografia és una eina poderosa i com en tota eina d'expressió cal conèixer qui la utilitza per poder interpretar correctament el missatge que vol transmetre.

Què millor, doncs, que tenir present la història de la fotografia per poder-la interpretar amb garanties suficients? És aquí on els arxius fotogràfics poden tenir un

paper essencial, no com a mers dipòsits d'imatges, sinó com a centres de recuperació i estudi de fons fotogràfics, per garantir-ne la conservació i donar facilitats i eines per a la seva difusió.

Aquesta és la intenció de l'Arxiu Històric Fotogràfic de l'Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya (IEFC) —associació cultural sense ànim de lucre—,[1] on des de fa temps s'està treballant per fer accessibles les imatges dels seus fons, atenent la seva conservació i difusió responsable. L'Arxiu de l'IEFC custodia col·leccions de diversos autors, amb un ventall temporal i temàtic molt ampli. Les més importants, entre d'altres, són les col·leccions Roisin, Thomas, Terradas, Arissa i, sense cap mena de dubte, la col·lecció dels fotoperiodistes Alessandro i Camilo Merletti.

La nissaga dels Merletti: reporters gràfics 1909-1950

La major part del Fons Merletti es troba a l'Arxiu Històric Fotogràfic de l'Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya (IEFC) i està constituït per més de sis mil cinccents negatius originals, la major part clixés de vidre, sobretot de Barcelona.[2]

Encara no s'ha fet un estudi rigorós del Fons Merletti. De moment, i com a marc per situar històricament la seva producció, hem fet una aproximació general basantnos en la bibliografia existent. Sabem que la vida professional d'Alessandro Merletti comença a final del segle XIX, i que Camilo Merletti, fill d'Alessandro, es jubila els anys setanta del segle XX.

El període temporal que abasta el fons conservat, però, s'inicià aproximadament al voltant de 1909, data de reconeixement internacional d'Alessandro com a professional amb les seves famoses fotografies del judici de Ferrer i Guàrdia a la presó Model de Barcelona,[3] i arriba fins als anys quaranta, principi dels cinquanta, amb les imatges de la Barcelona de postguerra preses per la càmera de Camilo.

1. L'Institut d'Estudis Fotogràfics de Catalunya va ser creat a Barcelona el 1972 com a escola per a la formació de professionals de la fotografia. Molt aviat prengué consciència de la necessitat de recuperar els fons fotogràfics en perill i, el 1977, creà, dins la institució, el que es va anomenar l'Arxiu Fotogràfic de Catalunya, actualment Arxiu Històric Fotogràfic de l'IEFC.

2. El fons fotogràfic dels Merletti encara el conservava la família, després de la mort de Camilo, l'any 1976. El 1982 i dins el marc de la Primavera Fotogràfica, l'IEFC organitzà i seleccionà imatges per a una gran exposició a la Sala Arcs, amb el suport de la desapareguda Caixa de Barcelona, sobre la nissaga dels Merletti, amb textos de col·laboradors de luxe, com ara Sempronio, Frederica Montseny, Manuel Vázquez Montalban, Xavier Fàbregas o Jaume Sobrequés, entre altres escriptors i personatges coneguts.

3. En el seu moment, aquestes fotografies van tenir un ressò important. Alessandro Merletti va haver de superar tant la prohibició de les autoritats de fer fotografies com la dificultat tècnica de prendre imatges dins un espai tancat, sense més llum que la d'uns grans finestrals. El repte era important. Que en tinguem notícia, mai abans no s'havia intentat. Merletti, home emprenedor com pocs, va fabricar una *cămera* especial, l'objectiu de la qual sobresortia per un trau de la seva armilla i que accionava amb un disparador dissimulat. Aquest no va ser l'únic exemple del seu gran enginy. Merletti va ser també el primer a fotografiar la façana del Palau de la Música sencera, sense distorsions, amb un gran angular que ell mateix va fabricar. L'atreviment i la innovació van donar un reconeixement innegable a la seva tasca.

La primera meitat del segle XX a Catalunya va estar carregada de convulsions i canvis, i els Merletti, sobretot a Barcelona, en més o menys grau en van ser testimonis d'excepció. I ho van ser usant una càmera fotogràfica i aplicant un nou llenguatge visual que neix amb el segle: el fotoperiodisme.

Fotoperiodisme a Catalunya

Com he dit, l'entorn històric en què es mou la nissaga dels Merletti és ple de fets determinants per a la societat catalana i espanyola.

Per situar d'una manera més entenedora la feina d'aquests fotògrafs, és útil fer un repàs cronològic de l'ús de la fotografia com a mitjà d'expressió, centrant-nos en el fotoperiodisme a Catalunya, durant el període de l'activitat professional dels Merletti.

Aquest repàs el divideixo en quatre parts diferenciades, marcades bàsicament per l'evolució de les tècniques fotogràfica i fotomecànica de final del segle XIX i les primeres quatre dècades del segle XX, que és el període de creixement i d'expansió de la premsa gràfica i escrita com a principal font d'informació i opinió pública, veritablement popular i multiclassista. Hi ha una última part dedicada a la desfeta i al trencament que van suposar la Guerra Civil i la Segona Guerra Mundial sobre aquest sistema d'informació social, amb la conversió del que podríem dir *quart poder* de l'extingida Segona República en un òrgan purament propagandístic.

1. *Dels inicis de la fotografia a l'Exposició Universal de 1888*

El primer reportatge fotogràfic que es va publicar a Catalunya, a través de sistemes fotomecànics que volien ser fidels a l'original, apareix en quatre números consecutius a la revista *La Ilustración*, el febrer de 1885. Es tracta d'un reportatge fotogràfic dels resultats devastadors d'un terratrèmol que va afectar greument la província de Màlaga el gener d'aquell any, realitzat pel gironí Heribert Mariezcurrena, fotògraf i gravador establert a Barcelona.[4] Aquest reportatge, realitzat setmanes després dels fets, recollia vistes generals dels pobles afectats i va provocar l'interès de molts lectors, que veien per primera vegada imatges *reals* d'un fet que era notícia.[5]

4. Mariezcurrena, junt amb Miguel Joaritzi, Joan Serra i Josep Thomas, havia fundat l'any 1874 la Sociedad Heliográfica Española, primera empresa a l'Estat espanyol dedicada a la reproducció impresa de fotografies. J. Thomas fundà el 1879 la Fototípia Thomas, dedicada a l'edició de postals i llibres d'art, part del fons gràfic de la qual també es troba a l'Arxiu de l'IEFC.

5. Anteriorment a aquest fet, la fotografia, carregosa i limitada encara, rarament sortia dels estudis. Les revistes i diaris, per il·lustrar articles i notícies, recorrien a dibuixants i gravadors per posar imatges a les paraules impreses. Fins i tot hi havia autèntics especialistes en aquesta tasca, com ara Josep Lluís Pellicer (1842-1901), dibuixant i pintor, que va cobrir com a «reporter gràfic» amb llapis i paper la guerra russoturca o l'Exposició Internacional de París. Les il·lustracions es reproduïen a través de gravats sobre fusta o acer.

Per no faltar a la veritat, hem de dir que, d'alguna manera, la fotografia ja era present a moltes publicacions. Els editors molts cops optaven per usar veritables imatges fotogràfiques (albúmines, papers salats…), enganxant-les sobre els fulls impresos de les obres, cosa que limitava els tiratges i encaria notablement el producte. Amb l'aparició de les revistes il·lustrades, l'ús de la fotografia pren força i cada cop és més present, encara que sempre passant per la mà dels dibuixants o gravadors que, usant-la com a model, la transcrivien sobre les planxes de gravat, molts cops reinterpretant-la o *millorant-la*, segons el criteri estètic que s'imposés. Però l'objectivitat mecànica que molt aviat es va atribuir al fet fotogràfic generava un interès creixent al públic lector que demanava veure imatges reals dels esdeveniments més recents. La voluntat de posar imatge a la notícia porta la indústria fotogràfica i les empreses editores a fer l'esforç per superar les dificultats tècniques i aconseguir reproduir d'una manera ràpida i eficaç les fotografies dels fets més diversos.

Amb la celebració a Barcelona de l'Exposició Universal de 1888, es pot dir que el periodisme gràfic a Catalunya comença a prendre cos. Els procediments fotomecànics cada cop són més fidels, més ràpids i, també, més barats. La tècnica fotogràfica evoluciona, surt dels estudis i pren el carrer. S'alleugereixen els equips, milloren les càmeres i les òptiques i, sobretot, apareixen plaques i pel·lícules més ràpides i sensibles, que permeten congelar l'instant. El temps del col·lodió humit, limitat i complex deixa pas a la placa seca, de transport fàcil i llesta per a l'ús. Serà a partir d'aquestes dates, fins a l'inici del segle XX, que la figura del reporter gràfic apareix i comença a fer-se popular. La majoria són fotògrafs de galeria, que complementen la seva feina a l'estudi, fotografiant esdeveniments transcendents o interessants per a un potencial públic ansiós d'informació. Un exemple destacat d'aquesta època són els fotògrafs Audouard i Esplugues, que van retratar intensament els fets de l'Exposició de 1888. A redós d'ells, apareixen altres fotògrafs més joves que, amb una tècnica més àgil i fàcil, practiquen nous mètodes de treball. D'aquestes dates fins a principi del segle XX, fotògrafs com ara Adolf Mas, Amadeu Mauri, Josep B. Moragas, Josep Brangulí, Frederic Ballell, van fent-se un lloc dins els mitjans impresos, creant un estil propi i una narrativa que la fotografia, com a transmissora d'informació, no havia tingut mai abans. I amb ells, destacant en aquest grup de pioners del fotoperiodisme, es trobava Alessandro Merletti.

2. *Del desastre de 1898 a la República de 1931*

Ja hem vist que en la dècada llarga que va de l'Exposició Universal de 1888 a final de segle el reportatge fotogràfic pren posicions i guanya prestigi dins la premsa i la societat. La crisi de 1898, la pèrdua de les colònies i el conflicte militar al Marroc fan créixer la demanda d'informació per part d'un públic directament afectat per aquests fets.

Els que van ser pioners, ara ja són mestres, professionals que viuen, sobretot, de la publicació dels seus treballs a la premsa gràfica. El gran nombre de publica-

cions i revistes existents donen pas a nous fotògrafs com ara Ramon Claret, Josep M. Co de Triola o Francesc Portella. Aquest és un període d'esplendor per al fotoperiodisme, tant a Catalunya com a la resta de l'Estat. Part de l'èxit d'aquest nou llenguatge visual ve donat per les millores tècniques dels equips i processos fotogràfics. El trípode i la posada en escena que requeria deixa pas a la presa fotogràfica a mà alçada, amb tot el que això suposa de llibertat per al fotògraf. Ara el personatge no cal que posi, el fotògraf entra dins l'escena i passa desapercebut entre la gent. Les imatges comencen a ser més naturals, espontànies, menys rígides, per tant més «autèntiques» en aparença. La tradició de la fotografia de galeria, encarcarada i preparada, perd tota vigència. L'escenari de cartró pedra de l'estudi és substituït per l'entorn natural dels protagonistes de les imatges. Evidentment, el resultat és un llenguatge més directe i convincent: la vida *tal com és* pren les pàgines dels setmanaris i revistes.

L'evolució tècnica de la fotografia d'aquesta època consisteix, bàsicament, en l'alleugeriment dels equips pesants, la millora en les òptiques i la major sensibilitat de les pel·lícules. Les pesants càmeres de plaques de grans formats (18 × 24, 13 × 18…) cedeixen terreny a càmeres de plaques de formats més reduïts (9 × 13, 6 × 9…), amb xassís de càrrega múltiple. La indústria posa al mercat, al costat de les plaques de vidre tradicionals, plaques i pel·lícules de material plàstic, nitrocel·lulosa primer i acetat després, molt més lleugeres i irrompibles, fet que va facilitar la mobilitat del fotògraf. La major sensibilitat de les emulsions permet capturar el moviment i resoldre preses amb il·luminacions escasses. Un altre avenç significatiu va ser l'aparició de les emulsions pancromàtiques. Les antigues emulsions tan sols eren sensibles al blau i, per tant, no enregistraven correctament la totalitat de l'espectre dels colors que formen el món visible, amb uns valors de gris diferenciats: per fi els boscos deixaven de ser una massa de color negre i tenien diferents volums de grisos, tants com tons de verd tinguessin els diferents arbres; als cels apareixien núvols, i els rams de roses i les sotanes dels cardenals perdien l'aspecte d'estar de dol. L'emulsió pancromàtica va permetre, també, un fet més important i molt desapercebut que va ser la possibilitat d'imprimir imatges en color en tricromia o quatricromia, gràcies als negatius de separació de tons, una tècnica complexa, però molt efectiva. De nou, tècnica fotogràfica i fotomecànica anaven de bracet.

Aquest període d'esplendor del fotoperiodisme, que els anys vint ja està consolidat definitivament i que continuarà fins molt entrats els anys trenta, tant a l'Estat espanyol com a la resta del món, coincideix plenament amb l'èxit d'Alessandro Merletti. El seu caràcter innovador i atrevit, de vegades extravagant, li va donar un reconeixement que no tenien altres fotògrafs. La seva presència era reclamada, fins i tot, pel rei Alfons XIII, que indulgent li permetia que se saltés els protocols o, com va passar diverses vegades, la fotografia oficial de més d'un acte públic no es feia fins que no arribava el senyor Merletti, amb la seva moto amb sidecar, construïda per ell mateix.

A final d'aquest període, coincidint amb l'Exposició Internacional de 1929 a Barcelona, comencen a destacar el que seria el relleu generacional del grup de fotoperiodistes pioners (Merletti, Sagarra, Claret, Brangulí, Co de Triola…). Apareixen Gaspar, Campañà, Pérez de Rozas, Torrents, i, entre ells, els fills de Brangulí (Joaquim i Xavier) i també Camilo Merletti, com a ajudants dels seus pares. De fet, no es pot parlar de relleu estricte. Aquesta nova generació conviurà amb els fotògrafs ja establerts i reconeguts, que continuaran amb força la seva tasca, i aquesta competència portarà a millorar el treball fotogràfic i la concepció de les imatges, amb la qual cosa la qualitat esdevé magnífica.

Merletti va ser el cap visible del col·lectiu dels reporters gràfics durant molts anys i un exemple a seguir per a molts d'ells. Va trencar esquemes, i vull pensar que a Barcelona va trobar el camp ideal per portar a la pràctica les seves idees innovadores. Potser perquè d'ofici havia estat rellotger o perquè la seva experiència vital va ser molt dura, Merletti va fugir de l'ortodòxia professional encotillada dels fotògrafs de galeria del seu temps. La seva formació tècnica i el seu geni viu feien que aprofités oportunitats on altres no veien sinó problemes irresolubles. La seva condició d'emigrant va potenciar la seva habilitat i enginy i va saber captar la tolerància i el suport necessaris, tant per part dels mitjans com de la matèria primera amb què es nodria el seu treball: la gent.

3. *De la Generalitat provisional al juliol de 1936*

Que la monarquia caigués, es declarés la República i s'instituís la Generalitat, no va afectar gaire la tasca dels fotoperiodistes. Ans al contrari. Tenien més feina que mai. Aquells anys, però, van comportar una inflexió tècnica que canviaria d'una manera crucial els mètodes de treball i les possibilitats expressives i estilístiques del col·lectiu de reporters gràfics: el sistema Leica de pas universal s'imposa arreu d'Europa. Dissenyada per l'enginyer Oskar Barnack, la casa Leitz la comença a comercialitzar el 1925. El 1930, després de notables millores tècniques, la Leica ja és un sistema integrat i complet per a l'exercici de la professió fotogràfica. Un cos petit, que es pot agafar amb una mà, amb lents intercanviables que van del gran angular a un teleobjectiu curt i l'ús de pel·lícula flexible perforada de 35 mm, la mateixa que usen les càmeres de cinema i que permet fins a trenta-sis exposicions seguides, esdevé ràpidament l'eina més valorada per molts fotògrafs. Lleugeresa, poc volum, autonomia i rapidesa. Les noves generacions no triguen a adoptar aquest nou sistema, i Agustí Centelles i Josep Badosa, el 1932, ja l'utilitzen, seguits d'altres, com ara els Brangulí, Pérez de Rozas o els Merletti.

No desapareixen durant aquest període ni les càmeres de plaques ni el vidre com a suport dels clixés. Durant tot aquest període, conviuen el format mitjà (plaques 6 × 9) i el pas universal que, tot i els seus detractors, que l'acusen de manca de nitidesa i que no suporta grans ampliacions (pensem que al pas universal també se'l

coneixia com a *fotografia en miniatura*), va agafant posicions. El canvi de sistema condueix, ara sí, a un veritable canvi generacional. Mètodes de treball diferents per a generacions diferents portaran a un llenguatge visual nou. Un cert seguidisme visual, que després de tants anys de feina porten els Merletti i companyia, s'esmicola amb la irrupció de les avantguardes artístiques europees, que troben en la Leica una eina ideal per al seu fet creatiu. A Catalunya, els joves fotògrafs professionals i l'associacionisme creixent entorn de la fotografia, reflex de la popularitat d'aquesta com a mitjà d'expressió artística, no perden contacte amb les noves tendències i es deixen captivar per les avantguardes centreeuropees. En l'aspecte purament creatiu o artístic, destaquen fotògrafs com ara Pere Català Pic, Masana o Antoni Arissa. Apareixen noves revistes com ara *Art de la Llum*, revista de fotografia, o la revista d'informació *Imatges*. Altres revistes existents es transformen i donen molta més importància al fet visual (*Estampa*, *Crónica*, *Nuevo Mundo*, *Blanco y Negro*...).

4. *La Guerra Civil i la postguerra*

L'èxit i el reconeixement que havia assolit el fotoperiodisme a Catalunya, durant els pràcticament quaranta anys anteriors, queda absolutament trasbalsat durant la contesa bèl·lica i trencat i anorreat durant el període obscur de la postguerra.

Poc després de l'inici de la guerra, els fotoperiodistes, en un acte que evidenciava un cert gremialisme professional i salvant les rivalitats i competències d'altres temps, s'organitzen i fan un fons comú d'originals fotogràfics, que distribuiran als diferents mitjans de comunicació per a la seva difusió. Les fotografies es publicaran sense el nom de l'autor. Aquest equip o *pool* que van crear va permetre cobrir les informacions de guerra d'una manera eficaç i, alhora, permetia salvar les dificultats que els fotògrafs haurien tingut amb els diversos mitjans col·lectivitzats, a causa dels canvis de propietat. La feina que s'havia de fer s'organitzava i es repartia des del mateix equip als diferents fotògrafs, que entregaven els seus reportatges un cop fets. Un cop triades les millors fotografies, es distribuïen i es publicaven, com hem dit, sense esmentar els autors. Les restriccions que tenien aquests professionals eren les imposades per la censura de premsa, que no permetia la publicació d'imatges que consideraven inoportunes, descoratjadores o que podien donar informació no desitjada a l'enemic, com ara els efectes dels bombardeigs o les condicions de vida precària dels fronts de guerra. Alguns fotògrafs van treballar, també d'una manera anònima, per al Comissariat de Propaganda de la Generalitat, dirigit per Jaume Miravitlles, i amb el fotògraf Pere Català Pi, com a cap de publicacions del departament. Aquest Comissariat va tenir molt clar des del principi la força de les imatges per a la difusió de la causa republicana i catalana a l'estranger, i va acollir a la seva seu reporters gràfics i periodistes vinguts d'arreu del món, com ara Robert Cappa, i va posar a la seva disposició laboratoris, espais de treball i mitjans de transport per poder realitzar la seva tasca informativa. Altres fotògrafs van ser mobilitzats, com ara

Agustí Centelles, que va servir a la Unitat de Serveis Fotogràfics de l'Exèrcit de l'Est republicà amb seu a Lleida. Els Merletti van continuar com fins aleshores, a Barcelona.

La desfeta republicana va suposar la desaparició d'aquest grup professional cohesionat i la imposició d'un nou ordre dirigit i controlat pel règim franquista. Alguns dels fotoperiodistes de l'antic període van patir l'exili, la presó o la depuració i l'impediment a exercir el seu ofici (Centelles, Gaspar, Torrent, Barceló, Badosa…). La migrada oferta de treball existent a partir de llavors (pensem que molts diaris i revistes van desaparèixer) va ser ràpidament repartida. Part del grup de fotoperiodistes que ja exercien a Catalunya, més altres nouvinguts amb les tropes d'ocupació, van ser integrats pel nou règim i van ocupar aquests llocs, molts cops deixats lliures pels absents o exclosos. La família Brangulí va entrar a *El Noticiero Universal* i al *Diario de Barcelona*; els Pérez de Rozas, a *La Vanguardia*, *Solidaridad Nacional*, *La Prensa* i l'Agència EFE, i els Merletti, a *El Correo Catalan*. Altres fotògrafs van exercir en un camp poc compromès com era la informació esportiva (Campañà, Bert, Claret…).[6]

La pèrdua de les llibertats que va imposar el nou règim va esclafar tota espurna de creativitat dels fotoperiodistes que van poder continuar amb la seva tasca. El dirigisme i el control a què van estar sotmesos els van convertir en mers instruments de la propaganda informativa de la dictadura franquista. A més a més, els professionals de la fotografia van haver de patir l'escassetat de tot tipus de material. L'autarquia i l'aïllament del país, accentuats pels efectes de la Segona Guerra Mundial, van fer que es recorregués a tècniques obsoletes i a materials inadequats i de baixíssima qualitat. Faltava de tot, des de plaques negatives, paper fotogràfic i rodets, fins als productes químics necessaris per als seus processats. Es van arribar a usar plaques per a radiografies retallades, adaptant-les als xassissos fotogràfics, i l'escassetat de rodets va generar un veritable mercat negre de les cues sobreres de pel·lícula verge cinematogràfica.

Amb aquestes condicions, no és d'estranyar que la qualitat de les imatges fos, en molts casos, baixíssima. La premsa gràfica resultant era mediocre, encarcarada i pobra. Tot va tornar-se gris i uniforme. Talment com el país sencer.

6. Però un fet destacat d'aquest moment va ser l'espoli sistemàtic de tots els fons gràfics i documentals per part de les tropes franquistes. A Barcelona, aquesta feina es va encarregar al fotògraf galerista Josep Compte, addicte al nou règim i falangista. La neteja engegada va ser exhaustiva. No només es van requisar els arxius personals dels fotògrafs, dels que es van quedar i dels que van fugir, sinó tots els arxius dels diaris i publicacions de l'època republicana i l'arxiu fotogràfic de l'Institut Municipal d'Història. El destí final sembla que va ser Salamanca, al fons del Archivo Histórico Nacional. No es pot saber amb exactitud el que es va arribar a requisar, ni tan sols si encara existeixen aquests fons gràfics o en quin estat es troben. El cert és que, ara per ara, la recuperació d'aquests fons sembla part d'un problema de difícil solució.

La col·lecció Merletti de l'Arxiu Històric Fotogràfic de l'IEFC

Els Merletti van formar part activa del fotoperiodisme a Catalunya durant quasi vuitanta anys. De fet, la seva història reflecteix la història d'aquest col·lectiu de professionals dels mitjans d'informació gràfica i l'evolució soferta al llarg dels anys. A la col·lecció, que es conserva a l'Arxiu Històric Fotogràfic de l'IEFC, trobem exemples clars d'aquesta evolució, tant en la tècnica (formats de negatius que van de plaques de vidre 13 × 18 a rodets de pas universal, tipus Leica) com en la interpretació icònica o l'estil de cada tema representat.

La col·lecció conservada, la podem situar aproximadament entre 1905 i 1953. La majoria de vegades la datació de les fotografies és aproximada. Molt poques fotografies estan datades pels autors. Per tant, sovint, la datació de les imatges es fa per la representació icònica i els diversos elements presents a les imatges (vestits, cotxes, personatges…), per la comparació amb altres imatges reconegudes i pel tipus de materials i formats dels negatius.

La vida laboral dels Merletti, però, va abastar un període més llarg. Alessandro ja va fer de fotògraf abans de 1889 a Buenos Aires, com a ferrotipista, i el 1893 treballava com a fotògraf galerista a Barcelona. Camilo, després d'anys de treball amb el pare, va entrar com a redactor gràfic de plantilla a *El Correo Catalán*, de l'any 1939 fins que es jubilà, el 1972.

Dades biogràfiques i professionals

La taula següent ens ajudarà a situar la vida professional dels Merletti en l'entorn històric i a relacionar-la amb el que es conserva de la seva obra a l'Arxiu de l'IEFC (Fons Merletti).

1860	Alessandro Merletti neix a Torí, en el si d'una família de fabricants tèxtils. De jove emigra a l'Argentina, on treballarà de fotògraf, especialitzat en ferrotípies.
1889	Alessandro arriba a Barcelona, procedent de Buenos Aires. A Barcelona, obrirà una rellotgeria, negoci que abandonarà després d'un robatori al seu establiment.
1893	Entra a treballar a l'estudi d'un fotògraf d'origen alemany amic seu, anomenat Polak. Sembla que no tarda a sortir de l'estudi, cercant la notícia.
1903	Neix Camilo Merletti.
1905	Alessandro ja col·labora en publicacions com ara *La Hormiga de Oro* de Barcelona i *Caras y Caretas* de Buenos Aires.
1906	Es compra una moto amb la qual es desplaçarà ràpidament allà on hi hagi la notícia.

Primeres fotografies conservades al Fons. D'aquesta època no hi ha una representació gaire extensa a la col·lecció. Trobem fotografies anecdòtiques o curioses, però no imatges de personatges o actes importants reconeguts. Aquestes imatges les podem situar als primers anys del segle XX.

Sabem que Merletti va cobrir notícies tan transcendents com ara la repatriació dels soldats de Cuba, l'atemptat frustrat a Maura (1904) o l'esclat de la Setmana Tràgica als carrers de Barcelona, per diverses publicacions on van aparèixer les seves fotografies, però no s'ha trobat, fins ara, cap imatge d'aquests fets al Fons.

1909 La imatge que marca aquesta època és la important fotografia del judici a Ferrer i Guàrdia.

1910 a 1930 En aquesta època, Alessandro Merletti ja és un professional consolidat i reconegut. La seva capacitat tècnica i la seva iniciativa són admirades per tothom. Treballarà assíduament per al grup de publicacions Prensa Gráfica i publica les seves fotografies a *Mundo Gráfico*, *La Esfera*, *Crónica*, *Blanco y Negro*… També és corresponsal de publicacions estrangeres com ara *L'Illustrazione Italiana*, *L'Illustration Française* i el *Daily Mirror*.

Alessandro Merletti agafa un jove ajudant, Manuel Mateo (que amb el temps esdevindrà el seu gendre i un dels fotògrafs taurins més reconeguts), i fa treballar tota la família en el negoci: ell fa les fotografies i la dona i els fills revelen i copien els clixés.

D'aquesta època al Fons Merletti hi ha força imatges de temàtica molt diversa, tant de fets d'actualitat com d'imatges comercials o de carrer. Els anys vint són rics en actes oficials i noticiables: dictadura de Primo de Rivera, visites d'Alfons XIII, obres de l'Exposició Internacional de 1929 a Montjuïc, etc. D'aquesta època són destacables les fotografies que Merletti va fer a les audicions i actes organitzats per Ràdio Barcelona i que seguirà fent fins a la Guerra Civil.

1931 a 1936 Període intenssíssim. Merletti és un referent constant com a professional i marca estil per allà on va.

Camilo ja treballa de reporter gràfic d'una manera habitual, encara que signa les seves fotografies com a *Merletti*, igual que el seu pare. Per tant, és molt difícil saber quines fotografies són del pare i quines del fill. El canvi polític i social que suposa la República i les exigències de la premsa gràfica, principal mitjà d'informació popular, fan que la producció d'imatges sigui important.
La major part de fotografies són dels polítics, dels intel·lectuals i de la gent comuna de l'època i dels fets més rellevants del moment.

1936 a 1939 Període de la Guerra Civil. Els Merletti són part dels fotoperiodistes que s'uneixen formant un grup per proporcionar imatges als diaris i revistes que continuaren publicant. No hi ha imatges dels fronts ni dels desastres a la rereguarda, encara que en devien fer. Les imatges d'aquest període se centren en desfilades, mítings i, sobretot, en un conjunt de fotografies d'empreses col·lectivitzades, cooperatives agrícoles, fàbriques de tota mena (tèxtil, motors, olles, d'armament, etc.), de gran interès documental.

Algunes biografies diuen que Alessandro Merletti deixa de treballar i cedeix pas al seu fill Camilo.

1940 a 1953 Amb les fotografies de la desfilada de la victòria a Barcelona, l'any 1939, comença una nova època. Alessandro ha plegat de treballar i ara és el fill qui entra a formar part d'*El Correo Catalán*, com a reporter gràfic.

L'estil d'aquest període és absolutament diferent. No té ni la vivesa ni l'espontaneïtat dels temps anteriors a la guerra. El control absolut de la informació és evident. La major part de fotografies són d'actes públics de caràcter feixista o religiós, o d'entitats socials conservadores (desfilades militars, misses multitudinàries, estrenes teatrals d'etiqueta, actes d'adhesió filonazi…). La majoria d'aquestes imatges estan preses amb material de molt mala qualitat (no hi havia importació de material, a causa de l'autarquia, i la producció nacional era molt deficient).

Les imatges més modernes i que tanquen aquest període, obra de Camilo, són d'un rodet de pas universal, tipus Leica, i són retrats familiars, probablement del seu entorn proper.

El 1943, mor Alessandro Merletti, als vuitanta-tres anys, a Barcelona.

El seu fill Camilo continua treballant a *El Correo Catalán*, fins al 1972. Morí el 1976 a l'edat de setanta-tres anys.

Els reportatges dels Merletti: mètode de treball

Per conèixer el mètode de treball d'Alessandro i Camilo Merletti, hem de tenir present la causa principal que el genera: la informació gràfica. Informació realitzada per encàrrec o per iniciativa pròpia, però sempre amb voluntat documental i amb valor d'actualitat. Així, els Merletti busquen quasi sempre la imatge directa, nítida, que doni resultats efectius i ràpids. Per aconseguir-ho, s'imposen sobre l'escena i ordenen tant com poden els elements que la conformen, siguin persones o objectes. Això comporta un joc de complicitats dels reporters i l'escena: el fotògraf evidenciant la seva presència, fent valer el seu poder com a transmissor d'informació, i les persones retratades o implicades amb l'escena, col·laborant amb la seva presència quieta i atenta a la feina del fotògraf. La tècnica obligava, per les seves limitacions, a

aquest joc còmplice: la lentitud de les pel·lícules era massa incompatible amb el moviment de la gent. Però aquesta condició al comportament de la gent davant la càmera no privava pas d'aconseguir imatges molt espontànies i vives, gens rígides. Era un joc automàtic, una col·laboració mútua. Els resultats eren, generalment, reportatges curts, de poques imatges, directes, generals, sense entrar gaire en detalls, però documentalment il·lustratives.

Desglossament temàtic

Encara no s'ha acabat una catalogació detallada del Fons Merletti. Mentrestant, la separació per temes d'una col·lecció tan extensa ens pot ajudar a entendre el tarannà i les prioritats dels seus autors. El desglossament temàtic, escollit tenint en compte el mètode de treball usat i buscant un model conegut, recorda el que podria usar qualsevol publicació d'informació gràfica: política, vida social, espectacles i esports, indústria i tecnologia i, per acabar, família.

Política

La vida política va ser fotografiada extensament pels Merletti. Com a reporters gràfics van cobrir tota mena d'actes polítics: reunions, mítings, visites oficials. L'època més representada al Fons és, sense cap dubte, el període de la Segona República, del govern del president Macià fins a l'esclat de la Guerra Civil. El període de la monarquia i la dictadura de Primo de Rivera també hi són, sobretot amb les visites del rei Alfons XIII a Catalunya. Els anys de la Guerra Civil són molt excepcionals, i en el tema polític hi ha un canvi de protagonistes: els polítics de carrera deixen pas als comitès revolucionaris. D'aquesta època són un conjunt d'imatges força important de tota mena d'empreses col·lectivitzades, de comerç, industrials i agrícoles, amb els seus comitès directius anarquistes o comunistes al capdavant. La postguerra també apareix, i els actes d'adhesió al nou règim sovintegen: desfilades, misses al carrer o visites oficials. Ara els actors són militars, membres de l'Església i els nous representants de la societat civil, afectes al nou règim i que ocupen els llocs de poder. El poble passa de primer actor a figurant, silenciós i amb el braç alçat.

El llistat de polítics retratats seria molt extens, però com a mostra podríem destacar-ne uns quants: els presidents Macià i Companys i els membres dels seus governs, Alcalà Zamora, Francesc Cambó, el rei Alfons XIII o Vittorio Emanuel d'Itàlia, i el comte Ciano, ja a la postguerra.

Vida social

La presència de la societat, en tots els seus estrats, és una constant a les fotografies dels Merletti: fotografies de carrer, activitats populars, personatges curiosos… La

vida quotidiana de Barcelona apareix en fotografies de locals populars, àrees de pícnic, parcs d'atraccions, festes com ara la dels Tres Tombs o els carnestoltes, i retrats de personatges tan coneguts com ara la Monyos de les Rambles. L'alta societat es fa present, però més lligada a activitats culturals o esportives.

La vida cultural també té lloc en aquest bloc: són habituals els clixés de conferències, exposicions i retrats d'artistes.

Espectacles i esports

Aquest bloc temàtic potser és un dels més importants. Els Merletti van fer un seguiment molt complet de la vida artística de la ciutat. A causa de l'estreta relació amb Ràdio Barcelona, van fotografiar tots els cantants i personatges públics que van passar pels seus estudis, així com les audicions que aquesta emissora feia des de sales de concert, teatres o a peu de carrer.

Actors, cantants, músics de renom, des de les expressions artístiques més elevades fins als espectacles més populars hi són representats: trobem fotografies de Pau Casals, Mercè Plantada, Margarida Xirgu, o artistes tan populars com ara Josep Santpere i espectacles de varietats.

L'esport també hi és present, però d'una manera més parcial: boxadors, aviadors, atletes, curses de cotxes… Sobretot es tracta de retrats dels protagonistes en el seu ambient o fora d'ell.

Indústria i tecnologia

Alessandro Merletti era un entusiasta de la tecnologia. Ell mateix es retrata amb els seus vehicles, en els quals, a més, ha incorporat modificacions importants. El veiem amb els seus cotxes, la seva moto (va ser un dels primers a usar-la per desplaçar-se cercant la notícia) i amb un tricicle dissenyat per ell, en el qual duia el seu ajudant i la seva escala per poder fer preses elevades. Així no perd ocasió de fotografiar avions esportius, l'autogir de De la Cierva o el famós Zeppelin. Vaixells i submarins, trens, etc. De fet, tota mena de vehicles, com a exponents de la societat industrial que li va tocar viure. Les fàbriques més diverses, centrals elèctriques i obres públiques, com ara construccions de vies ferroviàries, també van ser del seu interès.

A part, els Merletti van fer fotografia al servei de la indústria, per a catàlegs o publicacions privades. En aquest sentit, retrataven tant màquines de cafè com estands de fires o les instal·lacions d'hospitals i diversos centres sanitaris.

Família

La col·lecció que es conserva també disposa d'un nombre important de fotografies de la família Merletti. Fotografies privades, d'estudi o de carrer, on es veu el pare Merletti amb l'esposa i els fills, o amb grups de persones properes i en les situacions

més diverses. Són un exponent, de fet, de la vida privada, equivalent, ben segur, a la de qualsevol família de classe mitjana, treballadora i integrada al seu entorn.

L'actualitat dels fons fotogràfics

Actualment, l'Arxiu Històric Fotogràfic de l'IEFC, després d'una tasca important i d'anys de dedicació, té a l'abast de tothom la consulta del Fons Merletti i de les altres col·leccions històriques importants que componen el seu fons, com ara la col·lecció Roisin, Thomas, Terradas o Arissa, entre d'altres. La major part d'aquestes col·leccions estan catalogades i són accessibles a través d'una base de dades, amb un gran nombre d'imatges digitalitzades per facilitar-ne la consulta.

La tasca realitzada ve de lluny i, ara, amb la col·laboració d'arxivers, fotògrafs i historiadors, els resultats comencen a ser importants. Així veiem que aquelles imatges preses amb voluntats tan concretes, reunides a l'arxiu i tractades amb criteris multidisciplinars, avui dia prenen un nou valor i el que era banal i prosaic ara pot ser un document carregat de sentit: les fotografies prenen tota la seva força com a elements transmissors d'informació.

La *fotografia objecte*, transmissora d'informació, està subjecta a degradacions. No va ser fins als anys seixanta i principis dels setanta que, sobretot als Estats Units, es planteja la necessitat de considerar la fotografia com un patrimoni que s'ha de conservar d'una manera realment eficaç, científica. Els anys vuitanta, aquesta tendència ja està estesa al món occidental, en més o menys grau depenent dels països, sobretot a Europa. A Espanya, no és fins als anys noranta que aquestes tècniques de conservació i preservació comencen a aplicar-se d'una manera seriosa. De fet, és a l'última dècada del segle XX que professionals i responsables d'arxius, museus i institucions prenen consciència de la importància del patrimoni fotogràfic i comencen a formar-se i apliquen tècniques específiques de gestió i conservació de fons fotogràfics.

No pot passar més temps sense assumir seriosament com a tasca prioritària la de recuperar i salvar de la desaparició arxius d'autors, col·leccions i fons fotogràfics que, per diferents raons, estan en perill de perdre's definitivament.

Bibliografia

Bienal de Venècia (1976). *Fotografia e información de guerra. España 1936-1939*. Barcelona: Gustavo Gili.

Cruanyes, J. (1989). «Alexandre Merletti Quaglia: Fotògraf». *Capçalera*, maig 1989. Barcelona.

— (2002). «En Salamanca también están nuestras fotos». *L'Agenda de la Imatge* [Barcelona], núm. 29.

— (1980). «Especial antiguos fotógrafos catalanes». *Flash Foto* [Barcelona], núm. 78.

FABRE, J. (1990). *Història del fotoperiodisme a Catalunya. 1885-1976*. Barcelona. [Catàleg d'exposició]

FREUND, G. (1976). *La fotografia como documento social*. Barcelona: Gustavo Gili.

LÓPEZ MONDEJAR, P. (1997). *Historia de la fotografia en España*. Barcelona: Lunwerg.

OBIOLS, S. (1992). *Catalunya en blanc i negre*. Madrid: Espasa Calpe.

PERMANYER, L. (2002). «Merletti, innovador e ingenioso». *La Vanguardia* (9 maig).

SOUGEZ, M. L. (1984). *Historia de la fotografia*. Madrid: Cátedra.

ZELICH, C. (1981). «Merletti y Brangulí: El fotoperiodismo en Barcelona». *Nueva Lente* [Barcelona], núm. 107-108.

Laurel Hardy
LAUREL
HARDY
DOS FUSILERO

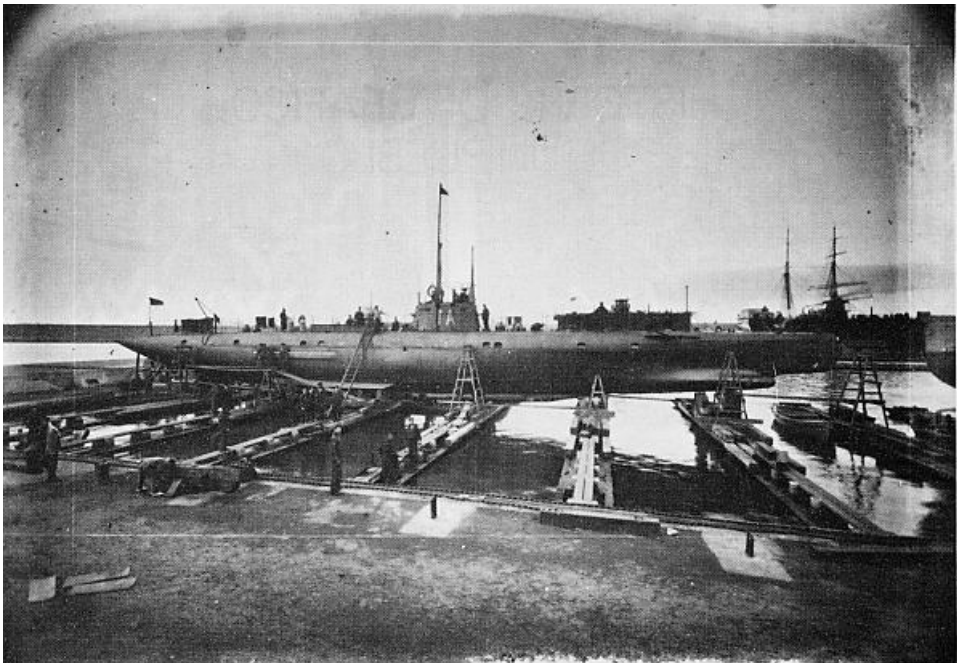

LA LITERATURA CONCENTRACIONÀRIA: JOAQUIM AMAT-PINIELLA

DAVID SERRANO I BLANQUER

PRESENTACIÓ

Si fem una mica d'història, la tesi doctoral que es presenta és el resultat de les possibilitats que ofereixen els materials localitzats a casa del fill de Joaquim Amat-Piniella el 1996. És a partir de l'organització d'aquest arxiu personal que és possible fer una primera aportació en forma de treball de recerca el 1997 i, a partir de les consideracions que els membres del tribunal hi fan, plantejar els eixos de la futura investigació.

Així, els objectius s'encaminen en una triple línia.

En primer lloc, l'edició crítica de la novel·la, entesa com els diferents estadis d'elaboració, que permeten oferir una visió força detallada i precisa tant dels processos de construcció com de les possibilitats d'interpretació i les seves intencions. L'edició crítica es modifica, perfecciona i corregeix seguint les pautes proposades, amb una sola excepció, quan la impossibilitat tècnica del programa informàtic que s'ha hagut de confegir *ex professo* per a *KL Reich*[1] no ho permet.

En segon lloc, l'anàlisi de *KL Reich* des d'una doble perspectiva complementària: la historicoliterària i la narratològica. La primera permet posar sobre la taula les claus referencials i de ficció de totes i cada una de les seixanta-dues seqüències en què es construeix la novel·la. Aquesta recerca permet bastir el discurs narratològic en el marc dels matisos tècnics i terminològics que inclouen els conceptes de testimoniatge, objectivisme o ficció. Conceptes que, en bona part de la literatura concentracionària, apareixen clarament simplificats i plens de connotacions valoratives i pejoratives, depenent de la solució adoptada. En aquest sentit, l'anàlisi de la perspectiva i del temps corrobora la voluntat d'Amat de construir un model determinat de novel·la amb independència de les etiquetes que pugui rebre, i dóna a cada circumstància la solució que, ja sigui intuïtivament o conscientment, creu que és la més adient, encara que sigui vacil·lant. Sempre tenint present que, usi la tècnica que usi, ja sigui la més aparentment objectivista o la més clàssica, aquesta està supeditada a un discurs moral determinat, segons el qual construeix la circularitat estructural d'a-

1. Joaquim AMAT-PINIELLA (1963), *KL Reich*, Barcelona, Club Editor. Traducció castellana, amb el mateix títol, Seix Barral, 1963. Edició del text íntegre, Edicions 62 (2001).

questa novel·la de formació. També el disseny i la voluntat de síntesi amb què construeix els personatges van en aquesta mateixa línia.

En tercer lloc, conscient que l'obra resultant s'insereix dintre un context europeu de construcció de la memòria de l'horror dels *Lager* (camps de concentració), es veu la necessitat de centrar l'obra d'Amat dins d'una perspectiva més àmplia. Aquest marc introductori es desglossa en dos llargs epígrafs, «Qüestions terminològiques» i «Aproximació tipològica textual». El primer, més reflexiu, neix de la necessitat de posar sobre la taula la importància dels mots emprats a l'hora d'etiquetar un conjunt tan bast d'aportacions, la qual cosa obliga, en certa manera, a precisar, matisar i defugir etiquetes massa parcials, fet encara per discutir a casa nostra. El segon epígraf, «Aproximació tipològica textual», de marcat caràcter descriptiu, bo i tenint present la discutibilitat d'algunes solucions adoptades, pretén inicialment distingir i mostrar les justificacions i les particularitats dels diferents gèneres i tipologies textuals que tracten el tema dels *Lager*. Aquesta distinció permet, en cada cas, una doble intenció inherent: d'una banda, recollir per primera vegada la pràctica totalitat de les aportacions catalanes i espanyoles a la temàtica concentracionària, bona part inèdites o desconegudes; i de l'altra, situar els clàssics, i altres no tan clàssics, que el cànon europeu ha considerat en cada cas. La tria, com tota tria, és discutible, com, per exemple, la poca referència a les aportacions de Hannah Arendt enfront les àmplies consideracions sobre Celan, Levi o Semprún, o determinades reiteracions; com també la impossibilitat de recollir tota aportació nova que sorgeix o que s'ha publicat. En general, les diferents i diverses solucions adoptades, no sempre harmonioses —en sóc conscient—, responen a la voluntat de situar els planteigs, els debats i les solucions en què la figura d'Amat presenta alguna aportació significativa. Aportacions, vacillants a vegades, que van des del planteig filosòfic, existencial, testimonial, narratològic, sociològic, antropològic o historiogràfic, per exemple. Totes elles, d'aquí un nou aspecte que posa de relleu la importància de l'edició crítica —objectiu central, no ho oblidem—, aportacions que he tingut cura de situar ja no només el 1963, data de la fixació del text base, sinó entre 1945 i 1946, dates d'elaboració del mecanoscrit inicial (a partir d'ara *mc1*) i del mecanoscrit corregit per ell mateix (a partir d'ara *mc2*) i les «Nota de l'autor», en què ja es mostren en essència i explícitament un seguit de consideracions i solucions que situen l'obra d'Amat clarament a l'avantguarda dels debats europeus que s'inicien al mateix temps que les seves dues primeres fases de redacció. En aquest sentit, el bagatge cultural i literari d'Amat —una barreja de tradició francesa i nord-americana—, propi dels anys trenta i no dels anys seixanta, i una gran intuïció sobre la singularitat excepcional del fenomen que ha viscut en primera línia com a protagonista són els responsables, segons el meu parer, d'aquesta aportació singular. Una aportació que terminològicament se situa ben en paral·lel a les reflexions existencials i morals de la zona grisa de Primo Levi, a les sociològiques de Robert Antelme sobre la condició humana, a les justificacions testimonials de Jorge Semprún, al to, en determinats moments i personatges, de Paul

Steinberg, al tema del remordiment moral ben proper de Roman Frister, a la construcció en determinades metàfores basades en la tradició bíblica paral·leles a les quals recorre Paul Celan, o, en l'àmbit estatal, al tractament dels conflictes ideològics i polítics immanents al camp de Mariano Constante o Francesc Batiste. Una varietat aportacional tan diversa només és possible entendre-la des de la voluntat d'Amat, com la d'Antelme, de fer una sola aportació en prosa, una mena de novel·la total, sobre l'experiència concentracionària; una obra on es recollissin tots els temes, pretextos i motius d'una experiència individual, però col·lectiva, catalana i espanyola, però també universalitzadora, sobre la qual s'és conscient de la seva excepcionalitat.

Des del punt de vista metodològic, la part més rellevant de la recerca, rellevant i imprescindible, es basa en el treball amb documents originals, ja siguin manuscrits o mecanoscrits, que s'han estudiat seguint una metodologia quantitativa exhaustiva en relació amb: les fases de redacció de la novel·la, la correspondència, els textos de conferències, articles, ressenyes, documentació editorial, etc. Pendents d'estudi per a altres recerques queden els mecanoscrits de les obres inèdites i l'anàlisi detallada de les editades, objectius que han quedat conscientment supeditats a la reconstrucció d'un itinerari vital i literari en fase d'ampliació, com pendent queda també l'acarament de les edicions catalana i castellana de 1963, amb no poques variants.

Per complementar la presència de documents originals ha calgut, seguint estrictament la metodologia qualitativa, recórrer a les fonts orals, malgrat la problemàtica que aquestes comporten per la dificultat d'establir la fidelitat del seu testimoniatge. Les fonts orals han estat rellevants (mitjançant el seu contrast, perquè gairebé mai no s'ha recorregut només a una) per reconstruir l'itinerari biogràfic d'Amat-Piniella i també per reconstruir i confrontar la seqüenciació de la novel·la des del punt de vista historiogràfic: posant al descobert dates, llocs, espais, persones, situacions, converses, decisions, intrigues, actuacions, reflexions, etc.

De la combinació, selecció i elecció entre aquest ampli ventall de materials és d'on sorgeix i s'elabora l'anàlisi de la novel·la i de l'edició crítica, en què tan important és el contrast de dades com l'anàlisi tècnica o el coneixement de determinades claus d'interpretació establertes a partir de la recerca de coherència que poden oferir dades menys objectivables, més de caire sociològic i humanístic.

Quant a l'elaboració de les dues primeres parts introductòries i contextualitzadores, s'ha recorregut a documentació bibliogràfica de procedència diversa. Val a dir que he prioritzat la seva adscripció en dues línies: en primer lloc, atenent en major grau a aquelles que poguessin posar-se en relació amb l'obra amatiana i, en segon lloc, participant en el debat sobre els clàssics que ha establert el cànon de la *Shoah*, que no sempre s'adiu al tipus d'obres concentracionàries properes a Amat: la d'aquells que formen part de l'exili estatal i/o participen en la resistència davant les ocupacions nazis; en paral·lel, per tant, a la persecució del poble jueu, amb tots els

trets que els agermanen, que són molts, i també amb aquells que els diferencien, per mentalitat, per oportunitat, per planteig existencial, etc. Això fa que la bibliografia sigui, sobretot, francesa i italiana, i catalana i espanyola, i, en menor grau, anglesa, que també hi és present. Un dels majors problemes ha estat la dificultat d'accés a bibliografia exclusivament en llengua alemanya, només possible en traduccions o, comptades vegades, en llengua original i gràcies a intermediaris. És un punt que cal tenir en compte. Per exemple, en aquests moments compto amb una vintena de folis de bibliografia exclusiva sobre Mauthausen feta, sobretot, a Àustria i que estudia en paral·lel el mateix univers que el descrit en la novel·la amatiana.

L'intent de combinació i integració de les metodologies quantitatives i qualitatives no treu el fet que determinats planteigs o reflexions quedin, a voltes, excessivament compartimentats o, fins i tot, utilitzats més d'una vegada. Malgrat això, i precisament amb la voluntat de superar aquesta limitació, es plantegen unes propostes finals de recuperació i concentració dels eixos descriptius i analítics de la recerca en el seu conjunt, d'aquí que el títol de l'epígraf sigui «A manera de...», perquè sóc conscient que resulten poc convencionals i extenses en determinats aspectes. En una línia semblant, cal llegir l'epígraf de la «Recapitulació del bloc temàtic i discursiu».

Comentats els objectius i els aspectes metodològics que volia destacar, m'agradaria incidir ara en alguns dels aspectes presents en el contingut.

En primer lloc, m'agradaria destacar que s'agrupa per primera vegada tota la bibliohemerografia relacionada amb l'obra de Joaquim Amat-Piniella, que en bona part és la base per confegir una idea sobre les claus de recepció de les seves novel·les, la qual cosa permet analitzar els aspectes que se'n destaquen i valoren al llarg dels anys cinquanta i seixanta.

En segon lloc, es recull per primera vegada, també, tota la bibliografia, publicada o no, que fa referència a l'experiència concentracionària dels republicans catalans i espanyols a Mauthausen, però també a Dachau, Buchenwald, Sachsenhausen, Ravensbrück, Neuengamme i Auschwitz, amb la constatació que, en bona part, es deu a una voluntat de testimoniar abans de morir. De l'anàlisi d'aquest volum considerable d'aportacions neix la constatació de la singularitat de la proposta de Joaquim Amat, que esdevé l'única novel·la escrita sobre l'univers concentracionari per un republicà (si n'exceptuem determinades aportacions de Semprún), i una de les poques dintre els gèneres clàssics literaris amb una aportació poètica destacable.

En tercer lloc, es tracta de la primera novel·la escrita per Joaquim Amat, la penúltima en l'ordre de publicació, però no per això sembla que deixi de tenir ben definides les seves intencions, prèvies a la seva escriptura. I això ho fa conscient que el que sembla que es deriva del pacte de l'alliberament, «testimoniar la veritat», sembla que implica altres solucions. Un pacte que opta majoritàriament pel relat objectivista enfront el menyspreu per la ficcionalització, que es considera banalització i un insult a la memòria dels deportats.

La paradoxa resulta del fet que, mentre que els companys de deportació sempre han llegit la novel·la com un relat estrictament autobiogràfic, com la primera crítica periodística, perquè hi saben reconèixer llocs i persones, de l'anàlisi historicoliterària i narratològica ulterior només podem arribar a la conclusió que la voluntat de ficcionalització de la realitat és el resultat d'una reflexió prèvia de força calat i que abasta tots els àmbits de l'obra: perspectiva, temps, estructura, espais, personatges i seqüències, subjectes a un procés clar de manipulació, depuració, reestructuració, reordenació, reelaboració i recreació que sempre té en la capacitat de síntesi i la voluntat essencialitzadora el seu fonament, més encara en la mesura que avancen les fases de redacció, que s'allarguen fins als disset anys que van de la redacció inicial a la publicació del text base. En qualsevol cas, la novel·la sembla que permet dues lectures: una de més superficial, més acostada al testimoniatge, i una altra més interpretativa, lligada al gènere i a les intencions que amaga, ja siguin polítiques, socials o morals.

La fragmentaritat pròpia del relat estrictament objectivista aquí és utilitzada només com a punt de partida per tal d'intentar analitzar, de manera global, les particularitats i els matisos d'un univers concentracionari també genèric. Aquest fet incideix en la reflexió sobre els límits de la condició humana en una situació límit i excepcional, la qual cosa el situa en l'àmbit de la literatura comparada, en el camp de les preocupacions i propostes pròpies de la literatura del segle XIX i inici del segle XX. Per tant, tot i les tècniques de base objectivista de què fa ús la novel·la d'Amat, aquestes no són sinó un recurs, a voltes lògic atesa la base referencial, a voltes útil des del punt de vista de la rendibilitat literària, força superficial, en qualsevol cas, per tal de fer un pas endavant. El pas que el testimoniatge estrictament objectivista no permet, la voluntat de trobar respostes, morals, sobretot, però també racionals, en tots els camps, a totes i cada una de les situacions i contextos que ha sintetitzat al llarg de les seixanta-dues seqüències, cap de les quals no queda amb solució oberta, d'aquí la substitució del pacte referencial pel pacte novel·lesc, malgrat els punts de contacte que tinguin amb tota obra de base realista.

Cal destacar, per tant, la precisió amb què Amat explota les possibilitats que li ofereix la fase externa de la *inventio*: seleccionant els materials, referencials o estrictament literaris, no segons la seva cronologia referencial o la caracterització personal dels records, sinó segons el gènere que ha decidit utilitzar, en l'elecció del qual ha esmerçat teòricament el major nombre de fases de redacció en la «Nota...».

És tenint en compte, per tant, aquesta feina de recuperació, selecció i recreació prèvia, que Amat construeix l'esquelet estructural de la novel·la, un esquelet en què s'evidencia clarament que el temps referencial que el basteix no ha estat manipulat segons el record o el testimoniatge, sinó segons el tipus de novel·la d'aprenentatge que ha decidit escriure, la qual cosa obliga a una selecció, reordenació i reconstrucció encaminades a presentar una estructura gradual i circular de formació. La simultaneïtat, fragmentaritat i estructures paral·lelístiques amb què confegeix els eixos

pretextuals, a més de tenir present la voluntat d'incidir en la versemblança objectivista, li permeten centrar-se només en aquells aspectes que evidencien la progressió física i moral de personatges i espais, d'aquí els usos de les anacronies, perfectament seleccionades i lluny de les el·lipsis pròpies del testimoniatge estricte. Malgrat l'ús objectivista de seguir la cronologia natural, l'única versemblantment possible dintre el camp (malgrat algunes llicències), de la seva anàlisi es deriva una reconstrucció interessada, que reordena situacions viscudes en un determinat ordre cronològic en un altre, el temps de la història, previ, però en aquest cas de major transcendència quant al procés que el temps del *récit*, que li permet fer efectiva la gradació que s'ha comentat anteriorment.

Com a complement a les possibilitats ofertes per aquesta construcció estructural temporal escollida, l'elaboració de l'aspecte-focalització es demostra que incideix també en la voluntat de l'autor de poder-se moure per fora i per dins dels seus personatges i, com a narració ulterior amb un narrador extern omniscient, no un narrador testimonial, poder reordenar coneixements i presentar-los segons els postulats que es pretenen oferir. El desdoblament de la focalització, molt pautat i precís, no pretén altra cosa que aprofundir en la voluntat globalitzadora de l'anàlisi per la via essencialitzadora i abasta tant les qüestions més banals i quotidianes com les reflexions més profundes, en una gradació que té en compte les necessitats del text i no pas la seva aparició referencial. La veu resultant, així, entrellaça els mons interiors i exteriors, i sense solució de continuïtat ni marques aparents comenta, suggereix, valora, justifica, pensa, imagina, es pregunta o redimensiona l'experiència, de tal manera que acaba d'encaminar el discurs que ha anat construint progressivament, i que pretén, sobretot, descobrir el nou Home amb majúscules a través del no-home que crea el *Lager*.

I encara, el tercer eix, el de la construcció dels personatges. Amat demostra habilitat per destriar, entre l'ampli ventall de casos coneguts de primera o segona font, un conjunt d'una quinzena de personatges que responen a la voluntat d'oferir tots els matisos i graus de posicionament moral davant d'una situació que incideix en els límits de la condició humana. Tots ells, amb referents reals més o menys explícits, construïts des de la síntesi narratològica i politicomoral, presenten els diferents graus d'embrutiment possibles dintre el *Lager*. D'aquí la seva aportació conceptual, que va un pas més enllà de la de Primo Levi. Els graus d'embrutiment van des d'aquells presentats com a models immutables de comportament ètic, estereotipus convertits en antiherois màrtirs, es tractaria dels *salvats* des d'un punt de vista ètic i amb independència de la seva possibilitat futura de supervivència o no, fins als *enfonsats*, aquells que no han pogut resistir la força alienadora del camp i han sucumbit. Però no tots són posats en el mateix sac per Amat. L'autor té cura de distingir entre aquells que considera patètics: els Vicent que moren un cop han estat destruïts intel·lectualment per la força de la fam, la qual cosa, per l'absència de maldat de les seves actuacions, esdevé moralment comprensible, i els que considera immunds,

aquells que un cop han assolit un cert estatus preeminent dintre el camp l'usen no només en benefici propi, sinó també castigant tot aquell que no segueixi les regles del camp que ell ha seguit a dretcient: és el cas de l'Ernest. Aquests no tenen la compassió ni el perdó i rebran, finalment, el càstig físic i moral. Fins i tot entre els botxins Amat té cura de prestar força atenció als matisos, relacionats amb la voluntat de convertir el terror en el centre de l'acció o deixar un cert marge de maniobra. Té en compte, fins i tot, els condicionants socials i contextuals d'aquests a l'hora de confegir els seus caràcters simples. Enmig, el personatge que camina, que es va formant com a persona i com a deportat, i que després de la immersió en la zona grisa de l'embrutiment col·laboracionista fa ús dels referents morals i decideix passar a engreixar la llista de salvats. Personatges com ara en Werner i en Heinrich demostren fins a quin punt les víctimes ho són en tots els àmbits, lògicament col·lectius com ara els jueus, els testimonis de Jehovà, els gitanos, els russos i tants d'altres que també han estat analitzats per Amat. Per això, Amat planteja els casos d'aquests dos alemanys: un socialdemòcrata amb formació afrancesada i un homosexual alemany amb un esperit de solidaritat posat a prova en la pitjor situació: l'arrest. Aquest doble planteig, a bastament analitzat, situa l'obra d'Amat molt a l'avançada de bona part de la literatura concentracionària, fins i tot que els judicis fets en el seu poemari, perquè fa possible, des d'un impossible distanciament temporal, destriar allò que molts no faran: les víctimes ho són siguin d'on siguin i pertanyin al col·lectiu (ètnic, religiós o social) que sigui, la qual cosa és una mostra palesa de tolerància i de respecte prou destacable.

El resum del contingut el proposo en les conclusions següents.

PRIMERA

Per a un acostament crític a un text cal —o com a mínim és recomanable— el suport d'unes fonts que ajudin a contextualitzar-lo, descobrir-ne les claus de lectura i, per tant, a entendre'l millor en tots els seus vessants. En el cas de la novel·la de Joaquim Amat-Piniella, aquestes fonts, si bé existeixen quant a certs aspectes, resulten del tot parcials i incompletes.

Pel que fa al món estrictament historiogràfic sobre els camps de concentració nazis —en especial els que més ens afecten: Mauthausen, Dachau, Buchenwald i Ravensbrück— la conclusió a la qual podem arribar és que encara està per resoldre, malgrat algunes aportacions rellevants; d'aquí que hagi calgut recórrer a fonts orals, amb tota la problemàtica de contrast que aquest fet comporta respecte d'esdeveniments que es remunten a seixanta anys endarrere, per tal d'omplir els buits bàsics de contingut sobre els materials referencials que estan en la base del text amatià. Sí que hi ha, però, prou fonts de reflexió sobre les implicacions físiques, sociològiques, polítiques, filosòfiques, teològiques o existencials en general del fenomen concentracionari.

SEGONA

Fruit de tota aquesta heterogeneïtat de materials, sorgeixen els primers problemes, que són de caire terminològic i que encara no han estat tractats de manera científica en cap estudi, article o material que hagi estat al meu abast fins ara. Em refereixo a l'ambigüitat i a la visió esbiaixada que suposa en la major part de la crítica —tret d'alguns autors francesos— relacionar tot text —de qualsevol gènere i tipologia textual— que tingui com a motiu, pretext o tema en primer pla els represaliats del règim nazi, amb el concepte de literatura de l'Holocaust o literatura del genocidi. Malgrat que com a concepte popular és possible d'entendre'l com a hiperònim d'una determinada temàtica relacionada amb els límits de sofrença i brutalitat de la condició humana, científicament no deixa de ser poc precís i estrictament parcial malgrat la seva voluntat generalitzadora. Prèviament encara, cal precisar terminològicament l'abast d'aquests temes per tal de destriar pròpiament aquella literatura que, d'una banda, no pretén fer una reflexió sobre l'abast de la repressió nazi, sinó que n'és un mer marc de referència conjuntural, d'aquelles altres que, d'altra banda, bo i tenint com a centre de reflexió aquesta temàtica, ho fan al seu torn també des de perspectives diverses.

Dintre d'aquest darrer bloc —el que ens ha interessat, lògicament—, en primer lloc cal precisar el concepte de literatura de la *Shoah*, que és la que ofereix un punt de vista jueu de la persecució soferta mitjançant la denominada *solució final del poble jueu*. Els estudis crítics recents d'aquesta literatura rebutgen, fins i tot, la seva adscripció a una literatura de l'Holocaust que va perdent contingut semàntic, tret del seu vessant mediàtic i divulgatiu. Malgrat tot, continua essent un concepte excessivament ampli atesa l'heterogeneïtat de textos i temes que abasta i l'ús que se'n fa.

En segon lloc, hi ha una llarga tradició literària fonamentada en l'experiència del gueto que ha estat relacionada històricament com a símbol d'aquesta literatura de la *Shoah*, amb l'emblemàtica obra d'Anna Frank com a estendard. Caldria resituar la literatura de gueto —ben definida pels seus trets característics— dintre del marc de la resistència organitzada del poble jueu, evidenciant que manté, tot i els punts de contacte, diferències temàtiques i estructurals substancials respecte de les obres situades en els camps d'extermini.

En una línia paral·lela, tant a França, sobretot, com a Itàlia —i a Catalunya i a la resta de l'Estat— hi ha un cert volum d'obres relacionades amb una altra forma de resistència política als règims feixistes des de la societat civil organitzada, focalitzada des de la qualitat espacial inversa a la de la literatura jueva del gueto: la llibertat, encara que limitada, de moviments. Aquesta literatura planteja una visió més àmplia de la supervivència i la lluita activa contra el nazisme, on apareixen una gran varietat de col·lectius —religiosos, ètnics, culturals, polítics, etc.— units per la causa comuna: laics, catòlics, testimonis de Jehovà i jueus; republicans en tots els seus matisos (socialistes, comunistes, anarcosindicalistes, etc.); intel·lectuals; homes d'acció directa, etc.

En tercer lloc, cal tenir presents les particularitats de la literatura del gulag, que la converteixen en una literatura que cal no confondre amb la de l'Holocaust, perquè les implicacions polítiques espacials i temporals són substancialment diferents, malgrat que hi hagi unes constants temàtiques lògiques respecte de la literatura concentracionària i la de gueto, atès que es fonamenten, igualment, en una reclusió —anihilació— forçada.

En quart lloc, tindríem un tipus d'obra —en la qual ens hem centrat, però no únicament—, que és la que té el seu centre en l'espai del camp de concentració o extermini organitzat pels alemanys a partir de 1933. Aquest tipus de literatura, que hem anomenat concentracionària potser per primera vegada en llengua catalana[2] —malgrat els dubtes de determinats col·lectius filològics—, a més de ser aquella en la qual s'inseriria la novel·la amatiana, permet també de manera explícita relacionar-la amb els clàssics que ha marcat el cànon europeu: Levi, Antelme, Rousset, Celan, Kertész o Semprún.[3]

Fins i tot dintre d'aquest tipus de literatura, he cregut útil destriar aquella que se centra exclusivament en el punt de vista del poble jueu, com és el cas de Levi —malgrat la seva voluntat de no-adscripció—, però també de David Grossman o, sobretot, d'Elie Wiesel, d'aquella altra que se centra en el fenomen d'una manera més global: en tots els aspectes col·lectius que hi participen, que és on hem de situar l'obra amatiana, sobretot la de Robert Antelme o la de Maurice Blanchot i David Rousset. Hi ha una possible explicació bàsica, en forma d'hipòtesi, de la parcialitat analítica d'uns i de la voluntat de generalització dels altres, que es fonamentaria en les característiques peculiars i intrínseques de la seva situació o ubicació espacial en els camps: mentre que per al poble jueu es crea un sistema exclusiu pensat per ser sistemàticament enganyat quan és portat als camps i és agrupat aïlladament, amb excepcions que confirmen la regla, amb altres membres de la seva condició jueva, per la qual cosa no poden tenir en molts casos cap mena de contacte amb altres tipus de col·lectius i, a més, són, òbviament, els més castigats i anihilats sistemàticament, la situació de la resta de col·lectius (si n'exceptuem especialment els russos i els gitanos, que reben un tracte similar al dels jueus), com ara l'espanyol, esdevé substancialment diferent: conviuen amb altres col·lectius, i la seva situació dintre els camps tenia menys pressió destructora,[4] la qual cosa els permet fer-se una idea, per

2. Malgrat les reticències filològiques que he trobat, em remeto a la traducció francesa —avui admesa públicament—, que usa la derivació com a sistema per convertir un substantiu en un adjectiu. L'he publicat per primera vegada en articles diversos a la revista *Quadern*, el 1996, i a *Els Marges*, setembre de 1998.

3. En tots els casos que cito noms considerats clàssics i emblemàtics no pretenc ser, en cap cas, sistemàtic, sinó simplement escollir aquells casos que, segons el meu parer, resulten significatius.

4. Malgrat que pot semblar agosarat establir graus dintre la brutalitat destructora nazi, de l'estudi dels uns i dels altres i dels seus testimoniatges és clar que la implacabilitat que sofrien els jueus no era comparable a la d'espanyols, francesos o d'altres.

superficial que sigui, més general del que succeïa al camp, perquè podien tenir coneixement indirecte d'allò que succeïa a les zones restringides, decisions que es prenien, etc.

Més enllà d'incidir en el planteig d'una visió endogàmica de la literatura concentracionària jueva —que hi és, en part—, el que proposo és la necessitat d'entendre que les circumstàncies d'aquest col·lectiu són prou claustrofòbiques i particulars com per no oferir una visió més oberta quant a implicació d'altres col·lectius en l'àmbit de les víctimes, no quant a reflexió general sobre la condició humana, que comparteixen. Sí que és cert, però, que tant el concepte d'Holocaust com el de *Shoah*, encunyats arran del judici de Nuremberg, no han fet sinó crear una assimilació biunívoca entre víctima i poble jueu que no ha ajudat, ans al contrari, a precisar tot l'abast del sistema repressiu nazi i el resultat de la qual és l'ambigüitat i parcialitat terminològica de què hem parlat.

Tercera

A aquesta complexitat s'afegeix encara un nou aspecte, la gran varietat de gèneres que s'imbriquen en el tractament de l'horror nazi. No hi ha per ara cap estudi que analitzi de manera sistemàtica les característiques pròpies d'aquest tipus d'obres classificades per gèneres i tipologies. En aquest sentit, per l'interès sistematitzador que conté, tot i que no es tracta d'un objectiu d'aquest treball, el que he fet és una proposta esquemàtica de classificació. Bàsicament, he centrat la distinció de gèneres i tipologies en tres blocs.

D'una banda, aquell que se situaria clarament dintre de l'anomenada *literatura del jo*, ja siguin autobiografies, memòries, diaris, històries de vida o relats de vida de caire divers, que tenen el seu objectiu fonamental en la voluntat de testimoniar, i que, per tant, podrien incloure també determinats relats. I de l'altra, aquells gèneres que són pròpiament analítics, ja siguin historiogràfics, psicològics o psiquiàtrics, filosòfics o sociològics i antropològics, i que incideixen en la voluntat de fixar fets, períodes, dates, espais, personatges, responsabilitats, però, també, conseqüències en tots els àmbits, seqüeles també en àmbits diversos i intents de reflexió i prospecció del fenomen considerat com el més rellevant i determinant del segle xx.

Hi hauria encara un tercer bloc que seria tota la literatura que hi ha al voltant d'aquest tema i que, amb voluntat testimonial o no,[5] es planteja un acostament diferent al del primer bloc, amb una concepció literària que en difereix, perquè hi ha una voluntat clara de buscar la seva eficàcia, però que, en qualsevol cas, permet un

5. Georges Perec seria un exemple del primer cas, en *KL Reich*, i l'obra d'Albert Salvadó, *El relat de Gunter Psarris*, del segon. Entremig hi hauria la voluntat de denúncia des de la ficció, no testimonial atesa la seva no-presència en els fets, de les obres de Maria Àngels Anglada, *El violí d'Auschwitz*, i de Vicenç Villatoro, *La memòria del traïdor*.

acostament divers: des del testimoni fins a aquell que no ha viscut els fets i s'hi acosta en tant que tema.

Es pot concloure, en aquest sentit, que l'extermini industrial nazi s'ha convertit en un motiu temàtic recurrent que depassa la seva adscripció als supervivents de l'horror i, per tant, al mer testimoniatge, i que és aprofitat com a recurs per submergir-se en les interioritats més obscures —els miralls tèrbols de Ferran de Pol— de la condició humana.

QUARTA

Pel que fa a l'encaix de *KL Reich* dintre del context de la literatura tant catalana com europea que té com a centre d'atenció el món concentracionari de Mauthausen, resulta palès que es tracta de l'únic cas d'obra que s'acosta a aquell horror concentracionari des d'una concepció explícitament novel·lada, si n'exceptuem el cas peculiar de l'obra de François Wetterwald, *Les morts inutiles*.[6] Bona part dels motius que porten a aquesta decisió —que n'implica, al seu torn, d'altres—, a més dels justificats pel mateix autor, poden trobar-se en el fet que Amat es proposa alguna cosa més que el record o tribut i el testimoniatge concentracionari per tal com estem davant d'una novel·la d'educació, amb el que té subsidiàriament d'aportació didàctica, i de la condició humana amb tanta claredat que depassa el marc referencial austríac en què situa —lògicament— la novel·la.[7]

Tret d'un grup més aviat reduït de novel·les o narracions amb voluntat literària, la majoria d'obres se situaren dintre l'òrbita de l'anomenada *literatura del jo*, on les memòries i les històries de vida formarien el grup principal, i en què les obres de caire analític, especialment la de Montserrat Roig dintre del nostre àmbit literari, resulten fonamentals per tal de fixar un tema i proposar-ne els marcs de referència. L'obra de Roig és una mostra palesa de la dificultat d'adscripció a un determinat gènere assagístic o tipologia textual: mentre la part final, els llistats, esdevé el document més rellevant des del punt de vista historiogràfic —fet sota l'encàrrec obsessiu de Josep Benet— perquè es fixen per primera vegada noms, dates i llocs contrastables, la resta es mou entre l'assaig sociològic, literari o antropològic. Una cosa semblant ocorre amb l'obra de Tísner *La diàspora republicana*,[8] en què la part dedicada a Mauthausen es mou entre el llibre de viatges, la memòria i l'assaig sociològic.

Una constant en les històries de vida és el seu caràcter militant, com evidencien les obres de Constante o del valencià Francesc Batiste —que publiquen en castellà—, que han configurat al llarg dels anys la visió *oficial* de la participació peninsular a Mauthausen, cosa que el mateix Amat, company i amic, tracta de matisar —i

6. París, edició de l'autor. [s. a.]

7. La prova és que el narrador ens parlarà d'altres camps de concentració: Buchenwald, Dachau, Lublin i Auschwitz, la qual cosa confirma la voluntat essencialitzadora.

8. Ed. Pòrtic, 1994.

criticar— en diversos fragments de la novel·la, i no dic ja en el fragment suprimit que té per motiu central les desavinences entre els diferents col·lectius espanyols al camp. Un fenomen singular és el de determinats deportats catalans, com ara Josep Borràs, que editen les seves obres en francès i des de l'exili, i són una mostra palesa del que succeeix a bona part de la diàspora catalana que sobreviu a l'extermini: conseqüents amb les seves idees republicanes i veient impossibilitada la seva tornada a casa, en molts casos, refan les seves vides en territori francès, on viuen encara —els que són vius— i lluiten des d'associacions franceses, moltes formades exclusivament per catalans, perquè no es perdi la memòria de l'horror sofert.

Hi ha altres casos peculiars, com ara l'anàlisi psiquiàtrica que fa Guy Lemordant[9] del món concentracionari de Mauthausen, amb menor repercussió que el treball de Viktor Frankl,[10] però amb un grau d'anàlisi encara superior. També l'obra de Paul Le Caër,[11] fonamental per entendre la figura de César Orquin fins ara, la qual cosa ajuda en la composició d'idees sobre el personatge de l'August. Persona i personatge han aconseguit cobrir la seva imatge d'una nebulosa enigmàtica que perdura fins als nostres dies, en què tot just ara se sap que vivia a Mèxic allunyat de qualsevol contacte amb col·lectius peninsulars republicans.

En aquest sentit, resulta important destacar que en contextualitzar l'obra amatiana en l'àmbit català sovint es fa referència a tres obres: *Cartes des dels camps de concentració*, de Pere Vives,[12] *Crist de 200.000 braços*,[13] d'Agustí Bartra, i *De lluny i de prop*, de Lluís Ferran de Pol. Hauríem de precisar que, tret de les darreres «Cartes Postals» escrites dintre del camp de concentració de Mauthausen per Pere Vives, ens trobem davant de literatura de camp de concentració, que té poc a veure conceptualment —temàticament, sí— amb el món concentracionari nazi, i respecte del qual hi ha escasses referències a la novel·la, però un gruix de poemes significatiu al recull *Les llunyanies. Poemes de l'exili*. En la literatura de camp de concentració/refugiat el que preval és la precarietat, l'angoixa per les conseqüències de la desfeta, que es relaciona amb la incertesa del destí final —amb punts de contacte com ara la por, la fam i la mort—, però que no arriba a l'extrem de l'angoixa total, primària i intel·lectual, si és possible, que se sofreix sistemàticament amb violència física i moral extrema als camps d'extermini nazis.

Cinquena

Un cop els supervivents aconsegueixen sortir dels camps, sorgeix la primera de les polèmiques, centrada en el fet de plantejar-se la pertinença del record, que im-

9. Guy Lemordant (1946), *Pathologie concentrationnaire*, Mauthausen, Melk.
10. Viktor Frankl (1996), *El hombre en busca de sentido*, Barcelona, Herder.
11. Paul Le Caër (1996), *KL Mauthausen, les cicatrices de la mémoire*, Bayeux, Heimdal.
12. Barcelona, Edicions 62, 1980.
13. Barcelona, Proa, 1974.

plica *de facto* el testimoniatge o la voluntat d'oblit. Es tracta d'un fals debat en què, la major part de les vegades, les circumstàncies personals decideixen el camí a seguir. Cal partir de la base de la frase que, en forma de sentència, pronuncià en una conversa informal l'esposa d'un dels deportats peninsulars més coneguts, Mariano Constante: «El meu marit no ha sortit mai del camp de concentració».

Afrontar aquest trauma, a bastament estudiat des de tots els vessants científics, per tal d'intentar refer una existència marcada i estigmatitzada per l'horror sofert és un dels reptes més rellevants que es plantegen individualment, però que comparteixen col·lectivament,[14] i on ni les creences religioses no són capaces de fer suportables, com ho mostren els suïcidis emblemàtics de Primo Levi, Paul Celan o Jean Améry.

Davant de la tessitura es plantegen dues opcions ben delimitades: la d'aquells que decideixen intentar refer una vida abans d'intentar assumir les circumstàncies sofertes, com és el cas paradigmàtic justificat *ex professo* de Jorge Semprún, o el d'aquells que, immediatament, veuen en el record i el testimoniatge una manera, obsessiva en la major part de casos, de vehicular el sofriment per tal de poder-lo convertir en referent social dels límits de la condició humana i de l'horror que és capaç de crear. És en aquest grup on cal incloure Primo Levi, Robert Antelme o Joaquim Amat-Piniella. Amat articula un tipus de necessitat que comparteix fil per randa no només amb Levi, sinó amb la major part d'històries de vida escrites de manera ben primerenca, entre el mateix 1945 i el 1948. Tret del cas d'Antelme, tant en Amat com en Levi, òbviament, aquesta necessitat obsessiva de record —comuna a la major part de supervivents que he conegut— no els possibilita la recuperació d'un itinerari vital amb el mateix grau de qualitat que abans de l'experiència. Dit d'una altra manera: malgrat la necessitat d'expiació a través de la literatura, puntual en Amat i reiterada en Levi, l'obsessió de la vida concentracionària condiciona de manera rellevant, o definitiva, la resta dels seus itineraris vitals i literaris.

En qualsevol cas, en l'àmbit europeu, Amat resulta paradigmàtic del camí intuïtiu que li cal emprendre a l'intel·lectual per tal de fer sentir la seva veu sobre un aspecte tan fosc de la condició humana: perquè ho fa des de dins mateix del camp, escrivint un dels poemaris més llargs que s'han editat sobre l'experiència concentracionària arreu, i, com Levi, projectant una obra en prosa que ajudi el món a entendre allò que tot just està vivint.

14. Resulta paradigmàtic el fet que, posteriorment, molts deportats de tota procedència han tingut per parella deportades en camps de dones diferents als seus. La força del pas concentracionari ha estat tan gran que només han trobat comprensió, com han comentat manta vegades diversos deportats com ara Joan Escuer (exdeportat de Dachau i casat amb una exdeportada de Ravensbrück), en altres víctimes del mateix fenomen.

SISENA

Amat s'avança, en aquest sentit, al debat que es deriva d'aquells que afronten la voluntat decidida de preservar la memòria, centrat a intentar saber qui és el vertader testimoni: el supervivent o els milions d'*absents*? Mentre encara hi ha qui justifica la indicibilitat del testimoniatge atesa la seva mort —la dels *vrais* testimonis—, Amat se situa també intuïtivament, sense reflexió, en aquest sentit, perquè per a ell és clara —com traspua la justificació de la «Nota...»—, entre aquells que, com ara Todorov, Levi, Grass, Grossman o Wiesel, creuen que l'únic testimoni possible és el del supervivent, que haurà de fer palesa la parcialitat del seu testimoniatge, però que, alhora, ha d'intentar suplir l'absència dels companys mitjançant el record: record que significa recuperar noms, dates i, si és possible, itineraris vitals, detalls convivencials, etc., tot allò que els faci, en forma de tribut, veritables *protagonistes* del sofriment.

La intuïció que, en aquest sentit, torna a mostrar Amat resulta d'allò més rellevant perquè, si bé és palès que ell no ha pogut participar d'uns debats que just arrenquen en acabar el seu primer procés d'escriptura de la novel·la,[15] no deixa de ser menys cert que de manera explícita es preocupa per situar en un primer pla rellevant les figures dels salvats *dissortats*, aquells que no podran *testimoniar* i que són els principals receptors del sofriment: Francesc, Werner, Vicent o Heinrich així ho demostren. Principals receptors del sofriment i també de les reflexions d'aquells que sí que han pogut testimoniar, com també podem veure en un altre cas paradigmàtic d'aquest fet: l'obra tardana de Roman Frister, prova fefaent del pes del remordiment que suposa sobreviure a costa de la mort ni que sigui del teu amic i que obliga, al final del propi cicle vital, a fer-ho saber en forma de memòria desbordant de sentiment. Remordiment, d'altra banda, que està en l'arrel de la insuportabilitat de l'existència de Levi o Celan o dels grisos darrers anys d'Amat. Un Amat que a *KL Reich* trasllada hàbilment a l'Emili el seu sentiment de culpa, no pel fet d'haver provocat el mal en els altres —a l'estil de l'Ernest—, que no ho ha fet, sinó pel fet que s'ha procurat la salvació egoista sense preocupar-se massa, inicialment, de la dels altres, o per no haver-s'hi implicat prou. «L'embrutiment»[16] amatià té tants matisos com la «zona gris» de Levi, i aquest és, si és comparable, el més subtil i destructor: tota supervivència s'aparella, per acció o inacció, a la no-supervivència de l'altre.

SETENA

Superada la indicibilitat, allò que es plantegen els que creuen en la dicibilitat és el problema del llenguatge —de la *parole détruite*—, obsolet per explicar Auschwitz. Situat al centre de la reflexió de Theodor Adorno, Amat resol sobre la marxa el problema del llenguatge —de trobar un llenguatge que pugui expressar i fer com-

15. Que conté ja tots aquests elements.

16. Una de les seves aportacions conceptuals rellevants, molt en paral·lel a les de Levi. Trobem un concepte per a cada autor i cada cas.

prendre l'horror sofert— recorrent a les tècniques pròpies de la ficció, és a dir, del llenguatge que, a través de l'ús de l'habilitació i els mites fonamentals, es converteix en connotatiu, suggestiu i possibilita la construcció isotròpica que esdevindrà recurrent en aquest tipus de literatura.[17] D'aquesta manera, mitjançant un sil·logisme que esdevé reflexió, pot ser fidel a una «veritat íntima» que molt probablement la dada objectiva, el llenguatge convencional i denotatiu, realment no creu que pugui oferir amb la mateixa força i convicció, perquè no està preparat per explicar allò que resulta impossible d'imaginar fins i tot per a aquells que l'han sofert, els quals s'obliguen així a fer un doble esforç: comprendre i fer comprendre, en mots d'Améry.

Amat defensa la tesi, per tant, que a voltes per arribar a la «veritat» essencial cal usar aquells miralls corbats que fan possible, com en el cas paradigmàtic de David Rousset o de Georges Perec, una transmissió més adequada dels universals —en forma de significants— que es pretenen transmetre. Aquesta és una de les reflexions tòpiques de tota la literatura autobiogràfica a la qual s'enfronta el supervivent concentracionari: com transmetre veritablement una realitat viscuda. I a aquesta dificultat hi hem d'afegir encara el fet personal que es tracta de la primera novel·la que escriu Amat, malgrat que sigui la penúltima a publicar-se: Amat ha de construir un llenguatge adient per als seus objectius al mateix temps que construeix el seu itinerari com a escriptor, i això en un context en què fer-ho en llengua catalana no feia sinó afegir encara més grau de dificultat, com es percep en tot l'itinerari que suposen les versions de l'edició crítica.

L'ús d'aquestes tècniques novel·lesques l'enfronta amb la major part de teoritzadors del testimoniatge jueu, que consideren que el testimoniatge ha d'eludir certs tipus de recursos ficcionals. Però amb l'aparició dels treballs d'Annette Wieviorka, que considerarà el testimoniatge estricte com a «indigest», s'ha donat un tomb crític a aquest aspecte, fet que molt probablement hagi possibilitat el sorgiment de tot un conjunt d'obres estrictament de ficció al seu voltant.

Vuitena

Trobat el llenguatge considerat com a més pertinent, la qual cosa implica, d'alguna manera, el tipus de text i de to adoptats, el següent pas a resoldre, en la voluntat de fidelitat a la veritat, és allò que es considera dicible. En aquest sentit, apareixen per omissió els grans tabús de la literatura concentracionària: el col·laboracionisme, entès com a embrutiment moral; la sexualitat en qualsevol dels seus matisos, que anirien des d'aquella que és possible dintre de determinats contextos amb llibertat de decisió fins, i sobretot, la que és una manera perversa més de submissió: la prostitució, tant femenina com masculina; les lluites internes entre els deportats, en el cas dels espanyols potser la més significativa de les existents; o, curio-

17. En què es relacionen simbòlicament mots en principi sense relació aparent, que prenen valors nous i brutals: com ara neu, fum, pedrera, xemeneia, crits.

sament, un dels més sorprenents: qualsevol explicació al voltant de les activitats de lleure dintre els camps.[18]

Enfront d'aquesta voluntat subtil d'acotament temàtic, tant implícita com explícita verbalment o perceptible en nombrosos textos crítics i testimonials, resulta paradigmàtic com Joaquim Amat i Primo Levi esdevenen dos dels escriptors-testimonis-deportats que probablement es plantegen el fenomen concentracionari des d'una perspectiva més global, perquè hi trobem la voluntat de tractar, amb les reticències pròpies de cada un, tots els laberints i miralls tèrbols de la condició humana,[19] d'aquí que incideixen en una anàlisi detallada de la «zona grisa» que Amat anomena *graus d'embrutiment,* i que inclou bona part d'aquests tabús. Ofereixen tots «els matisos del gris», en mots de Günter Grass —«gris plom» en Amat—, i és per aquest motiu que, com Robert Antelme, són obres que depassen l'anàlisi concentracionària per situar-se en l'òrbita de la reflexió sobre la condició humana, com havia marcat el camí recentment André Malraux, i que compta amb una llarguíssima tradició tant literària com filosòfica.

Novena

Hem analitzat sobretot, per tant, obres i autors que, més enllà del testimoniatge, plantegen reflexions teòriques sobre tots aquells aspectes que es deriven d'una experiència traumàtica: la voluntat de comprensió, de recerca d'un llenguatge, de la selecció i justificació temàtica i conceptual i, en definitiva, dels objectius explícits i implícits de l'acte creatiu que proposen. Resulta lògic pensar, i és palès, que aquest segon tipus d'obres es derivin de supervivents que ja tenien un bagatge intel·lectual i/o d'escriptor, com és el cas de Joaquim Amat, o que s'inicia en aquest precís moment, com en el cas de Roc Llop o, en una altra *dimensió qualitativa*, Primo Levi, Kertész, Steinberg... En la resta d'autors que ofereixen el seu testimoniatge, resulta ser l'únic acostament puntual a l'autoria escrita que tindran en els seus itineraris vitals: es tractaria dels casos exemplars dels Francesc Batiste, Neus Català, Mercè Núñez o Antelme, la qual cosa explica, si ho generalitzem a la major part d'obres testimonials, l'escassa aportació en aquest sentit teoritzador. Malgrat això, no treu que les solucions adoptades per cada un d'ells, més o menys destres, no deixen de mostrar implícitament la manera d'afrontar i de resoldre els mateixos problemes de caire tècnic i teòric.[20]

18. Preguntats Antoni Roig, Joan Escuer, Mariano Constante o Francesc Batiste per què no expliquen mai què feien els vespres o els diumenges, m'han respost sempre succintament que allò no era rellevant. Per a ells, el lleure no és un significant de valor universalitzador, perquè distorsiona els vertaders significants: dolor, por, fam, mort, sofriment físic i moral, etc.

19. Mentre Levi incideix més en una anàlisi conceptual i filosòfica del fenomen, no tracta de manera tan directa temes com ara la prostitució o la divisió de col·lectius, entre altres coses, perquè no els va poder viure.

20. Per exemple, Neus Català justifica d'entrada la «veritat» de la realitat explicada, com ho fa Levi en la darrera frase del «Prefaci» a *Si això és un home*, com Mercè Núñez en la seva justificació del pacte autobiogràfic.

DESENA

Escrites les primeres obres de temàtica concentracionària durant la segona meitat dels mateixos anys quaranta, la dificultat o impossibilitat de la seva publicació no és un fenomen, curiosament, que afecti només Amat pel fet d'intentar-la publicar en el marc de la dictadura franquista, sinó que —potser aquesta és una descoberta sorprenent—la resta de països occidentals que recuperen les seves llibertats democràtiques tampoc no veuen amb bons ulls l'edició d'obres que furguin en temes que no *ajuden* —segons l'eufemisme d'ús a l'època— a la reconciliació, a l'oblit i a la recuperació de morals després del conflicte bèl·lic i que, per tant, no són *vendibles*. Aquest fet s'esdevé tant a Alemanya i a Itàlia com també a França. Si el llarg periple de l'obra ametiana és el paradigme en el cas singular espanyol (en un cert paral·lelisme al que succeeix en aquest àmbit a Hongria, amb matisos), la de Levi ho és en el cas italià o la d'Antelme en el francès,[21] en què el rebuig de diverses editorials els obliga a una edició que assoleix un ressò escassíssim, i que no serà fins als anys seixanta i setanta que llurs reedicions assoliran el reconeixement que no havien tingut fins llavors.

ONZENA

L'elaboració de l'edició crítica, que es fonamenta en el text base de 1963, aquell que Joaquim Amat-Piniella va validar per a les escasses reedicions posteriors sense introduir-hi esmenes,[22] remet inexorablement a una reflexió prèvia. El fet de considerar el text base admès el publicat el 1963, tant en castellà com en català, no pot eludir el fet que la lectura contextualitzadora de la novel·la no prengui bona part del seu sentit si no ens situem en els mesos que van de 1945 a 1946, quan escriu les dues primeres fases de redacció de *KL Reich*, perquè en aquesta fase —evidenciada en el text crític resultant— ja hi trobem tots els elements que la situen en la primera línia europea de les reflexions tant d'ordre concentracionari com sobre la condició humana.[23] És a dir, precisament l'edició crítica permet i potencia aquesta lectura dels

21. Ambdues de 1947, amb escàs ressò fins a les seves reedicions; per no parlar del cas de Kertész.

22. Ja ha quedat explicat que malgrat la possibilitat oberta per Joan Sales, Amat no volgué reintroduir fragments del *mc2*, utilitzat com a text base de l'edició de 1946 feta a Edicions 62 el 2001. Una de les raons més defensables, en forma d'hipòtesi no contrastable, radica en un doble fet: d'una banda, tot el periple del llarguíssim procés autoreductiu i essencialitzador, que deixa *mc2* com un text superat quant a l'estil que Amat ha anat consolidant a força de publicar fins a tres novel·les i al qual no té cap esma de retornar pel dolor que això li causava, com certifiquen les amistats, i de l'altra, perquè el seu interès per refer certs aspectes que haurien recuperat episodis o reflexions de *mc2* es poden produir només (si miren les reedicions fetes) després de 1966, quan, publicada *La ribera deserta*, decideix no tornar a escriure mai més i intentar evitar tot contacte amb el món concentracionari, cosa que només deixa de fer en la relació amb Montserrat Roig, que donà lloc al seu emblemàtic llibre, i a la commemoració del vint-i-cinquè aniversari de l'alliberament, que el dugué a Mauthausen i a Gusen a mode de comiat.

23. Quant a aquest tema crec que, com s'ha dit, incideix més en unes solucions pròpies dels anys trenta europeus que no pas dels seixanta.

aspectes més teoricoreflexius i filosòfics. El fet de no haver-se pogut publicar durant disset anys no treu que siguin datables i intrínsecs a ella, com no es discuteix en els casos de Primo Levi o Robert Antelme el fet que, malgrat que les primeres edicions pràcticament no tingueren ressò, se'ls inclogui dintre les reflexions que es produeixen al llarg dels anys quaranta, la qual cosa els situa, lògicament, en l'avançada de la reflexió sobre el tema.

Aquesta és la perspectiva, al meu parer, que situa l'obra amatiana com una aportació significativa i rellevant a escala europea, en què la seva *lectura* intuïtiva d'un seguit de polèmiques, discussions i reflexions que resol de manera individual, perquè per motius estrictament conjunturals n'ha estat absolutament aliè,[24] apunta línies de recerca ben properes i paral·leles al conjunt heterogeni d'obres europees i, fins i tot, com hem vist, amb aportacions conceptuals innovadores.

Dotzena

En qualsevol cas, les diferents fases de redacció de *KL Reich* posen al descobert les limitacions pròpies del tractament d'un tema respecte del qual cal trobar un llenguatge adient que es va construint l'Amat escriptor professional. Les solucions adoptades tendeixen a una doble línia.

D'una banda, ser fidel al màxim possible, en tots els sentits i matisos, a la seva «Nota de l'autor» i a la seva «veritat íntima» literària, la qual cosa implica cenyir-se a l'estil directe àgil dels diàlegs, el canvi d'un to exaltat per un altre de més mesurat i, especialment, la voluntat d'essencialitzar un rerefons moral que depassa el mer testimoniatge i que significa l'eliminació de tot allò superflu —a l'estil d'Antelme—, ja siguin digressions d'escenes com escenes senceres. Els quatre fragments eliminats immediatament després de la primera redacció incideixen en aquesta línia essencialitzadora: d'una banda, no trencant certs *tempos* interns, propis de la construcció novel·lada, i de l'altra, no reiterant seqüències i aportacions ja prou recollides per la veu en *eco*, cenyint-se, per tant, a les diferents trames o línies obertes; no evidenciant més del compte la procedència referencial dels materials de ficció que està confeccionant, per exemple en la descripció del Francesc, i, finalment, des d'un punt de vista no ja d'escriptor, sinó sobretot humà en general i com a supervivent en particular, perquè la insistència en l'anàlisi de la pugna pel poder clandestí intern del camp no li hauria sinó provocat més enemistats i problemes en una situació ja de per si prou difícil.

Tretzena

Per entendre les claus de construcció de *KL Reich* resulta fonamental fer palès que ens trobem davant d'una «forma novel·lada», la qual cosa implica que Joaquim

24. Els debats són paral·lels en el temps, però, sobretot, posteriors a la doble redacció.

Amat ha sotmès la realitat viscuda a uns processos de manipulació que l'han dut no a construir una obra estrictament testimonial en el sentit que hem d'entendre aquest tipus de textos, sinó una novel·la; i fer-ho de manera conscient, prèviament, la qual cosa el situa, com hem vist, en un procés paral·lel, però diferent, del que segueix Primo Levi en escriure *Si això és un home*. Levi reconeix que el caràcter fragmentari de l'obra —entesa inicialment com una mena d'alliberament interior— es deu al fet que «he escrit els capítols no en una successió lògica, sinó per ordre d'urgència»,[25] la qual cosa l'obliga *a posteriori* a fer un treball pautat, el de «la feina d'ajustament i de fusió».

Estem parlant de punts de partença tècnics divergents amb objectius força convergents: mentre Amat justifica la necessitat de recórrer a una concepció novel·lada per ser fidel a la seva «veritat íntima», Levi ho fa partint d'una concepció literària fonamentada en la versemblança, que té el seu correlat en l'avalament dels fets viscuts com una manera de transmissió de la seva veritat. En el rerefons, ens estem referint a la voluntat explícita de selecció de tècniques diferents per tractar un mateix tema, la qual cosa exigeix determinades diferències en els processos de construcció i en les tipologies textuals o gèneres escollits.

Quant als processos de construcció, Amat explota de manera sistemàtica les possibilitats que la *inventio* li ofereix: seleccionant els materials referencials no quant a la seva cronologia o segons una caracterització personal dels records, sinó tenint en compte la circularitat de què vol dotar la seva obra, fonamentada en l'evolució educacional del seu protagonista central. En definitiva, segons el caràcter moral de què pretén dotar la novel·la. La troballa d'idees inicial —la *inventio*— va molt lligada, per tant, com hem vist, a la fase de *dispositio*, perquè ja té en compte les transformacions que farà quant a l'ús estructural del temps i de la perspectiva, pilars fonamentals de tota la novel·la.

Al seu costat, Levi afirma implícitament que eludeix pràcticament la fase d'*inventio*, i podríem dir que inicia la tasca pel final, amb l'*elocutio*, per, en la fase posterior, recórrer a la *dispositio* per construir l'*ordo artificialis*. Cal dir, però, que malgrat la pretesa simplicitat amb què Levi justifica la creació de la seva obra, no és menys cert que, malgrat que el procés hagi estat fet a la inversa, no hagi incorporat determinats recursos literaris, de ficció, que l'acosten en certa manera a determinades solucions amatianes, entre altres raons perquè en l'«Apèndix» ell mateix reconeix que pensava en la construcció de l'obra mentre era a Auschwitz,[26] la qual cosa contradiu, en part, la versió donada al seu «Prefaci».

25. *Si això és un home*, p. 14, com la frase posterior, també d'ell.

26. Quan afirma: «aquest llibre, em semblava que ja el tenia tot sencer dins el cap, que només l'havia de deixar sortir i davallar al paper», *Si això és un home*, p. 233 (cal recordar que l'«Apèndix» és molt més tardà que no pas el «Prefaci», i en complementa o contrasta aspectes diversos fruit de la relació amb els seus lectors), més explícitament ho explica en una de les seves biografies: M. Anissimov (2001).

En qualsevol cas, aquesta divergència diafàsica dels processos constructius entre l'un i l'altre exemplifica un tret genèric i estructural diferencial de les seves obres: mentre que Levi posa èmfasi en la voluntat memorialística —deixant el vessant assagístic per a altres obres—, Amat justifica a la «Nota...» l'elusió explícita d'aquest tipus de gènere per centrar-se en les possibilitats essencialitzadores que li ofereix la novel·la i no una «exposició objectiva», incloent, però, un filtratge conceptual en la novel·la que té prou paral·lelismes amb el que usa Levi tant a *Si això és un home* com, sobretot, a *Els enfonsats i els salvats*.

CATORZENA

El vertader esquelet efectiu del relat, en paral·lel a aquestes tres fases de construcció estructural, és la construcció temporal, en el marc de la qual resulta rellevant destacar que dintre la fase de la *dispositio* que suposa la construcció del *temps de l'histoire*[27] es parteix d'una manipulació prèvia en relació amb el *temps référentiel*: la barreja dels esdeveniments reals i ficticis escollits del marc referencial no parteix de l'ordenació cronològica o, el que és el mateix, no es planteja i escull una evolució temporal sota criteris estrictament *lògics*, sinó que, tot i les coincidències, el criteri de manipulació establert és el d'escollir els esdeveniments segons la seva utilitat en el marc de l'evolució moral novel·lada. Aquest fet és rellevant per entendre l'evolució de l'estructura macrosintàctica de transformació que se'n deriva, en què, ja dintre de l'*ordo artificialis*, la disposició dels materials referencials, ja siguin reals o de ficció, quedaran agrupats, ara sí, sota l'aparença plenament de ficció d'evolució cronològica lògica, un cop fetes les manipulacions pertinents. Un exemple d'aquesta manipulació subtil —a bastament descrita en l'anàlisi de la novel·la— pot ser la descripció, en el capítol XI, del brutal assassinat d'un grup de txecs (27 de maig de 1942), que ficcionalment segueix una cronologia prèvia —«un vespre de tardor»— a la de la seqüència, també de ficció, posterior de la mort de Francesc (30 d'octubre de 1941). En aquest cas, la manipulació-transformació-inversió de l'estructura macrosintàctica respon estrictament a criteris novel·lescs, per tal com pretén suspendre el final paral·lelístic del Francesc tot introduint-hi aquest element cruelment premonitori, que d'altra banda no fa sinó accentuar l'angoixa progressiva de l'Emili en una estructura seqüencial que va *in crescendo*: s'inicia amb l'entrada a la infermeria del Francesc, l'arribada de dos mil russos i la suggestió del seu destí fatal, ascendint vers la descripció explícita i detallada de la mort col·lectiva absurda, brutal i gratuïta dels cent txecs, que porta ineludiblement a la sensació de naufragi cultural durant la revista de polls, pas previ a l'esfondrament definitiu per la mort del Francesc i la caiguda al fons del pou.

No és fins que Amat té clara aquesta manipulació prèvia, que es pot proposar

27. Que no té res a veure amb la reordenació pròpia de l'*ordo artificialis* del *temps du récit*, posterior a aquest moment constructiu.

l'ús d'un determinat *temps du récit*, el qual, per norma general, segueix la cronologia de ficció que ha creat en el marc del nou *ordo artificialis*, perquè és el que evidencia l'evolució moral del micromón analitzat, del qual pretén treure conclusions que, òbviament, depassen la peripècia descrita, i que Amat agrupa en seixanta-dues seqüències, seguint la terminologia de Brémond, unitats microestructurals —intracapitulars— que consten de tres parts més o menys diferenciades, i que poden tenir força a veure amb el concepte de pla cinematogràfic o d'escena teatral.[28] El mateix Amat s'encarrega d'evidenciar gràficament aquesta divisió intracapitular, entre altres raons perquè així es percep millor la fragmentació de la seqüencialitat simultània.

És lògic, per tant, que en la fase d'*elocutio* Amat introdueixi només aquelles alteracions temporals d'ordre i de durada que li són útils per continuar essent fidel als seus objectius, això sí, amb algunes vacil·lacions.

Així, en primer lloc, l'ús de les anacronies, que prenen un major protagonisme com més avança la novel·la, respon, en una part ben significativa, a la voluntat d'evidenciar l'itinerari moral recorregut, cosa que és ben palesa en el cas de l'Emili: amb els seus balanços de dos mesos (capítol V), d'un any (capítol XIII) o de quatre anys (capítol XV), o la possibilitat distanciadora que ofereix el record del passat extern al camp. Però també en el cas del Francesc: en la seva revisió final de la vida; o en el de Vicent i el seu etern retorn —com au fènix— al passat familiar, vertadera Ítaca perduda per sempre més.[29]

En segon lloc, l'ús de la construcció temporal simultània, a més d'evidenciar els referents objectivistes que ha conegut i que incideix en la potenciació de la versemblança, va en la línia d'aconseguir travar diverses línies argumentals de manera transeqüencial amb la voluntat d'essencialitzar,[30] de traspassar el testimoniatge individual per situar-se en l'òrbita de la novel·la coral que pretén globalitzar, i en aquest sentit el paper del rerefons moral és rellevant: permet estudiar de manera precisa o apuntada tots els matisos morals que s'esdevenen de manera simultània en el temps.

En tercer i últim lloc, un fenomen semblant s'esdevé amb l'ús de l'el·lipsi —significativa a l'inici dels capítols V, VII, IX i, de manera especial, en el XIII, XV i XVI—, entesa com una elisió temporal que propulsa també la capacitat sintetitzadora de les seqüències temporals escollides, cosa que resulta ben evident en els capítols XIII i XV,

28. Atenent a un doble criteri: el que marquen els teòrics com ara Brémond i el personal d'Amat, amant del cinema i el teatre, com queda palès amb l'ús explícit de tot el camp semanticodramàtic i per les referències puntuals al món del cel·luloide.

29. Un cas a part potser el de l'analepsi de Werner, amb una finalitat plenament utilitària: comprendre dintre de quin col·lectiu cal incloure aquest alemany, el dels íntegres i contraris al règim. L'ús analèptic de la resta de botxins, ben puntual i esquemàtic, respon a aquesta mateixa intenció, sense la càrrega de balanç moral que tenen les primeres.

30. Cal evidenciar que en la recerca de la circularitat novel·lesca buscada, totes les línies argumentals que s'obren es tanquen d'una manera o una altra, fet que posa distància respecte de la novel·la estrictament objectivista, que ofereix perspectives eminentment i lògicament parcials.

perquè allí decideix deixar d'explicar, en la fase de la *dispositio*, tot el seu periple a Redl-Zipf —tercera sortida del *Kommando*— i fer-ne només breus pinzellades en tant que nova destinació de l'August, un altre recurs per mostrar la fragmentaritat de l'alteritat, i el que això significa dintre del final de la seva línia argumental personal.

Quinzena

El segon pilar del relat, la perspectiva des de la qual es narra la història, ofereix la possibilitat de descobrir el grau d'intervenció de l'autor quant a la voluntat d'oferir un discurs moral. En aquest sentit, la construcció d'una determinada perspectiva precedida i avalada per la «Nota...»,[31] en què justifica la preferència per la «forma novel·lada» per tal com permetrà, al seu parer, «donar una impressió més justa i més vivent que no pas limitant-nos a una exposició objectiva».

En aquest sentit, l'edició crítica ens permet entendre l'abast de l'afirmació per tal com mentre a la primera versió de la «Nota de l'autor» i a la segona versió Amat no usa el concepte d'«exposició objectiva», en el tercer procés de refosa de la «Nota...» (*mc1*) sí que corregeix el que era un comentari moral —«donar una impressió més justa i més vivent de l'envergadura humana del sacrifici»— tot substituint-lo per un altre enunciat que se centra en major grau en la justificació de l'elecció de determinats criteris perspectivistes: l'expressa renúncia a l'objectivitat que seria pròpia d'un mer testimoniatge. Per tant, per cloure la justificació inicial, hem d'entendre que el treball perspectivista d'Amat és fruit de la reflexió que apunten les diferents versions de la «Nota...» i pretén ser fidel, precisament, a la seva reflexió teòrica que incideix en la voluntat de transmetre la «veritat íntima» subjectiva i essencialitzadora de l'experiència concentracionària viscuda.

Que Amat defuig conscientment l'objectivisme com a criteri exclusiu —l'ús del qual hauria dut inevitablement a un major fragmentarisme, la focalització externa pròpia del *Newsreel* o l'ús *the camera eye* o l'estil directe pur quant als diàlegs— queda palès des del moment que es preocupa per oferir una visió no només de l'acció, sinó també de la situació. És a dir, malgrat l'ús de determinades tècniques conductistes, en el fons Amat sempre tendeix a contextualitzar els esdeveniments o les situacions, ja sigui per oferir retrats de personatges com a acotacions a l'estil dramàtic sobre espais, ubicacions, estats anímics, moviments per l'escena i de l'escena, etc., la qual cosa li permet redimensionar les experiències personals mitjançant el seu filtre inequívoc. En aquest sentit, Amat s'ha preocupat de desdoblar la seva voluntat de fidelitat tant en el treball que fa en la construcció de l'aspecte/focalització com en la veu narrativa.

La construcció de l'aspecte/focalització evidencia la fluctuació entre l'ús de la

31. En aquest sentit és una mena de justificació de l'*ordo artificialis* i de l'estructura macrosintàctica de transformació.

narració no focalitzada, pròpia de l'omnisciència, que tindria per referent el primer Faulkner, i el de la narració focalitzada interna. Tenint present que, com que és una narració ulterior, li permet tant reordenar coneixements com oferir determinats postulats, impossibles de tenir en una narració conductista o, fins i tot, en el marc d'un narrador testimoni. D'aquesta combinació, que permet l'autor moure's per fora i per dintre dels seus personatges, es deriva la voluntat de control de tots els aspectes de la focalització, en què l'ús de la diversitat focalitzadora —basada en la *inventio* dels seus pensaments— en l'Emili i en diversos arquetips[32] essencialitza i facilita la reflexió sobre la condició humana, alhora que l'apropa en aquest sentit als recursos de la novel·la psicològica (també quant als correlats establerts entre el temps, els espais i els estats anímics). Així, ens permet saber no només els sentiments o les reaccions dels personatges, sinó també els seus judicis, les reflexions sobre fets externs o sobre reflexions existencials, la qual cosa amplifica el ventall perspectivista —sobre fets i estats— que se centra sobretot en l'Emili, en qui aboca el pes de la progressió moral circular que ofereix. Altrament, la focalització interna en la resta de personatges no deixa de ser menys rellevant, perquè és on té major contenció —com es percep en les diferents fases de correcció de l'obra—, probablement per compensar l'alt grau de subjectivitat que suposa la intromissió en la ment del protagonista, en qui combina l'ús de l'estil directe lliure amb la transcripció dels seus pensaments, acompanyant-ho de consideracions generals o valoracions diverses.

L'ús de la narració amb focalització externa resulta dubitatiu i es construeix més segons la utilitat de les tècniques usades —comptades vegades— que no pas del rerefons conductista, centrat en l'evitació d'intermediaris, per exemple en Dos Passos o Hemingway, cosa que no es produeix en el seu cas, perquè sempre trobem aquest tipus de narració amb algun tipus o altre d'element contextualitzador[33] i, fins i tot, valoratiu posteriorment.

La construcció de la veu incideix no ja en el que ens aporta la intromissió interna en els personatges, sinó en el que ens aporta l'actitud del narrador, un narrador que, malgrat que es presenta sota la forma externa de la tercera persona, per l'actitud que mostra —seguint Todorov, l'actitud és el fonament del punt de vista ofert— vincula la presència d'un relat formalment amb focalització externa amb un de *virtualment* amb focalització o perspectiva interna, sobretot pel tipus d'informació que el narrador sap de les interioritats quotidianes dels seus personatges, només a l'abast d'aquests.[34] D'aquesta manera, Amat es permet de jugar a amagar-se rere

32. Fet que l'allunya òbviament de la literatura testimonial.

33. I parcial des del punt de vista de la construcció perspectivista de la focalització: només se'ns ensenya allò que és «útil» de les cartes, i se'ns comenten les notícies que interessen de la ràdio. Tot segons la utilitat i el missatge que se'n deriva, que sovint va seguit de valoracions que no permeten que el narratari es construeixi un judici o opinió propis.

34. Per tal com no es mostra explícitament, però —seguint la teoria todoroviana— que és implícit, suggerit, surant al llarg de tota la novel·la.

les figures de la narració apuntades i, alhora, desenvolupar altres funcions —seguint Jakobson— al marge de la narrativa.

Aquestes altres funcions serien: la funció d'organització, que ofereix una reflexió metalingüística centrada en la «Nota...»; la funció comunicativa que, de manera involuntària, usa el narrador de *KL Reich* per comunicar-se amb el narratari,[35] i, sobretot, la funció ideològica, aquella en què realment es mostren els graus d'intervenció del narrador. En aquest sentit, el narrador amatià fa ús de l'explicació autoritzada, per exemple en la descripció dels diferents sistemes d'extermini massius; fa ús també de les justificacions o judicis respecte de personatges o situacions, per exemple, pel fet de considerar que la capacitat de sofrença d'en Vicent en les condicions en què ho fa resulten una mena de rècord entre patètic i fora natura, o que el paper d'heroi no ve de gust en qualsevol moment, com també acompanyen i reblen les reflexions existencials tant de l'Emili com d'en Francesc; finalment, fa ús també de comentaris entre contextualitzadors i valoratius, de vegades empeltats del distanciament que ofereix l'ús de la ironia, molt en la línia de Paul Steinberg,[36] en personatges com ara en Francesc o en Werner, i que evidencien explícitament la presència de l'intermediari: el narrador, convertit en personatge pensant plenament actiu, com quan parla de les «distraccions» que procura Hitler als seus súbdits, enmig d'una sagnia.[37]

Per tant, la veu construïda acompleix tres objectius fonamentals, que fan referència a la seva localització. En primer lloc, la veu és ubiqua tant des del punt de vista dels espais exteriors com dels interiors, de manera simultània. En segon lloc, la veu parteix d'un coneixement previ, coneixement que abasta tant els fets com la valoració que s'ha pogut construir posteriorment —com a narració ulterior que és—, en un acte previ encara a l'*expositio*. Finalment, com a conseqüència de les dues primeres, la veu actua: s'entrellaça dels mons interiors i exteriors i, sense solució de continuïtat ni marques aparents, comenta, suggereix, valora, justifica, pensa, ima-

35. Ja hem vist que només en fa ús dues vegades que no aporten cap reflexió, cap intervenció significativa en la seva relació amb el narratari, la qual cosa fa pensar en una llicència sense major importància que es permet Amat en el seu intent constant de contenció intromissiva.

36. Steinberg, que és el desdoblament en Henry de *Si això és un home* —com Pere Vives ho és de Francesc en *KL Reich*, per cert compartint el mateix espai vital i distanciador—, és l'autor, com hem vist, de *Cròniques d'un altre món*. El to es pot percebre, per exemple, en la descripció de com fer els llits o de la mateixa entrada al seu camp (Buna-Monowitz). Vegeu l'anàlisi que en fa Anissimov a la seva obra, p. 136 o p. 154. Els paral·lelismes resulten evidents, tot i que mentre en el cas d'Amat és un recurs conjuntural, en Steinberg és el to general, que escandalitzava el mateix Levi, company seu, per la capacitat d'assimilació i distanciament que aconseguia sense banalitzar les situacions.

37. En la línia de comentaris entre irònics i estrictament cínics com dels que pròpiament feien ús les autoritats nazis. Per exemple, a l'entrada dels lavabos hi havia un rètol que resava: «Després d'anar a les letrines, abans de menjar/No oblidis rentar-te les mans». En aquest sentit, sembla haver-hi una certa competició per igualar el grau de cinisme propi dels botxins. Com a mostra palesa n'és el sentit de l'humor de Francesc, Werner, Rubio o del mateix Emili.

gina o es pregunta, de tal manera que acaba d'encaminar el discurs que ha anat construint, sempre amb la voluntat de ser fidel a la seva «veritat íntima» subjectiva i essencialitzadora, aquella que permet incidir en una reflexió global de la condició humana.

EL CRÈDIT A LLARG TERMINI A BARCELONA A LA SEGONA MEITAT DEL SEGLE XIV: ELS CENSALS MORTS I ELS VIOLARIS

DANIEL RUBIO

MOTIVACIÓ DEL TREBALL

Dues qüestions són a l'origen del nostre estudi sobre els censals morts i els violaris. En primer lloc, la polèmica doctrinal entorn de la seva licitud ens portà a cercar en la documentació notarial dades que il·luminessin des de la pràctica les assercions dels polemistes. En segon lloc, la consideració que ha rebut alternativament el regnat del rei Pere IV com a punt àlgid de l'expansió del segle precedent o com a l'inici de la decadència del segle posterior (polèmica Carrère-Del Treppo) ens ha mogut a tractar de copsar el moment econòmic i abordar el tema de la prosperitat.

L'estudi dels instruments de crèdit a llarg termini ens podia permetre analitzar les dades des d'una perspectiva diferent a l'emprada en aquesta polèmica, basada en l'estudi dels fluxos mercantils, especialment dels marítims, i ens donava l'ocasió de provar d'entendre les raons esgrimides en la polèmica doctrinal i cercar, en l'estructura de censals morts i violaris, les reaccions del mercat creditici a llarg termini i l'ombra de la conjuntura econòmica.

La primera qüestió requeria que ens apropéssim a la història del dret, l'altra ens obligava a utilitzar metodologies de la història econòmica. Així doncs, hem provat de conjuminar totes dues vies per poder tirar endavant aquest projecte.

METODOLOGIA EMPRADA

Es pot definir el censal mort com l'obligació redimible de pagar una pensió anual a una persona i als seus successors en virtut d'un capital rebut per aquell qui la contreu; i el violari, com la constitució del dret a percebre una pensió anual durant una o dues vides mitjançant l'entrega d'un capital o preu. Però la distinció entre censal i censal mort és més subtil i, tanmateix, radical: quan la renda es ven amb un seguit de càrregues feudals, típiques dels contractes de cens (i de cens emfitèutic, com ens aclareix Antoni Mirambell i Abancó), com són la firma, la fadiga, el terç o el foriscapi, llavors és un censal (o censal viu, o renda antiga, segons quina terminologia es vulgui emprar) i si, al contrari, es ven explícitament desvinculada de qualsevol d'aquestes càrregues *in nuda tamen percepcione*, llavors ens trobem davant un censal mort o renda nova.

Per estudiar la funció dels censals morts i els violaris, el tipus documental més adient són les vendes mateixes, les creacions, dites de vegades, per bé que de manera impròpia, *encarregaments*. És a partir d'aquests contractes que hem generat la fitxa de treball i hem tractat de reflectir-hi els grups de clàusules més importants per a la concepció i definició de l'instrument de crèdit i la seva funció econòmica i social, defugint l'assimilació automàtica d'aquests a l'emprèstit modern i a les seves estructures i mecanismes. Els altres tipus documentals, que ofereixen molta menys informació, els hem fet encabir com millor hem pogut dins d'aquesta estructura pensada per a les vendes. Les vendes es caracteritzen per una munió extensíssima de clàusules que fan engrossir els documents convertint-los en veritables llençols, si els trobem en pergamí, o en documents que arriben amb facilitat als sis folis, si els trobem en un registre. L'excés de clàusules i la seva reiteració ens han mogut a agrupar-les segons el seu sentit i la proximitat amb què apareixen i, encara així, ens ha obligat a crear més de cinquanta camps a la fitxa de treball. Si haguéssim volgut individualitzar cada clàusula, la fitxa hagués depassat els cent camps i tal profusió hauria enfosquit els resultats i dificultat la interpretació de les dades. És per això que hem cercat un compromís, incorrecte des d'un punt de vista estrictament diplomàtic i opinable des del punt de vista de l'anàlisi històrica, si bé nosaltres defensem la seva utilitat, per radiografiar l'estructura d'aquests contractes i del crèdit a llarg termini.

Estat de la qüestió

La llarga vida dels censals morts i dels violaris com a tipologies documentals, que han arribat fins als nostres dies, ha enteranyinat la visió dels historiadors que, sovint, han confós el que veien en el seu temps amb el que havia estat en el passat. Han estat uns contractes polèmics des de la seva aparició. No cal sinó recordar la polèmica viscuda a mitjan segle XIV entre Bernadí de Puigcercós i Ramon Saera. Malgrat totes les argumentacions a favor, encara els juristes d'època moderna, com ara Mercado, Mieres o González de Cellorigo, no s'havien convençut de les bondats d'aquests tipus de contracte. Seguint aquests autors, molts dels historiadors modernistes han pintat amb negres colors la funcionalitat d'aquests contractes. A aquests problemes s'ha d'afegir la difícil harmonització de la legislació a Espanya, en la qual el dret castellà ha prevalgut sobre la resta. La diferent naturalesa i història dels contractes en aquest regne respecte als de la Corona d'Aragó han provocat una gran confusió a l'hora d'entendre els mecanismes jurídics dels contractes, aclariment que no ha arribat fins a les obres de Juan Manuel Badenas (1996), que ha deconstruït la institució dels censals i els violaris fins arribar a conclusions correctes, i d'Antoni Mirambell i Abancó (1997), que, estudiant l'emfiteusi, es veu forçat a puntualitzar la naturalesa dels censals morts, violaris i vitalicis, entre altres contractes relacionats amb aquesta institució. Tampoc no ha ajudat gaire el prejudici primitivista amb què els historiadors de l'economia, com ara Schumpeter, Grice-Hutchinson o Galbraith, des-

patxen habitualment el període medieval, donant per fet que abans del segle XVI no hi ha matèria per als seus estudis.

La percepció dels censals morts i els violaris com a fórmula mecànica d'ocultació de contractes usuraris, sense cap valor intrínsec, la van defensar B. Bennassar (1960), R. García Cárcel (1976), Bartolomé Clavero (1977) i molts altres autors, sobre tot modernistes, que han seguit aquest criteri.

Per contra, Arturo Corbella (1892), Pietro Germani (1938) o L. Choupin (1955) donen una definició correcta dels contractes de censal mort, si bé és a Arcadi Garcia i Sanz a qui devem haver posat les coses al seu lloc i haver generat la línia d'interpretació correcta, ja que va estudiar monogràficament cada tipus de contracte, entre 1961 i 1977, seguint el tenor documental sense pressuposar mala fe als contractants, línia que arriba fins a Ferran Garcia-Oliver (1997), a través de Josep María Passola (1986) i l'escola valenciana.

A Josep Hernando i Delgado devem, a partir de 1983, l'estudi de la polèmica doctrinal que insereix el problema de la introducció del censal mort i del violari en l'esfera de la introducció del dret comú a Europa i les reaccions enfront el desenvolupament econòmic de la societat medieval dels intel·lectuals escolàstics, reacció que pivotarà en la distinció entre usura (*lucrum*), il·legal, i l'interès (*interesse*), legal. Del seu magisteri i de la influència d'Arcadi Garcia Sanz, la historiografia catalana s'ha beneficiat amb una visió més temperada del fons dels contractes, com ara la que expressen Christian Guilleré (1984) o Josep Fernández i Trabal (1995).

D'entre tots els contractes de crèdit, hem estudiat els censals morts i els violaris, i hem deixat de banda les tipologies de crèdit a curt termini, com ara mútua, comandes o lletres de canvi, i d'altres de mitjà i llarg termini, com ara les cartes de gràcia (de «retrovendendo») i les penyores, perquè no volíem entrar en el mercat immobiliari. No hem pogut deixar de banda, però, els censals (o censals vius), perquè, malgrat que són contractes immobiliaris, les seves connexions formals i terminològiques amb el censal mort ens obligaven a destriar exactament l'un de l'altre.

Fonts consultades

Hem fet la nostra recerca principalment a l'Arxiu Històric de Protocols de Barcelona i per cobrir les llacunes de la documentació allà trobades vàrem dirigir les nostres passes cap a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona i a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona. Finalment, cercàrem traces de l'origen dels censals morts a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. En aquests arxius hem cercat, bàsicament, els documents *in extenso*, perquè només en ells podíem estudiar l'estructura interna del contracte. Per aquesta raó, hem deixat de banda els manuals notarials per centrar-nos en els llibres, especialment en els llibres de vendes, si bé hem consultat un parell de manuals per obtenir-ne elements de referència.

Un element que hem trobat a faltar ha estat el pacte de millora. Per bé que l'hem trobat profusament a la bibliografia i l'hem vist en documentació catalana (no barcelonina) posterior, no hem pogut detectar-lo a la nostra documentació, la qual cosa ens fa concloure que aquesta absència de la clàusula de millora és una especificitat de la documentació barcelonina d'aquest període.

Sí que hem trobat, en canvi, una miríada de documents col·laterals al contracte de venda: àpoques de la venda d'una renda o del seu pagament anual; nomenaments de procuradors per vendre o comprar rendes, per fer el jurament davant el veguer, per anar a cobrar les anualitats impagades; lluïsmes o les seves àpoques, transportacions o encarregaments (traspassos de la renda), traspàs de la propietat quasi corporal dels béns obligats especialment, etc.

Objectius de la investigació

El crèdit a llarg termini a la Barcelona de la segona meitat del segle XIV fou un element clau per enfrontar l'escassetat de recursos financers i construir les bases del règim municipal i de l'Estat.

El nostre intent ha estat provar d'establir l'estructura i la funció jurídiques de cada una de les tipologies censals i comprovar amb les dades documentals les funcions econòmiques per a les quals foren utilitzades, deixant de banda els prejudicis que han enfosquit la visió de molts estudiosos des del segle XV fins als nostres dies.

L'estudi del crèdit a llarg termini a Barcelona ens ha donat l'ocasió d'apropar-nos a una època plena de contrastos, convulsa i atribolada, però gresol d'institucions polítiques i econòmiques noves. Tot un seguit de desastres i calamitats naturals, com ara la pesta o els terratrèmols, i llargues guerres de desgast, com ara les de Castella i Gènova, enfosqueixen el panorama català d'aquests anys. D'altra banda, la societat s'esforçà per trobar solucions als problemes que se li plantejaven. A Catalunya, se seguí la tònica de les altres potències europees i es reforçà l'administració reial en un procés que conduiria a la construcció de l'estat modern. El nou sistema era més eficient, però també resultava més car, raó per la qual els monarques de tot Europa cercaren recursos que els actors socials estigueren d'acord a pagar tenint en compte un nou concepte: el d'utilitat pública. Els monarques provaren d'automatitzar l'assentiment aconseguit amb la definició de noves formes d'impost, si bé, en el cas català, els monarques fracassaren en el seu intent d'aconseguir un impost universal, restaren molt lligats als acords amb les oligarquies plasmats en corts i parlaments, i conformaren un equilibri de poders que s'ha anomenat *pactisme*. El sistema tenia els seus avantatges, com era protegir els súbdits d'actuacions excessivament visionàries per part del monarca, però era poc dúctil en les emergències, com va demostrar a bastament la guerra amb Castella. Així, la garreperia de les corts abocà els reis cap a l'altre recurs disponible: el crèdit.

Autors com ara Manuel Sánchez ens han mostrat la importància decisiva que, en la formació de l'estat modern, tant del central com del municipal, tingué el deute públic. Aquest també és un fenomen general que trobem arreu d'Europa, si bé a cada lloc adopta variants regionals. El deute trobà a les nostres contrades un mecanisme contractual adient en els censals morts i els violaris per a la seva consolidació, tal com ho posà de manifest Yvan Roustit.

Manuel Sánchez considera que l'època de major pressió sobre les universitats es troba entre 1353 i 1356, dates per a les quals les nostres dades són escasses i ens obliguen a parlar amb cautela. Observem, amb tot, una activitat creditícia baixa dels contractes *nous*, amb predomini del violari sobre el censal mort, mentre el censal, dintre de la seva tònica normal, té un període de creixement. Això ens podria indicar que les universitats troben encara recursos propis sense recórrer a les noves formes de crèdit, com sí que ho faran en els períodes següents.

En canvi, l'impacte que l'aparició de la Generalitat deixa sentir en les nostres dades és perfectament rastrejable. Entre el període 1362-1368 i el període següent 1369-1375 es dóna el creixement més espectacular registrat del nombre de contractes i es produeix l'enlairament definitiu de censals morts i violaris que no tornaran a veure's superats pel nombre de censals. Es tracta, doncs, d'un canvi qualitatiu, a més de quantitatiu, en l'estructura creditícia, que coincideix amb l'aparició de la Generalitat. La nova institució és contemporània del creixement definitiu dels instruments de crèdit a llarg termini, i hem de tenir present que, sense ells, la funció de la Diputació del General hauria estat molt difícil i que aquesta aparició potencià i accelerà aquests mateixos canvis, de manera semblant a la que descriuen Gilles Postel-Vinay i Jean Laurent Rosenthal per als estats borgonyons al segle XVII.

El desenvolupament comercial que la societat medieval anava construint des del segle XII exigia l'existència de fórmules de crèdit que sostinguessin els negocis comercials. Les fires foren el lloc idoni per experimentar amb aquests nous models que acabaran donant forma a la lletra de canvi. Ara bé, els canvis marítim i terrestre varen ser considerats suspectes d'usura a partir de la coneguda decretal *Naviganti*, de Gregori IX, cosa que marginalitzava en el cos social ideal uns comportaments necessaris per fer funcionar el cos social real. És en aquesta tensió ideològica on la necessitat d'un crèdit a llarg termini sense màcula moral fa aparèixer els censals morts i els violaris. Evidentment, malgrat que la forma fos moralment correcta, la seva funció era la mateixa que la del préstec i, per això, mai no van estar del tot lliures de sospita. Com que la funció era necessària socialment, s'arribà a un subterfugi ideològic per superar un problema merament ideològic. Això no vol dir que fossin préstecs amagats, ans al contrari, tingueren èxit perquè no ho eren. La fiscalitat municipal i estatal no s'haurien pogut recolzar sobre un contracte falsat.

La irrupció dels censals morts i els violaris en el camp creditici representà una baixa efectiva del tipus d'interès, al temps que deslliurava els creditors cristians de

les penes morals que pesaven sobre els usurers, just en el moment en què el creixement econòmic feia més necessària una ampliació paral·lela dels recursos fiduciaris si no es volia ofegar aquest creixement. Malgrat l'oposició d'alguns juristes, com ara Ramon Saera i d'altres després d'ell, totes les polèmiques foren sempre favorables a la licitud d'aquests contractes, fins que, al final, el mateix pontífex Martí V la va reconèixer en la butlla *Regimini* (1425), confirmada el 1455 pel papa Calixte III. Si bé la butlla *Sollicitudo pastoralis* de Nicolàs V (1452), feta a petició d'Alfons V d'Aragó per introduir aquests contractes al regne de les Dues Sicílies i que legitimava el caràcter personal de les rendes, no fou inclosa al *Corpus Iuris Canonici*, deixant amb això les portes obertes perquè es reobrís la polèmica.

Un altre problema que ens ha preocupat força ha estat identificar el moment en què apareixen els primers censals morts. Olivier Martin descrivia l'evolució, a principi del segle XIV, d'un contracte paral·lel al de censal mort a la regió de París, on es desenvolupà a partir de les institucions dels *pays coûtumiers*, és a dir, a la zona d'influència del dret germànic, i que conduí a la definició d'un instrument molt semblant al censal mort, anomenat a França *rente perpétuélle*. De la bibliografia consultada es dedueix que les *rentes perpétuélles*, a més de complir la mateixa funció econòmica que els censals morts, tenen, també, una forma jurídica essencialment idèntica.

Per aquesta raó acudírem a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, per tal de cercar referències a censals morts durant la primera meitat del segle XIV. Aquesta documentació ens porta a pensar que no va ser a Barcelona on aparegué per primer cop a Catalunya la figura del censal mort, i que la recerca en arxius de fora de la Ciutat Comtal tal vegada aportaria documents anteriors a 1338. No creiem, però, que poguessin ser massa anteriors. El fet que el rei cregués oportú explicar a l'aljama dels jueus de Barcelona quines garanties havien de donar en l'obligació de l'aljama en un censal mort el 1339, les mateixes garanties que si fos un violari, sembla que indica que el contracte encara era quelcom nou i poc usual. Aquesta impressió ve reforçada per l'esmentada polèmica doctrinal, en la qual, malgrat que es discuteix àmpliament sobre la licitud dels violaris, no s'esmenten els censals morts. Aquest raonament permetria pensar en la introducció, des de l'entorn reial, d'un contracte forà.

Ara bé, tot i que la introducció des de l'àmbit reial dels censals morts és una possibilitat que s'ha de tenir en compte, hi ha uns precedents que permetrien concebre el censal mort com el fruit d'una evolució interna del contracte preexistent de censal, juntament amb el de violari, com una evolució natural a partir del contracte de precària. Aquesta teoria, defensada per autors com ara Raimon Noguera i Mario Julio Brito Almeida Costa, postula una evolució des de l'emfiteusi romana que donaria pas, en època baiximperial, a diferents tipus de *precaria* i, des d'un d'aquests, la *precaria oblata*, fins a l'emfiteusi medieval i els altres contractes de cens, com ara el censal, el violari i, finalment, a partir d'aquest últim, el censal mort. La referència a la compra de censals sense lluïsme ni fadiga en un document de 1335 atorgat per Al-

fons IV sembla que reforça aquesta idea, però el document no és definitiu sobre aquesta qüestió.

De tota manera, tant si és trasplantament d'un instrument de dret *coûtumier* del nord de França, d'origen germànic, com si va evolucionar lentament a partir de la *precaria* romana, el cert és que el censal mort arrelà profundament a la nostra terra i que sense ell no podríem explicar l'evolució d'institucions cabdals per al nostre país com són els municipis o la Generalitat.

Per comprendre la funció de les clàusules que trobem als contractes, cal tenir present quines són les fonts del dret català en aquest moment. El dret romà vulgar, després de moltes vicissituds durant el baix imperi i l'alta edat mitjana, havia donat a Hispània la compilació del *Forum iudicum* o *Lex Visigothorum*, en vigor fins a la invasió musulmana i, dins el regne franc, va servir com a codi personal d'aquells hispanovisigots fugits dels musulmans i instal·lats a la Marca Hispànica. Durant la dominació franca, el dret català rep l'emprempta del dret franc, tot i que aquest no tingué vigència al Principat. Arribats al regnat de Ramon Berenguer I, després de sofrir la revolució feudal, l'estat caòtic del dret mogué el comte a fer una reordenació jurídica. Són el nucli dels *Usatges de Barcelona*, que romandran definitivament establerts en la compilació ordenada per Alfons II. D'altra banda, els costums de cada lloc tenien una gran importància legal, i sovint es consideraven superiors al dret romà i als *Usatges de Barcelona*. Una altra font capital de dret són les *Constitucions de Catalunya*, que són el més semblant als nostres codis jurídics actuals quant a força jurídica. Es tracta de la plasmació escrita dels acords que el rei i les Corts prengueren en les seves reunions, reunions que tenen per origen els tractats acordats en les assemblees de Pau i Treva, moment que assenyala l'enfortiment del poder públic i l'acotament de la violència feudal. Aquesta legislació de Corts va anar engrossint-se amb l'actuació legislativa de cada rei, sense formar, però, un codi de dret coherent. Finalment, de l'escola de Bolonya, ens arribà la difusió del *Corpus* durant la segona meitat del segle XII, com ens expliquen els doctors Arcadi Garcia i Tomàs de Montagut, la qual cosa marcà la forma concreta que pren la recepció del dret romà a Catalunya. Aquesta recepció causà a Catalunya, i arreu d'Europa, una sèrie de friccions que conduïren a la renúncia sistemàtica dels beneficis que aportava aquest dret, tal com es reflecteix perfectament en les clàusules dels contractes que hem consultat.

El mercat de rendes era concomitant al de béns immobles amb el qual es barrejava. En primer lloc, perquè els censals eren considerats com a béns immobles i, en segon lloc, perquè, molt sovint, estaven garantits per béns seents o per drets derivats d'aquests.

Ara bé, l'eficiència d'un mercat ve donada per la seguretat de les parts, és a dir, la formalització de les regles d'intercanvi, i per la reducció dels costos de transacció i, per això, és fonamental l'existència d'un grup especialitzat d'intermediaris capaços

de recollir informació de possibles compradors i venedors o el coneixement directe entre els actors, cosa que implica unes dimensions reduïdes del mercat. Aquesta dimensió reduïda sembla que fou la predominant en el mercat creditici de llarg termini barceloní.

Per copsar la teranyina social que s'amaga darrere la documentació, calia agrupar les dades en un grup reduït de categories. La classificació que hem establert té un defecte i és que els compartiments no són estancs, sinó que alguns es projecten sobre d'altres, com el dels oficials reials i municipals, els administradors laics d'hospitals i obres pies, les vídues, els tutelats o els jueus que pertanyen, alhora, a diferents grups socials. Ara bé, hem considerat que la motivació dels individus es veu molt més marcada per la seva pertinença a aquests grups que no pas per altres influències i, per això, les hem adoptat, tot i que som conscients de les limitacions que ens imposa el model.

Un altre criteri que havíem d'establir era la procedència geogràfica dels actors. La quasi totalitat de les referències pertanyen a la zona del Principat i, per tant, és aquesta àrea la que calia subdividir. Després de rumiar-ho molt, escollírem la divisió comarcal aprovada per la Generalitat el 1936. És cert que l'aplicació d'aquesta divisió és anacrònica, però la seva funció no es veu gaire alterada per aquest anacronisme, segons es desprèn dels plantejaments científics de la ponència que elaborà la divisió comarcal republicana, i, d'altra banda, l'accessibilitat a les dades és molt alta mercès a comptar amb obres de referència que la recullen, com ara la primera edició de la *Gran enciclopèdia catalana,* i no només les comarques catalanes *strictu sensu*, sinó també les comarques de València, de la Catalunya Nord, actualment francesa, i de la Franja de Ponent, actualment aragonesa. Per tant, entre diverses aproximacions, totes elles problemàtiques, s'ha escollit la que oferia avantatges pràctics majors.

Al seu torn, les relacions de parentiu enquadren l'individu (l'actor documental) no sols en el si de la seva família, sinó també en el si de la seva comunitat, i estableixen uns vincles suprafamiliars (vassallatge, confraria, veïnatge) que consideren la seva pertinença a grups socials o estamentals concrets, però que els depassen, i generen unes solidaritats que aquests, per si mateixos, serien incapaços d'explicar. Per a aquest estudi, hem establert una sèrie de vincles de parentiu, sanguini o artificial, amb la finalitat de copsar el pes d'aquests vincles en l'adopció de decisions amb conseqüències econòmiques: a qui es ven i a qui no, de qui se surt fiador, per a qui algú faria d'ostatge, a qui demanaran els actors que els faci de procuradors, etc.

Ens hem vist obligats a restringir les tipologies documentals utilitzades per centrar-nos en l'estudi del funcionament del mercat. En aquesta part del treball, potser la més intensa, ens hem limitat a tenir en compte les tipologies que impliquen la venda plena d'una renda, això és, vendes de censals morts, vendes de violaris i traspassos de censal.

En aquest estudi del mercat, hem emprat amb profusió certa eina estadística, el quocient de concentració, que ens ha ajudat a establir un model ideal i a veure que les dades reals se n'aparten i construeixen un model escalat a l'entorn d'una característica teòrica, com ens explica Maria Manuela Rocha. Aquesta eina prova de mesurar la distància entre el valor mitjà predictible per a la variable com si no hi haguessin diferències de comportament entre les categories i les dades obtingudes. Si realment no existissin diferències entre elles, el valor mitjà de cada categoria seria exactament igual al valor mitjà del total, i la relació entre tots dos hauria de ser igual a 1. Així doncs, és la desviació del model la que ens aproxima a la realitat que volem observar.

La utilització d'aquesta tècnica ens ha permès copsar que Barcelona era un mercat prestatari, és a dir, que els creditors barcelonins eren capaços de cobrir les necessitats pròpies i d'atreure demandants de crèdit forans i que comptava amb un grup de creditors especialitzats, tot i que no es dediquessin a aquesta tasca professionalment, i que es tractava del grup dels eclesiàstics.

També ha estat gratificant l'esforç que hem fet de destriar la burgesia comerciant de la no comerciant quan se'ns va mostrar la primera amb tendència venedora i la segona amb tendència compradora, la qual cosa demostra que és correcta l'apreciació que feia Francesc d'Eiximenis en el seu tractat sobre la usura, on afirmava que els mercaders no apreciaven aquest contracte com a compradors. La seva aparició com a venedors il·lustra, en canvi, que sí que els interessà per aconseguir-ne crèdit.

La distribució geogràfica de venedors i compradors indica que provenen, de manera aclaparadora, de la mateixa ciutat de Barcelona. L'enrariment dels actors no segueix una pauta d'estricta llunyania geogràfica. Hi ha àrees on es trenca aquesta tendència natural, la qual cosa ens fa concloure que les raons sociopolítiques tingueren més força que les geogràfiques a l'hora de moure els actors a desplaçar-se per demanar i oferir crèdit.

En més de la quarta part de les vegades, el venedor ven la renda juntament amb altri de la seva família, amb preferència pel cònjuge (22,8 % de les referències), mentre que és anecdòtic trobar familiars que donin suport a les accions del comprador. La compra de rendes, doncs, era una acció personal, una simple inversió que no afectava la família; en canvi, la venda de rendes suscitava un trasbals familiar que mobilitzava els mecanismes de solidaritat interna del grup.

No podem passar per alt una relació de parentiu artificial que resulta significativa entre els procuradors: la de marmessor. Els marmessors testamentaris sovint venen censals i violaris. Quan ho fan per iniciativa pròpia, en el seu paper d'administradors dels béns del difunt, els hem considerat com a venedors, però quan compleixen una voluntat testamentària concreta els hem considerat com a procuradors i al difunt com a actor principal. En aquest cas es troben el 12,4 % de les vendes amb procurador i el 25 % de les compres.

La solidaritat d'ofici se'ns mostra amb el suport que reben els venedors de persones del seu mateix ofici que surten fiadors seus en el 31 % dels documents on apareix la figura del fiador. És un percentatge superior al de familiars del venedor que fan aquesta funció (27,5 %) i implica que les relacions derivades de la pertinència a un mateix ofici podien influir més que la pertinença a una mateixa família a l'hora de donar suport a l'actuació econòmica d'algú.

Les solidaritats de parentiu reflectides en la nostra documentació ens porten a concloure que ens trobem davant un tipus de família amb tendència a tancar-se sobre el pol nuclear, tot i que conserva uns lligams amb la família extensa, bastant febles, però, pel que fa als contractes crediticis. Ben entès que aquesta situació només és extensible als nuclis fortament urbanitzats, com ara Barcelona; pensem que al camp, que no és objecte del nostre estudi, és tota una altra història, com es desprèn dels treballs de Mercè Aventin i d'altres.

Per tal d'esbrinar l'evolució funcional de les clàusules, les hem agrupat en setanta-set grups clausulars, corresponents a camps de la nostra fitxa de treball. D'aquests, seixanta-dos apareixen entre 1349 (data d'inici de la mostra) i 1352. Uns altres nou apareixen entre 1354 i 1370, just en el període en què estan oberts tots els grans conflictes del regnat. Finalment, apareix un grup novell de cinc clàusules a partir de 1382, després de la fallida generalitzada de les banques barceloneses i perpinyaneses. L'aparició, o no, de cada clàusula en un document depèn d'una sèrie de factors que fan que cap d'aquests grups clausulars aparegui en tots els cinc-cents vuitanta-set documents que configuren la mostra de vendes de rendes, si bé quinze grups clausulars apareixen en més de quatre-cents documents de la mostra. Són el nucli dur, les clàusules que, de veritat, conformen el document creditici i que ens permeten detectar-lo només tenir-lo davant dels ulls. Totes elles (llevades l'obligació de fer el pagament a casa del comprador i la renúncia a l'espai de deu dies per redimir la penyora) són clàusules genèriques d'una venda. Per tant, podem afirmar que aquests documents no sols tenen l'aspecte i l'estructura jurídica d'una venda, sinó que es comporten com una venda, i les característiques creditícies que els donen especificat es veuen relegades a un segon terme.

L'espai de deu dies per redimir la penyora, però, apareix massa sovint com per no tenir-lo en compte, en especial perquè és un dels punts que assenyalava Ramon Saera per considerar usurari el contracte. Apareix molt més que l'especial obligació d'un bé (hipoteca) i, per tant, la penyora fa referència més aviat al conjunt dels béns del venedor, cosa que ja remarcava Ramon Saera amb gran escàndol per part seva. Aquesta clàusula prova de protegir el comprador de l'acció dolosa del venedor i protegir la *restitutio in integrum* si arribés el cas. El resultat, però, va ser desprotegir el venedor que, per un petit retard en el pagament de la pensió, podia veure's abocat a un seguit de penes absolutament ruïnoses. Això ens permet copsar que la percepció dels contemporanis s'adiu amb les nostres dades i que la penyora sobre el conjunt dels béns del venedor era quelcom d'habi-

tual, cosa que allunya els nostres contractes d'una senzilla compravenda, en la seva funció.

De tota manera, en qualsevol tipus de contracte podem distingir tres tipus de clàusules: *a*) definitòries o essencials, que són aquelles sense les quals el contracte no tindria sentit i no podria existir; *b*) garanties *ex ante*, que defineixen una sèrie de condicions que s'han produït abans del contracte i l'afecten d'una manera o altra, i *c*) garanties *ex post*, que són el grup més nombrós de clàusules en les nostres dades, la funció de les quals és preservar els drets de propietats establerts en l'acord de futurs incompliments per les parts i, d'aquesta manera, reduir els costos de transacció. El seu nombre es deu a la rellevància especial que prenen aquestes garanties en qualsevol instrument de crèdit, amb les quals s'intenta conjurar el problema de la selecció adversa, és a dir, que el deutor defraudi el seu creditor acceptant qualsevol interès, per alt que sigui, i que no tingui la intenció ni de pagar l'interès ni de tornar el capital.

A partir de les nostres dades, podem afirmar la proximitat funcional de les clàusules entre els censals morts i els violaris, així com la diferència evident que separa aquests contractes del contracte de censal que, malgrat les afinitats terminològiques amb el censal mort, pertany a tot un altre univers clausular: té un grup molt més reduït de clàusules habituals (cinc enfront de les disset del violari i les setze del censal mort), on predominen les essencials o definitòries (quatre) sobre les garanties *ex post* (una); està molt més vinculat al bé que grava, fins al punt que sovint aquesta clàusula passa per davant del preu del contracte (perquè presenta més donacions que els altres tipus estudiats), i, a més, en ells el paper del senyor eminent és crucial, mentre que en els altres dos tipus és negligible. Ens trobem davant del que els contemporanis anomenaren *rendes antigues,* enfront de censals morts i violaris, que anomenaven *rendes noves*. La comparació de les clàusules ens porta a afirmar que, en efecte, hi ha una diferència formal que no pot respondre sinó a una diferència de funció. Els censals pertanyen més al mercat immobiliari, mentre que censals morts i violaris entren de ple en el mercat més específicament creditici.

L'anàlisi de les clàusules penals revela que són fruit d'un procés de negociació entre les parts. Al llarg del període, cada vegada s'inclouen més clàusules *ex post* (penals). La teoria econòmica estàndard dels contractes financers assenyala que aquesta actitud resulta inútil a causa del problema de la selecció adversa. Resulta evident que els prestadors, com que no gaudien d'experiència financera suficient, experimentaren amb diverses clàusules per reduir el risc d'impagats. De fet, el risc d'impagats es va reduir gràcies a la major eficiència de les corts penals del rei, que miraven d'obligar els deutors a cancel·lar els deutes a través de l'instrument legal de la pena de terç, que permetia l'acció de la justícia reial sobre el deute, capgirant el tarannà del contracte, originàriament de caràcter personal, i en feien un contracte privat subjecte a fiscalització pública.

La generalització de les clàusules penals amb valoració dinerària, al mateix temps que disminueix el seu valor econòmic global, és un indici palpable que els compradors consideraven els seus drets suficientment protegits per les autoritats, alhora que constataven la inutilitat de provar de protegir-se de la selecció adversa amb penes excessives. Aquesta major seguretat jurídica dels creditors obrí la possibilitat, constatada, d'una baixada dels interessos dels crèdits, això és, del for dels censals.

El que no hem trobat són aquells creditors àvids d'executar les hipoteques dels seus deutors per arrabassar-los les seves propietats que tan bé ens ha descrit la bibliografia modernista. Aquest model de comportament no és extensible a la Barcelona de la segona meitat del segle XIV, on l'interès dels creditors se centra a cobrar la seva renda i no a executar una hipoteca que demanaven cada vegada menys.

L'observació dels moviments intraanuals en les nostres dades ha mostrat una distribució estacional del nombre de documents, però no així de les quantitats prestades. Això ens fa pensar que, si bé el moviment estacional causat per l'any agrícola fa augmentar el nombre de crèdits contractats, el seu valor ve determinat per criteris diferents als del moviment cíclic estacional. La distribució mensual del nombre de contractes de la nostra mostra revela tres mesos més destacats: el març, el juliol i, especialment, l'octubre, que no tenen repercussió sobre les variacions del for (interès) dels contractes, excepte, potser, en el cas dels censals; no així en el cas dels censals morts ni en el dels violaris, la qual cosa reforça la diferenciació funcional d'aquest tipus de contractes respecte dels altres dos.

L'anàlisi de l'evolució cronològica del for dels contractes, comparada amb l'índex agregat de les clàusules penals, ens permet apreciar que una sèrie segueix l'altra fins el septenni 1362-1368, en què el for comença a baixar i les penes es fan més feixugues. Al final del període, el for comença una tímida recuperació que no afeblirà l'enduriment de les penes. El resultat és que els crèdits costaven, al final del període, més de mig punt percentual més (0,67 %) que després de la pesta negra, tot i que els creditors hagueren de pagar més per les rendes que compraven després del septenni 1362-1368. Tot i que no va tornar als índexs just posteriors a la pesta negra, la reacció del mercat permetrà un augment de la contractació a partir del període següent, septenni 1369-1375. Per explicar aquestes dades hauríem de considerar elàstica l'oferta de crèdit, la qual cosa ens mostraria un tipus de mercat força eficient.

El tipus d'interès que paga un individu al seu prestador és la suma del seu risc i del tipus d'interès del mercat. En els mercats competitius, quan puja la demanda baixen els tipus d'interès, és l'oferta elàstica a què ens hem referit, si bé quan hi ha persones amb més risc, desconegudes per als prestadors, augmenten les garanties demanades. És l'arribada al mercat barceloní de les universitats de les viles distants de Barcelona, i d'altres venedors de fora de l'entramat tradicional de relacions creditícies del mercat barceloní, el que va fer créixer el mercat i permeté abaixar els tipus

d'interès. Ara bé, com que hi havia més agents desconeguts, augmentaren el nombre de garanties *ex post*.

Al llarg del nostre estudi, hem comparat el mercat creditici barceloní d'aquesta època amb altres exemples d'altres llocs i èpoques, però amb trets comuns amb el nostre. Ens han estat molt útils les obres de Mark Potter i Jean-Laurent Rosenthal sobre els bons dels estats borgonyons dels segles XVII i XVIII, de funció molt similar a l'emprada per la Generalitat, coetània d'aquells estats, amb els censals morts i violaris i, per la mateixa raó, amb la funció atorgada per les institucions públiques als censals morts i violaris de la nostra època. Aquests autors estableixen una evolució des del que defineixen com a mercat antic, caracteritzat per la preponderància de mecanismes d'informació persona a persona, on els tresorers dels estats anaven personalment a pagar els interessos i procurar la renovació dels bons, fins arribar a un mercat impersonal, quan alguns notaris parisencs canalitzaven estalvis de tot França cap a la Borgonya a través d'intermediaris especialitzats que garantien l'anonimat total dels compradors. A les nostres dades hem detectat la mateixa tendència, però en un grau molt més modest, sense arribar a desenvolupar especialistes com els descrits en aquesta obra. L'altre cas comparable és la reacció dels mercats de deute públic a Anglaterra durant l'època dels Stuart i després de la Revolució Gloriosa, cas estudiat per Douglas C. North i Barry R. Weingast. Aquests autors constaten que, després de la tensió econòmica i política a què els reis Stuart sotmeteren el crèdit a Anglaterra, sense poder passar d'un cert sostre creditici, després de la Revolució Gloriosa, els governs posteriors, tot i haver de justificar cada partida davant el Parlament i haver de garantir-ne el retorn, obtingueren una capacitat d'endeutament molt superior a la que mai no haguessin somiat els Stuart. En opinió dels nostres autors, va ser precisament per aquesta raó que tingueren èxit, perquè els creditors se sentiren segurs que els seus drets econòmics serien respectats (protegits pels seus drets polítics al Parlament) i el destronament de dos reis féu creïble que, en endavant, els reis anglesos respectarien les regles del joc, la qual cosa reforçà el sistema creditici arreu, en reforçar el paper independent dels tribunals de justícia. A la Catalunya del pactisme la situació era relativament similar: el braç reial estava disposat a augmentar els recursos del monarca si se li permetia reforçar la seva posició política (privilegis municipals) i econòmica (nous impostos comercials i industrials). El rei, però, no va renunciar a contreure deutes a l'estil dels Stuart (i de moltes altres monarquies medievals i modernes). Quan el model pactista s'esgotà i la desconfiança s'obrí pas, també a Catalunya, més de cinquanta anys després de la fi del nostre període, sorgí una tempestuosa època de conflictes: la Guerra Civil catalana (1461-1472) que, a diferència del conflicte anglès, acabà amb el triomf de la monarquia i la renovació del vell model que encara tindria vigència durant tota l'edat moderna. Dins el nostre període, però, els drets dels actors documentals (en especial els dels creditors) es veieren reforçats per la imparable evolució del dret sota l'influx de les *reis* romanes que, amb el suport explícit dels monarques, els juristes importaven i s'escarrassaven per harmonitzar

amb les legislacions anteriors de caràcter feudal. L'enfortiment del rei (i de l'Estat que, en aquest moment, eren la mateixa cosa) propicià una refermança dels drets de propietat i una major seguretat contractual, que es reflecteix perfectament en les nostres dades amb el desenvolupament de les clàusules apropiades a aquest efecte.

Així, podem afirmar que el mercat de crèdit a llarg termini de Barcelona, en aquest període, era un mercat competitiu i força eficient, encara que no era un mercat perfecte en termes liberals. Era un mercat regulat, com es pot veure quan s'observa la corba de la demanda, que presenta una gradació sobtada que trenca el perfil previst, en especial per als violaris i no tant per als censals morts. Els censals, en canvi, no mostren símptomes de regulació, fet que demostra un cop més la seva independència dels altres contractes. La corba dels censals, però, ens mostra un primer tram, el corresponent a la demanda elàstica, molt més curt que el segon tram, corresponent a la demanda inelàstica, la qual cosa ens indica que la majoria dels demandants acudeixen al mercat per necessitat i no lliurement. Aquests són els límits del mercat i el seu taló d'Aquil·les, que no permetrà a aquests contractes fer front a la difusió dels nous models contractuals que s'imposaran en època moderna i contemporània, com són els crèdits hipotecaris, les emissions de deute públic o les lletres de canvi i els altres contractes crediticis amb interès manifest.

Mentre no arribaven les fórmules actuals, la demanda creditícia només tenia una manera, al nostre entendre, de ser satisfeta, i és integrant les característiques de cada contracte en un mercat més ampli que no el de cada contracte per separat. Quan algú prenia la decisió de manllevar diners, no es limitava a considerar les tres possibilitats aquí previstes. Segons la urgència i la quantitat requerida, cercava al mercat el tipus de crèdit més profitós en aquell moment i menys onerós en el futur. Tenia en compte les possibilitats creditícies al seu abast globalment, dins un mercat integrat (de manera més o menys perfecta). Aquesta reflexió ens porta a afirmar que seria convenient abordar un estudi global del crèdit, des de les comandes dipòsit a les vendes a carta de gràcia, passant per les lletres de canvi, pels *mutua* i, naturalment, pels contractes que aquí ja presentem.

Corregint les dades brutes amb interpolacions lineals per cobrir les llacunes, hem calculat, amb major fiabilitat, el moviment de llarga durada (o tendència), la qual cosa ens permetrà, al seu torn, calcular els cicles que aquest amagava. La tendència dels contractes resulta ser descendent, és a dir, indica un abaratiment global dels crèdits estudiats, malgrat que la tendència de cada contracte individual és ascendent i, per tant, el comportament de cap contracte per si mateix no és capaç d'explicar el comportament del conjunt i ens porta a la hipòtesi que és la proporció de cada un d'ells al llarg del temps allò que podria explicar el fenomen. És a dir, la integració dels contractes dins d'un sistema de crèdit general que els engloba.

La recerca dels cicles crediticis i la seva relació amb els cicles econòmics generals ens ha portat a comparar les nostres dades amb les d'altres autors, en particular

amb les de Fernando Zulaica Palacios per a l'Aragó. Els càlculs i supòsits dels quals parteix són molt diferents dels nostres. Ell tracta l'evolució dels preus a l'Aragó, no pas la del crèdit a Barcelona. És per això que resulta sorprenent la proximitat de les seves conclusions amb les nostres. Les nostres dades són insuficients per asseverar o negar que el 1350 acabi un cicle, com ell afirma. En el període intermedi estableix tres cicles, de setze, deu i deu anys, mentre que nosaltres en trobem vuit, d'onze, sis, dos, quatre, un, tres, tres i un any; l'arrancada dels seus cicles coincideix amb la d'algun dels nostres, cosa gens estranya, segons les seves dades, perquè ja qualifica l'evolució d'aquests cicles com a *irregular*. Quan analitzem l'amplitud i la intensitat dels cicles, en relació amb la freqüència documental, trobem que l'augment de la freqüència documental del període 1368-1371 i 1372-1375 comporta un augment parió de l'amplitud del cicle 1369-1375; ara bé, és l'augment de la intensitat per a aquest període el que assenyala que l'augment de documents trobats no es deu a una casualitat de la conservació documental, sinó que respon a una major abundància en origen. Respecte a les rendes, tant l'amplitud com la intensitat, malgrat els seus alts i baixos, es moderen al llarg del període, la qual cosa degué facilitar el casament de les operacions creditícies. Respecte als preus, resulta alarmant la proximitat de totes dues corbes, la qual cosa ens alerta que el sistema de preus està sota una forta pressió que no s'alliberaria fins a l'últim període, és a dir, després de 1381 i de la fallida de les banques barceloneses i perpinyaneses, per tant, després que es desfermés una crisi generalitzada amb epicentre, precisament, en el sistema financer. Finalment, el comportament diferenciat de rendes i preus que constitueixen el for fa que l'amplitud i la intensitat del for guardin menys relació entre elles. Veient aquestes dades es podria pensar que està relacionada amb la freqüència documental i, de fet, quants més documents hi ha, més probable és que tinguin fors diferents. Ara bé, la intensitat no assoleix valors tan alts com succeïa quan s'observava la freqüència documental, i això és perquè el valor mitjà no tendeix a apropar-se al valor màxim. Ho impedia la faixa que els tipus de for, en especial el dels violaris, implicava.

Un altre punt interessant que hem pogut observar de la comparació de les nostres dades amb la d'autors que han estudiat els preus del forment, en especial Caterina Argilés i Aluja i Fernando Zulaica Palacios, ha estat constatar que els moments de blat més car es corresponen a moments d'atonia creditícia, la qual cosa sembla que descarta la utilització dels contractes que estudiem com a instrument dels préstecs de fam. Per desgràcia, la fragmentació de les dades ens obliga a ser prudents a l'hora d'establir aquesta hipòtesi i no ens permet fer afirmacions taxatives.

Si el preu dels censals, és a dir, el seu capital, es consumeix immediatament, no passa el mateix amb les rendes, que van acumulant les noves a les ja existents amb l'única esperança de la redempció (o de l'extinció, en el cas del violari). De lluïsmes se'n troben alguns, però difícilment podem casar els lluïsmes amb les vendes, la qual cosa ens dificulta molt arribar a conèixer la duració dels contractes. Dels lluïsmes de la mostra en deduïm que podien arribar a tenir una història llarga i acabaven lluint-se

després de passar per diverses mans. La seva duració mitjana és de setze anys per als violaris i de tretze per als censals morts (no tenim prou dades per parlar dels censals). Si bé és força discutible que el 1389 s'arribés a haver de pagar més d'un milió dos-cents mil diners de Barcelona en amortització del deute, com indicaria l'agregació de les nostres dades, creiem assenyat pensar que el pes relatiu dels diversos gèneres de contracte sí que pot ser representatiu. Tenint en compte aquesta suposició, ens atrevirem a afirmar que els censals no produeixen una acumulació significativa de les rendes i, en això, demostren la seva ascendència feudal i tradicional. Si només comptéssim amb censals i violaris, l'acumulació de rendes que calia pagar potser podria ser reconduïda en períodes de bonança. Ara bé, la irrupció dels censals morts fa créixer l'import de rendes que calia pagar a quantitats astronòmiques que, malgrat l'evident intent de redreç observable a partir de 1383, més tard o més d'hora, havia de conduir necessàriament al col·lapse del sistema, cosa que acabaria passant entre el 1381 i el 1401. Ara bé, el pedaç que suposà la taula de canvi és cert que alleujà la situació, però no canvià, ni podia fer-ho, el problema de fons que es palesaria dolorosament durant tot el segle XV i que va portar molts municipis a la ruïna.

En època moderna i contemporània, aquests contractes sembla que mantingueren la seva estructura formal gairebé invariable, i els violaris continuaren amb un for de 7.000 ‰ (14,28 %). Ara bé, els contractants els utilitzaren segons les seves necessitats canviants i, sota l'aparent immobilitat que els presten les formes notarials, la seva funció econòmica varià seguint els signes de cada temps.

Al segle XV, mentre les persones privades empraran censals morts i violaris com a instruments de crèdit a curt termini, la pressió del deute acumulat sobre les finances municipals es farà excessiva i exigirà mesures que només les grans ciutats podran prendre, això és, traspassar el deute cap al seu *hinterland*, ja fos per compensació de la balança de pagaments, ja fos forçant aquest ajut políticament. Els petits municipis no podran sortir de l'espiral de deutes i faran fallida. En el millor dels casos, s'arribarà a acords amb els creditors; en el pitjor, la universitat es despoblarà i el municipi naixent esdevindrà un despoblat en les obres de referència.

Els censals morts i els violaris, dissenyats per obtenir un benefici del capital no condemnat per l'Església en condicions d'inflació properes a zero, no van encaixar bé la forta inflació del segle XVI, i els contractes que hem vist en el nostre estudi, vitals i innovadors, es transformaren en veritables dinosaures, rígids i pesants, que no pogueren seguir el ritme de fórmules de crèdit més competitives, com ara les lletres de canvi o els crèdits hipotecaris.

Arriben al segle XVIII acabats funcionalment. Parlar de censals és llavors parlar de concòrdies amb els creditors i de rendes impagades durant anys. Per a M. Peset i V. Graullera, amb dades valencianes, la política fiscal municipal de Felip V acabà d'arruïnar el crèdit censal. Ángela Atienza López, amb dades aragoneses, retarda l'agonia censal fins a principi del segle XIX.

Si l'evolució dels contractes havia estat moderada durant l'època moderna, variant de funció, però no formalment, la incardinació progressiva de la legislació castellana sobre la catalana, palesament a partir del Decret de Nova Planta, ha fet del violari un vitalici de dues vides, i del censal, un *censo consignativo*. Més encara, la voluntat de modernització legislativa integrà la influència francesa en època liberal i el Codi civil de 1851, que és bàsicament una còpia del codi de Napoleó. Com explica Juan Manuel Badenas Carpio respecte dels censals i els violaris, el Codi volgué integrar ambdues tradicions, l'una confusa i l'altra forana, i el resultat va ser un contracte nou que no havia existit mai abans. Per tant, tot i que tinguin el mateix nom, els contractes de censal i violari fets des de mitjan segle XIX fins ara responen a una realitat jurídica radicalment diferent dels contractes que hem estudiat per al segle XIV i als quals hem seguit la pista fins a principi del segle XIX.

La irrupció de les universitats dels pobles de la Corona al mercat creditici barceloní suposà un augment dels costos de transacció en augmentar les fronteres del mercat i fer necessari un major volum d'informació. Algunes estratègies intentaren reduir la incertesa de l'intercanvi i reunir venedors i compradors en el moment en què l'eixamplament del mercat trencava el coneixement directe dels actors entre si. Notaris, procuradors i corredors havien de desenvolupar aquesta funció, si bé l'escassetat de dades que hem trobat denuncia la immaduresa del mecanisme, encara basat, fonamentalment, en el coneixement directe i les solidaritats familiars. Ara bé, tot i que han escapat al nostre setge, no podem negligir el paper dels canvistes com a intermediaris en les transaccions creditícies, fossin aquestes de curt o de llarg termini. Ja Payson Usher es feia ressò d'aquest fet en el seu estudi sobre la banca i afirma el paper d'intermediari que tingueren els canvistes, com ara la banca Descaus-Olivella, que ell estudià. La comparació amb el mercat de rendes borgonyó dels segles XVII i XVIII, que estudien Mark Potter i Jean-Laurent Rosenthal, ens permet constatar que el model d'intermediació dels contractes de venda de rendes es pot definir com a antic, depenent d'economies d'objectiu (*scope*), però no d'escala (*scale*). En canvi, trobem ja desenvolupat el mercat secundari, de traspassos (o transportacions) de rendes, que en les dades d'aquests autors no apareix fins al final del seu període. Aquesta diferència podria deure's a dues causes. D'una banda, que en les rentes borgonyones que estudien s'havia de retornar el capital en quatre o cinc anys, al contrari del que passa amb censals morts i violaris, i de l'altra, que ells es troben amb un sistema bancari molt poc desenvolupat, segons afirmen, mentre que el barceloní, sense anar a l'avantguarda, estava a la par dels seus contemporanis. Retinguem aquesta impressió d'estructures que recorden les modernes en certs aspectes i que se n'allunyen en d'altres, sense coincidir en una evolució lineal cap a les estructures actuals. En un i altre cas, foren assajos que responien als estímuls canviants de cada situació concreta i als de la mateixa evolució interna de les estructures econòmiques.

Malgrat que el cost de la intermediació sigui inferior al de la incertesa del risc, és un factor dels costos de transacció. No és freqüent que la documentació notarial

informi dels costos de procuració, si bé en tenim alguns exemples, dels quals es desprèn que el salari del notari pel seu treball en la confecció dels documents equivalia a un 16,93 % de la renda venuda, de mitjana, i oscil·lava entre el 7 % i el 23,39 %, mentre que el cost de la corredoria era molt inferior i arribava només a un 2,46 % de mitjana, que oscil·lava entre l'1,89 % i el 3,84 % de la renda venuda.

Si ens deturem en els lluïsmes, tot i la migradesa i l'esbiaixada de les nostres dades, podem veure que la duració mitjana dels documents lluïts de la mostra és de setze anys per als violaris i de tretze anys per als censals morts, quan, segons el for mitjà, el temps necessari per amortitzar el contracte és d'uns set anys per als violaris i tretze anys per als censals morts. La prorrata mitjana se situa en el 5,42 % del preu del contracte, si bé és una dada que manca en el 21 % dels lluïsmes, en part perquè la prorrata també es pot trobar deslligada del lluïsme i pagar-se en un altre moment, i en part perquè no sempre s'hagué de pagar, depenent dels acords entre compradors i venedors en la negociació del lluïsme. També es desprèn de les nostres dades que els violaris, malgrat el seu for superior i, per tant, més onerós per al censatari, no són lluïts amb preferència als censals morts i que bona part dels costos de negociació del lluïsme havien de reflectir-se en la prorrata i, per això, sovint no coincideix la data del lluïsme amb l'àpoca de la prorrata.

Les àpoques del pagament de l'anualitat dels contractes són la raó i la finalitat del contracte. Ens indiquen el funcionament regular del contracte: lògicament, no poden aparèixer abans de formalitzar-se la venda ni després d'haver-se pagat la prorrata del lluïsme. La irregularitat en la seva aparició indica problemes en la solvència del venedor, que motivava un seguit d'accions privades per aconseguir el pagament, com són els nomenaments de procuradors per cobrar la renda i, si tot això fallava, sempre quedava el recurs als tribunals mitjançant la pena de terç, si estava estipulada en el contracte, com era el més normal. Aquestes àpoques es troben habitualment, però no exclusivament, en els manuals notarials. L'abundància d'aquesta documentació i el seu laconisme reiteratiu obliga a abordar-la amb una metodologia diferent a l'emprada en el nostre estudi i, de fet, aquesta és una de les raons perquè renunciéssim a fer un buidatge sistemàtic dels manuals notarials.

En els traspassos de rendes, dits de vegades *transportacions*, és on trobem els indicis d'un mercat creditici secundari, tot i que bastant escarransit. Tenen un for mitjà superior a les vendes i una mitjana de renda i preus inferior. Ens ha interessat especialment establir la mitjana del temps que els compradors havien retingut la renda, i comparar el for de la renda original amb el de la renda traspassada. Igual que passava amb els lluïsmes, les variacions són molt fortes: van des de fer el traspàs el mateix dia en què es compra la renda fins a mantenir el censal en la família per espai de més de vint-i-sis anys. La mitjana, però, se situa en un traspàs cada 5,65 anys, essent la periodicitat mitjana dels censals morts de 5,55 anys i la dels violaris de 5,87 anys. En definitiva, l'habitual és fer traspàs de la renda entre cinc i sis anys després d'haver-la comprada. Això situa el període de permanència de la

renda en mans de cada beneficiari clarament per sota del període d'amortització. En els traspassos, la voluntat sembla que era fruir uns anys de la renda i, després, recuperar la inversió en el mercat secundari de rendes. Respecte del for, sembla que en els traspassos la norma fou mantenir la mateixa relació entre renda i preu originals, segurament per defugir la pressió social entorn del problema de la usura. Els beneficis, que no cal dubtar que s'obtenien del negoci, molt probablement s'amalgamaven en la prorrata. El control social, però, no podia cobrir tots els contractes i alguns, com hem vist, arribaven a depreciar-se fins a una vuitena part del seu valor original, fet que generava la pujada global del for dels traspassos que hem detectat. Segons les nostres dades, però, la immensa majoria de les rendes no haurien seguit aquest model; ara bé, si tenim en compte l'extraordinària vitalitat que mostrà el mercat de rendes al segle XV, ens podem plantejar si no trobaríem, llavors, desenvolupat coherentment el mercat creditici secundari, que en les nostres dades encara sembla tímid i vacil·lant.

Noves perspectives d'investigació

Aquest estudi es queda curt per copsar tota la complexitat del mercat creditici barceloní, com no podia ser d'altra manera, si bé ens permet d'entreveure algunes línies d'investigació que potser fóra bo que algú s'animés a resseguir. En els manuals notarials encara es pot percaçar la utilització de censals morts i violaris com a crèdit a curt termini i el veritable funcionament del mercat secundari de rendes, així com provar d'establir les variacions de l'arreratge privat i comparar-les amb les de les institucions públiques. Les fonts administratives i judicials conserven una riquesa espantosa de dades, capaces d'obrir camí cap a altres temes més d'actualitat, com és la història de les mentalitats, punt, però, en el qual recomanem molta prudència, perquè són temes molt brillants, però de difícil sustentació científica. Un altre tema que pot ser apassionant és cercar les raons de l'escassetat monetària observable en aquella època i, d'aquí, passar a un tema concomitant, com és l'estudi de la integració en l'engranatge econòmic del sistema bancari. Totes aquestes línies s'haurien d'integrar, al seu torn, en un ambiciós objectiu comú: confirmar o rebatre si totes les formes de crèdit, de curt, mitjà o llarg termini, s'integraven en una única estructura creditícia general que responqués coherentment davant de les necessitats dels demandants i dels ofertants de crèdit.

El diner fiduciari creat pels emprèstits, les comandes dipòsit, les lletres de canvi o els censals permet augmentar la riquesa relativa per sobre de la riquesa material. Ara bé, encara que el diner fiduciari pot expandir-se per sobre de la riquesa material que el sosté, ultrapassat un cert límit ja no és capaç de generar un creixement sostenible i el fantasma de la crisi comença a enteranyinar el cel. Per això, quan es veu que es venen censals per pagar amb el seu preu les pensions que es deuen per censals anteriors, es pot assegurar que s'ha ultrapassat aquest límit i s'ha produït el trencament de la prosperitat. Llavors, el diner fiduciari ja només pot servir per endarrerir

una caiguda inevitable i, potser, per fer de coixí i evitar el daltabaix de tot el cos social.

Cloenda

Aquest estudi no ha destruït cap paradigma de les ciències socials ni ha ensorrat cap veritat inatacable de la història. Només ha fonamentat amb dades extretes de la documentació quotidiana de l'època allò que els mateixos contemporanis ja havien diagnosticat correctament. Es tendeix a sospitar de l'honestedat dels autors literaris contemporanis als fets que s'estudien. Se'ls atribueix, de vegades, mala fe; d'altres, una ignorància primitiva, com si la seva intel·ligència fos menys aguda que la nostra… I no era així. Quan Bernadí de Puigcercós declarava que no havia trobat qui oferís vint mil sous per una renda de mil sous (for del 5 %), quan Ramon Saera sospitava de l'obligació general dels béns del venedor, o quan Francesc Eiximenis afirmava que els mercaders no estaven gaire interessats a invertir en censals i violaris, no s'enganyaven quan observaven la realitat del seu voltant ni tenien la intenció dolosa d'enganyar els seus lectors: nosaltres.

Ens sentiríem plenament satisfets si les dades aquí exposades servissin de fonament per construir models explicatius més agosarats que els del nostre plantejament i permetessin fer avançar un xic més enllà el nostre coneixement de la història. Els grans carreus són molt espectaculars, però el que manté cohesionada una paret són les petites pedres que formen l'argamassa.

MARQUES I REPRESÀLIES A LA CORONA D'ARAGÓ A L'ETAPA FINAL DEL REGNAT DE PERE EL CERIMONIÓS (1373-1386)[1]

M. Rosa Martín i Fàbrega

Una font no emprada fins ara per estudiar el comerç exterior de Catalunya ha estat les llicències de marca o represàlies. Aquestes recullen les reclamacions dels mercaders que han patit algun dany causat per un tercer que pertany a un altre estat i que, com a conseqüència d'aquest dany, es veuen obligats a demanar rescabalament. La documentació de l'època de Pere el Cerimoniós relacionada amb aquests incidents està recollida a l'Arxiu de la Corona d'Aragó en quatre registres agrupats sota el nom de *Marcarum*.

La carta de marca té per finalitat reparar aquests danys. Consisteix en el fet de retenir béns per compensar els perjudicis o injúries causats per aquest tercer. Perquè es pugui atorgar, és imprescindible l'existència d'un acte il·lícit i la negativa de l'estat de l'agressor a satisfer el damnificat, a emparar-lo com a conseqüència d'aquest perjudici que pot lesionar el seu patrimoni i la seva dignitat.

En general, la carta de marca és conseqüència d'un atac fet amb pirateria. El desenvolupament de la pirateria està en relació directa amb l'activitat mercantil i li crea dificultats. Els mateixos mercaders es podien convertir en pirates, ja que quan en el decurs d'una travessia es trobaven amb algun vaixell enemic del seu país l'atacaven i s'enduien les mercaderies que podien proporcionar-los grans guanys. El posseïdor d'una llicència de marca estava quantitativament limitat pel valor del dany que prèviament havia sofert i que procurava rescabalar. Entorn de la represàlia es van dictar una sèrie de lleis i preceptes que s'havien de seguir per obtenir la marca. Només la veracitat dels danys podia donar lloc a l'*alius pro alio gravatur*. El propietari de la marca mai no exerceix l'acció de represaliar, sinó que proporciona informació als oficials del rei sobre l'existència de béns pertanyents a ciutadans de l'estat agressor. Aquests oficials embarguen els béns que, posteriorment, són venuts als encants, i de les quantitats obtingudes es rescabalen els damnificats reconeguts jurídicament com a tals.

1. Tesi doctoral dirigida pel doctor Antoni Riera i Melis, llegida a la Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona el 15 de maig de 2002. El tribunal estava format pels doctors Salvador Claramunt i Rodríguez (Universitat de Barcelona), Prim Bertran i Roigé (Universitat de Barcelona), Paulino Iradiel Murugarren (Universitat de València), M. Teresa Ferrer i Mallol (Consell Superior d'Investigacions Científiques) i Esteban Sarasa Sánchez (Universitat de Saragossa), i va obtenir la qualificació d'excel·lent *cum laude* per unanimitat.

L'estructura del requeriment de justícia i la de la llicència de marca són molt similars. Es diferencien pel fet que aquesta última conté els anys de vigència de la llicència. El cos d'aquests documents permet fer l'anàlisi comercial. A part de l'encapçalament i les salutacions, que són purs formulismes, s'identifica el damnificat fent menció de la seva professió, domicili i estatus. Es descriuen els esdeveniments, s'esmenta la data o algun fet polític que permeti datar l'agressió i es mencionen les mercaderies i el seu valor, una per una o generalitzant-les amb els mots *res*, *merces*, *bona* o *mercimonia*. Es procura identificar els agressors així com els mitjans de què es valen per fer l'assalt.

Les diligències processuals eren extremadament oneroses, de tal manera que quasi podien costar el mateix que els danys reclamats. Els monarques, a vegades, tractaven de facilitar les marques fent crida als damnificats per un estat concret. Se'ls demanava que presentessin proves de manera que es poguessin comptabilitzar i poder requerir justícia per a tots ells. Es passaria a atorgar la llicència de marca si aquesta justícia era denegada o si era demorada perquè no hi havia una contesta clara d'acceptació de les imputacions. En l'àmbit internacional, només el rei promovia les represàlies, s'evitaven riscos i, internament, s'evitava que es qüestionés la unitat política i el principi de sobirania. Hi ha una certa resistència a l'exclusivisme regi i una obstinació del monarca a voler conformar-les o a intervenir-hi.

El rei podia garantir a determinades persones que no patirien represàlies en virtut d'actes passats pels quals havia determinat o tenia pensat atorgar marques. També podia preveure actes futurs. La concessió de guiatges era prerrogativa reial i era la contrapartida al dret de decretar represàlies. Només els aliats o els beneficiaris d'una protecció (guiatge) tenien dret a demanar una carta de marca i eren considerats com a sol·licitants legítims. La marca es concedia contra qualsevol habitant de l'estat al qual pertanyia l'agressor. El domicili no eximia l'origen. Per això tenim que les pignoracions es podien fer *in mari et terra et agua dulci*, és a dir allà on es poguessin trobar. Quan en la documentació surt *contra singulos* es refereix a tots els habitants, i s'hi inclourien els malfactors si aquests tinguessin béns.

Alguns autors de l'època qualifiquen la concessió de represàlies com una espècie de guerra justa, com una guerra particular. En aquest concepte hi entrava la legítima defensa, el duel i les represàlies. Les represàlies eren casos de legítima defensa individual. Algunes agressions que havien donat lloc a una carta de marca podien amagar accions de guerra com ara les ràtzies de castellans a poblacions de la frontera valencianoaragonesa. Amb aquests enfrontaments se sospesaven les forces de cadascun dels estats i es coneixia la capacitat de reacció del contrincant. Les marques contra Nàpols i contra Gènova són el reflex de les lluites entre aquests dos estats i la Corona d'Aragó per aconseguir la preponderància economicopolítica a la zona de l'illa de Sicília, disputada contra els Anjou, i a la zona de Còrsega i Sardenya, disputada a la comuna de Gènova. La rivalitat comercial i marítima entre Gènova i la Corona es deixà sentir també a Orient. Xipre n'és un exemple. Les colònies mercan-

tils catalana i genovesa eren importants, però aquesta última es va veure afavorida per la invasió de l'illa per Gènova.

Quan les confiscacions eren abusives, es provocava l'atorgament de contramarques. S'entrava en un cercle viciós i es perjudicava el comerç. Els particulars van adoptar iniciatives contra les represàlies i, paral·lelament, els estats van prendre altres mesures com ara els tractats destinats a prevenir-les, on es podien acordar impostos que substituïssin els embargaments. Hi havia una consciència dels mals que originaven les marques, no només per les seves repercussions en les relacions comercials, sinó també per tota l'hostilitat i les tensions que generaven, encara que políticament s'utilitzessin. Es podia ajornar l'entrada en vigor de les cartes de marca disminuint així el nombre d'enemics o de tensions, o concedir períodes de treva durant els quals quedaven en suspens les marques concedides o no se n'atorgaven de noves. Per pactes es podien arribar a revocar o anul·lar totes les marques i reafirmar la pau i la bona amistat existent entre els dos sobirans. En els documents, es fa referència a la signatura d'acords i convenis per evitar les marques. Es van signar uns pactes entre la Corona d'Aragó i Castella pels quals es creava un impost extraordinari, transitori o temporal, amb la finalitat de crear un fons que havia de servir per indemnitzar els damnificats. Es pagava una quantitat proporcional al valor de la mercaderia que entrava o sortia del regne. L'impost pactat amb Castella era conegut amb el nom de *quema*. També se signaren pactes amb Gènova, amb França i amb Navarra.

Molts mercaders, en ser atacats i robats, es quedaven arruïnats i deixaven la seva família en la pobresa, com es pot llegir en un document que fa referència a aquest fet: «com alguns dels dits dampnificats los quals son pobres e miserables e alguns d'ells espuyats per la guerra de Castella». Era un acte de caritat fer-los arribar diners donada la seva situació precària. La incapacitat dels damnificats de poder obtenir recursos per aconseguir el rescabalament es manifesta en el fet que el rei podia encarregar a algú que actués contra béns de súbdits d'algun estat agressor, fora del territori de la Corona, per obtenir així un botí que permetés el rescabalament a damnificats.

Els mercaders embarcats corrien el risc de ser segrestats i haver de pagar rescat per al seu alliberament o, fins i tot, de ser torturats o morir. Així és narrat en alguns documents on es mostra la duresa dels atacs. En la documentació, l'agressió és descrita: amb pirateria, violència, hostilitat, expugnant i envaint; amb pirateria, hostilitat, amb armes, tortures, extorsió; en període de pau i treva, robatori i depredació; a mà armada, invasió violenta, rapinya i rapte; amb saqueig, violència, furt, rapinya; amb pirateria, invasió violenta i hostil; amb violència, saqueig, hostilitat, a mà armada. Els textos contenen descripcions molt detallades i visuals de com van atacar i d'atacs marítims molt violents, com són els fets per genovesos.

Hi ha mariners que apareixen com a damnificats, perquè podien embarcar mercaderies pròpies que prèviament havien pactat amb el patró de la nau i amb les

quals comerciaven. No pagaven noli per les seves portades i no podien noliejar-les a un altre mariner. Els deures i drets dels mariners, així com els d'altres professions marineres, estan definits en el *Consolat de Mar*. Els patrons també apareixen com a damnificats. En la documentació no es distingeix qui és patró ni qui és propietari, sinó que apareixen junts els termes *patronus seu ductor*. El terme *capitaneus* només surt aplicat a la persona que dirigeix un estol d'un estat. També trobem patrons que no són designats com a damnificats econòmics, encara que podien haver rebut injúries, danys físics i, fins i tot, la mort. Els patrons de vaixell documentats són nombrosos, i el seu origen, molt divers. Predominen els mallorquins seguits dels barcelonins. Una altra tripulació especialitzada i especificada que apareix en la documentació és un nauxer, un mestre d'aixa i un escrivà, tots de Barcelona. No surt cap més ofici de la tripulació, com podien ser cuiners, metges barbers, calafatadors, etc., que devien estar embarcats, si més no en vaixells grans. En el nostre cas, els vaixells documentats no sembla que tinguessin un gran tonatge, per la qual cosa disposarien d'una tripulació més reduïda.

Els vaixells documentats tant pertanyen a la tradició naval llatina com a l'atlàntica. La tradició naval llatina es caracteritzava per la sobrietat de l'obra morta del buc, tenia línies planes i folradura de taules juxtaposades (com a les bótes de vi), voluta a popa i corbada cap a l'interior del vaixell. Els timons eren laterals d'espadella, armats a les timoneres en forma de dues L horitzontals, invertides l'una sobre l'altra que sortien de cada mura al terç de popa del buc. Es maniobraven per mitjà d'un sol govern. L'aparell era llatí amb vela triangular, que anava armada obliquament sobre l'arbre amb la punxa cap amunt. La longitud de l'antena obligava a fer-la de dues peces que s'hissava o arriava mitjançant la drissa, i quan era molt llarga se subjectava a les bandes del buc amb amants. Pertanyerien a aquest grup la galera, la tarida, el pàmfil, la galiota, la sagetia, el lleny i la barca. La tradició naval atlàntica es caracteritzava perquè l'obra morta del buc tenia una alçada desmesurada, amb castells a popa i, molt sovint, a proa que obligava a posar reforços verticals antiestètics. El buc tenia formes plenes, comportava una mànega ampla i una eslora relativament curta. La folradura era tinglada, és a dir, una fusta muntava sobre l'altra. Tenia un timó lateral únic a la banda d'estribord i l'aparell era rodó amb vela quadra que anava aferrada a una antena curta, subjectada per amantines i armada horitzontalment a l'arbre. La nau i la coca pertanyerien a aquest grup. Els vaixells grans com ara les naus tenien l'aparell mixt: rodó en els arbres major i trinquet (pròxim a proa) i llatí en el de mitjana.

Entre els vaixells abordats, tenim dotze llenys, tres pàmfils, tres barques, una tarida, quinze coques i set naus. Entre els vaixells agressors destaca la galera (amb més de cent seixanta-quatre embarcacions) per la seva rapidesa i seguretat i pel fet que en les agressions participaven estols (formats per aquests vaixells). Segueix el lleny, amb deu vaixells; la galiota, amb sis; la sagetia, amb dos; la coca, també amb dos; la nau, amb un vaixell, i la barca, també amb un. Algunes barques van participar en atacs

propers a la costa, igual que en altres casos hi van participar llenys i galeres i no se n'ha especificat el nombre. Els vaixells, comparats amb el valor de les mercaderies que transportaven, representen un percentatge molt baix respecte de l'import total.

La ruta que feien els vaixells de la Corona ve marcada pels ports d'origen i destí, així com pels llocs on van ser agredits, anomenats en la documentació. Feien una navegació de cabotatge per tot el Mediterrani i paraven a diferents ports del seu recorregut on carregaven i descarregaven mercaderies molt diferents.

Les rutes marítimes obtingudes a partir de la documentació no difereixen gaire de les ja descrites en els llibres. Formen una veritable teranyina en el mapa mediterrani, on només Alexandria no apareix com a lloc de destí. Els vaixells navegaven des de Barcelona, seguint la línia de la costa, cap a l'estret de Gibraltar per anar després cap al nord de l'Atlàntic on tenim documentat un vaixell a les costes gallegues i, per les mencions que fa la documentació a les agressions angleses, fins a Sluis. Per la part sud, els mercaders arribaven fins a Salé (el Marroc). Els vaixells recorrien també tota la costa del Magreb fins a l'alçada de Sicília i enllaçaven amb les rutes que passen per les illes i que duen a través de l'estret de Messina cap a Venècia seguint la costa d'Itàlia, cap a Constantinoble a través del Peloponès i illes gregues (Quios) o cap a Beirut passant pel nord de Creta (Càndia), Rodes i la costa sud d'Anatòlia. Famagusta era també un port d'arribada per la nombrosa colònia catalana que hi havia tant en aquesta ciutat com a Nicòsia. Recorrien també tota la costa italiana de la Tirrena, la Riviera genovesa i la costa provençal. Des de Sardenya també s'enllaça amb la costa continental. Ports d'aquestes rutes freqüentats pels vaixells de la Corona són els de Càller, port del Comte, Castelsardo, Oristany, Avinyó, Marsella, Gènova, Pisa, Nàpols, Palerm, Venècia, Constantinoble, Càndia, Famagusta i Beirut. Al nord d'Àfrica: Annaba, Col·lo, Mestghanem, One (Honein) i l'Alcúdia. A la Península, Sevilla i Cadis, sense oblidar els de Barcelona, València i Palma. Els ports eren, en molts casos, llocs oberts, vora la costa, on els vaixells carregaven i descarregaven amb l'ajut de personal especialitzat (barquers o grondolers). Els bastaixos de capçana o macips de ribera manipulaven les mercaderies a braços o amb instruments simples, com ara la manuella, que era una barra de fusta forta que servia de palanca per alçar o transportar coses molt pesants.

Per terra, una de les rutes comercials devia anar d'Albarrasí cap a Huete. Havien de travessar una zona ben muntanyosa com és la serralada d'Albarrasí i Conca fins a Tragacete i, d'allà, a través de les valls, fins a Huete. Un altre recorregut cap a l'interior sortia de València i anava fins a Montiel on hi havia una fira important i on la gent de València devia concórrer. Devien passar per Xinxilla i Alcaraz. Els mercaders de Morella anaven a Sangüesa, devien anar a buscar l'Ebre fins a Saragossa, d'on devia sortir un camí cap a Eixea, Castiliscar i Sangüesa. De la descripció dels atacs que van patir mercaders súbdits de Pere el Cerimoniós a l'altra banda dels Pirineus, n'obtenim la informació que ens mostra les relacions comercials i les rutes emprades. D'Aïnsa s'anava a Occitània i més concretament a Sent Lari on duien llana; de Sa-

lardú s'anava al mercat general de Castilhon-en Couserans; de Granyena (les Garrigues), Joan Frederic de Set Fonts, físic, anava cap a Sent-Bertrand de Comenge per atendre el seu bisbe que estava malalt; d'Osca, també anaven a comprar o vendre productes cap a l'altra banda dels Pirineus; de Girona, s'anava a Pàmies. Ja en el regne de França, sortia de Montpeller una ruta que anava fins a París on es duia, sobretot, safrà i altres espècies; aquesta ruta devia pujar des de Montpeller cap al nord fins a trobar el riu Alier al Gavaldà, passant per Limanha, Borbonès, Vichy i Molins fins a arribar a Nevers i, d'aquesta ciutat, fins a París.

El bestiar aragonès i lleidatà transhumava cap a l'altra banda dels Pirineus. De Bujaraloz i Velilla de Ebro, anaven cap a la vall de Barejàs. Hi havia carrerades que duien cap als comtats de Bigorra, Comenge i Foix o a la baronia d'Aura. Aquests desplaçaments són coneguts, perquè són descrits els robatoris de bestiar objecte de reclamació. Castellans també es van endur bestiar de les pastures de Xàtiva cap a Xinxilla. Navarresos van entrar fins a Eixea i es van endur quinze mil caps de bestiar cap a Corella el desembre de 1374, i el febrer de 1375 van tornar a entrar i en van prendre quatrecents vuitanta caps més; de Castiliscar, probablement el 1381, es van endur dos mil caps de bestiar que devien dur cap a Funes i Villanueva, d'on eren els agressors.

Aquestes rutes sovint eren envaïdes per agressors. Els més nombrosos pertanyien a gent d'armes embarcats en vaixells que solien atacar en estol. Un altre grup estava format per individus que pertanyien a l'administració de l'estat o a grups armats d'algun noble. Un tercer grup d'agressors estaria constituït per persones que vivien de la pirateria o que l'exercien si se'ls presentava l'ocasió.

Els agressors napolitans o venecians pertanyen majoritàriament a estols al front dels quals hi havia un almirall o capitans. Les naus havien estat armades pel rei o per l'estat. Els agressors genovesos són de tres tipus: capitans i oficials de la comuna, membres de famílies nobles que pertanyen a les faccions güelfes o gibel·lines i pirates o corsaris. Aquestes agressions, a vegades, quedaven immerses dins dels enfrontaments de Gènova-Xipre, Gènova-Venècia i, també, en la pugna per l'hegemonia a la Mediterrània occidental entre la Corona d'Aragó i Gènova.

Els atacs que infligien els agressors no eren realitzats només en ruta. També gosaven acostar-se fins als domicilis dels damnificats o en llocs suposadament segurs com podien ser els mateixos ports. Aquests tipus d'atacs eren fets, majoritàriament, per castellans i navarresos. Durant el període abril-juny de 1363, tropes navarreses ocupaven el castell de Morvedre i recorrien l'horta fustigant la zona. Villaluenga, que pertanyia a l'orde de Sant Joan de Jerusalem a Calataiud, va ser atacada el gener de 1372 per persones armades en gran nombre, que anaven a cavall i a peu, que depenien del rei de Castella i del comte de Medinaceli i que anaven comanades per Pere Arnau de Bearn; van sortir de Medinaceli per atacar Villaluenga i tornar a Castella pels llocs de Clares i Verató. El comte de Carrión, juntament amb altres súbdits del rei de Castella, va atacar gent d'Oriola i el jueu Abrahim Abenbay a Elx. Juan Alfonso

de la Cerda i Joffre Rechon van atacar, el 1375, Pedro Sánchez Guamir i tres homes del seu entorn en el seu domicili de Terol.

Dels béns robats, uns eren destinats a ús propi i d'altres, al comerç. De les mercaderies que eren objecte de comerç, n'hi havia que havien estat fabricades en el territori de la Corona i d'altres que eren importades i, posteriorment, reexportades, manipulades o no. La reexportació de mercaderies que no eren de la Corona constituïa una part important de l'activitat mercantil. Els béns robats, en relació amb l'ús que tenia el bé, es podrien agrupar en:

Draperia. El comerç de draps és el més freqüent. El drap és descrit per l'origen o tècnica emprada així com per la fibra que el compon: draps de Courtrai (Kortrijk), de Malines, de Florència, de Ieper (Ypres), de Mostivales i de Vervins; draps de cotó, de llana, de llana de camellot, de lli prim, de seda. Se'ns indica, a vegades, que eren de color, fet que faria entendre que moltes de les peces de les quals no s'indica el color estarien sense tenyir.

Indumentària i complements. En alguns casos, es tracta d'indumentària personal que havia estat presa pels agressors i, en d'altres, d'indumentària objecte de comerç. Tenim descrita la gramàsia, l'hopalanda, la jaca, el jupó, així com túniques, «epitogues», mantons i vestimenta o indumentària de sac. Roba interior com ara la camisa, les calces o mitges fetes dels mateixos teixits utilitzats en les altres vestidures i, moltes vegades, fetes de roba ja usada, i «panyons» que feien el mateix servei que les bragues. Per sobre d'aquestes peces, es portaven caputxes, clàmides, esclavines, capes, «capasallos», cobertors i gorres o capells. Són nombroses les referències a pells que eren molt utilitzades per a guarniment o folre, com ara les de vaire o esquirol. Són descrites bosses de seda, de cuiro per dur monedes o roba, segons la mida, així com una mena de maletí o bossa de roba anomenat *tabà*.

Parament de la llar. S'al·ludeix a la roba de llit, com ara cobertors en el sentit de flassada, a la cócera de jeure, a cobrellits, a vànoves, a matalassos fets de ploma, a coixins, bancals, tovallons i tovalloles. El cofre i la teca servien per contenir objectes molt diversos. Les pintes de boix i els miralls també són objecte de comerç. Utensilis de cuina o per menjar, com ara calderons, alguna paella, una conca d'aram, safates de fang, sitres d'estany i d'aram, bacins damasquinats, una vaixella d'argent, tasses i gobells d'argent, dues copes o «cifos» d'argent daurat i vasos d'argent, així com ferros de cuina.

Joieria. És la mercaderia presa més important i inclou tot el que és necessari per elaborar les joies. Eren importades principalment de Beirut o Damasc, cap a on s'exportava corall manipulat. D'entre les joies, destaquen els anells d'or que poden tenir pedres precioses i collars que no s'especifica com eren fets. Com a matèria primera, l'argent; l'or no apareix en aquesta condició. De les pedres precioses, el balaix, la maragda, el robí, el safir i la turquesa; les perles procedien d'Orient, concretament, de Beirut i Damasc.

Especieria i drogueria. Dins del grup de l'especieria i drogueria, es mencionen espècies en general i es concreten en canyella, pebre i d'altres que eren usades tant en el condiment de menjars com en medecina, com ara el gingebre, el girofle, el llorer, la mostassa, el safrà, l'alcaravia, la batafaluga o matafaluga, la gotzema, que segurament era l'espígol, i el cascall. El *lignum aloe* es podia utilitzar per fer mixtures, així com per a ebenisteria. Per tenyir teixits, l'alquena, la galda i el vermelló. L'alum era utilitzat com a mordent. La laca s'utilitzava per tenyir de vermell, en l'elaboració de vernissos i en medecina. La cera, que s'utilitzava per il·luminar, el sabó i la greda, que servia per desengreixar. L'oli, cal suposar que era d'oliva, s'utilitzava en medecina, en cosmètica, en la litúrgia, en l'enllumenat domèstic, en la indústria del cuiro i en el tèxtil. Trobem també el ros de bota o tàrtar, la pega, la pedra de sofre, utilitzada en medecina, o l'alcofoll.

Alimentació. Els peixos salats eren bàsics en l'alimentació; són anomenats les anxoves i el congre, així com la sípia. Es menciona la carn de moltó i la carn de porc salada. El sagí, utilitzat per a l'alimentació i en l'adob de cuiros, en la indústria tèxtil i en medecina. La sal, fonamental per a l'alimentació. El sucre, que servia per a postres i s'utilitzava en medecina. El vi apareix sense especificar-ne l'origen, a excepció del vi grec. El bescuit servia per proveir els vaixells. Els animals que són utilitzats per a l'alimentació són designats amb el nom de bestiar gros o menut. S'anomena el bestiar vacum; l'oví amb bocs o moltons, cabres, ovelles i xais, i el porcí amb porcs. També s'anomenen bèsties de càrrega o per cavalcar.

Armes i arnesos. Hi ha dos grups d'armes: les de mercadejar i les armes personals. Dels arnesos, també se'n parla de manera general i resulta difícil saber si es refereix a arnesos del cavaller o de la bèstia de cavalcar. Els arnesos també apareixen referits al cos, per tant devia ser el conjunt de peces que el protegien. Altres peces de l'armadura que es mencionen són el bacinet, la barbuda, collars de ferro que podien formar part de l'arnès del cavaller o ser una protecció per al coll del cavall, el capmall, els guantellets, les gorgeres, els gorjals. Altres parts de la cuirassa les trobem definides com a ferros per a la protecció del tòrax, per a la defensa i per a les cuixes, i les sabates de l'armadura conegudes com a *ferros sotulares*. Tenim també un jupó d'armar amb mànigues. Hi ha referència a cuirasses, setanta pavesos i un escut. Entre les armes, bombardes de ferro, dagues, dards, un croc, vuitanta-set ballestes, d'elles divuit de torn i una de croc esmaltada d'argent. Destrals i dues manaires, espases amb funda o sense i que en tots els casos estaven, més o menys, ornades d'argent i niellades, llances i viratons.

Altres mercaderies. Entre les mercaderies preses s'esmenten cuiros de boví, de moltó i de camell i, a més, boquines. Fibres tèxtils, com ara la llana, la filassa de lli o el cotó en floca o filat. La fusta, que s'adquiria a la costa dàlmata i servia per engalzar i per construir ballestes; un tipus de fusta especificat és el boix. Vidre i metalls, com ara el coure o aram, el plom i el ferro. Els objectes de navegació presos són molt va-

riats: l'aparell del vaixell, l'antena i l'arbre, l'eixàrcia, el forniment, l'àncora, gúmenes, rems escàlems, així com una carta de navegar amb dos compassos.

Les transaccions econòmiques es feien mitjançant les monedes que circulaven a l'àrea mediterrània. La paraula *moneda* surt molt sovint en tota la documentació per referir-se als diners que havien estat robats. Es menciona que foren gran quantitat i diversitat de monedes. En alguns casos, s'especifica de quin metall era encunyada, és a dir, d'or o de plata. La valoració de les mercaderies, majoritàriament, es feia en lliures. Segons la procedència dels mercaders, les monedes citades podien ser barcelonines, jaqueses, mallorquines o valencianes. Els florins d'or d'Aragó també són emprats en la valoració. Van ser creats per Pere el Cerimoniós i, de curs legal a totes les terres de la Corona, foren encunyats per primera vegada el 1346 a Perpinyà. Imitaven el florí encunyat a la segona meitat del segle XIII per les ciutats estat italianes (florí de Venècia, de Florència i de Gènova). Tenia un contingut de 3,5 g i equivalia a onze sous barcelonins. Quan surten monedes foranes, normalment se n'estableixen els canvis.

La majoria de béns citats en els documents són propietat de mercaders. La major part, més de trenta, són barcelonins. A major distància, segueixen els mallorquins i valencians, amb una vintena cadascun; els saragossans, amb catorze, i els tarragonins, amb sis, un de Perpinyà, un de Càller i quatre mercaders que no tenen esmentada la procedència. Hi ha, a més, uns mercaders que, alhora, són ciutadans: sis de Barcelona, tres de València, dos de Tarragona i dos de Mallorca. Els mercaders originaris de terres de l'interior són pocs: un de Girona, un de Banyoles i un de Solsona. Els més nombrosos són de zona de frontera: d'Aïnsa, en tenim deu; d'Albarrasí, sis; de Morella, quatre; de Xàtiva, dos, i de Jaca, un. Apareix un altre mercader de Jaca que era, alhora, ciutadà. En total cent trenta-cinc mercaders damnificats. Hi ha un grup de ciutadans que també apareixen com a damnificats. No devien fer de mercaders, però molt probablement tenien una participació en les mercaderies que anaven en el vaixell agredit. El més nombrós és el grup mallorquí, amb tretze persones, seguit del barceloní, amb tres, fins a un total de divuit persones.

D'altra banda, sembla que la majoria dels mercaders damnificats no anaven embarcats. Això significaria que haurien encomanat les mercaderies a altres mercaders, al patró de la nau o a algun mariner perquè les lliuressin a algun factor per tal que les vengués en un lloc determinat de la ruta. També es dóna el cas que amb els diners de la venda havien de comprar altres mercaderies (fonamentalment a Orient). Els vaixells anaven fent ruta, carregant i descarregant mercaderies en aquells ports on feien parada i on normalment eren benvinguts o disposaven de guiatges. Els mercaders que anaven embarcats devien ser joves, ho fa pensar el fet que si tenien marca concedida i aquesta s'anava renovant, passava força temps i el beneficiari seguia sent el mateix damnificat. Es dóna alguna societat mixta.

Els tipus d'agressions, les dates dels atacs i els llocs on succeeixen ens fan percebre conflictes encoberts entre estats. Aquest és el cas de la guerra dels dos Peres i, pos-

teriorment, de l'enfrontament de Pere el Cerimoniós amb Enric de Trastàmara; de Gènova contra la Corona d'Aragó i de Venècia contra Gènova, ubicat, en aquest últim cas, a la Mediterrània oriental. S'aprecia una falta d'autoritat reial en els comtats del Pirineu central, que basculaven entre l'obediència al rei de França o a la del rei anglès, i amb la presència al territori de companyies capitanejades per algun noble o per algun altre capità que havia fet fortuna pel fet de participar en la guerra dels Cent Anys. Aquestes agressions representaven un sobresou a les soldades que rebien els homes de guerra, tant si formaven part de companyies que es movien en terra ferma com si es movien en el mar. Per als qui practicaven la pirateria, era un negoci molt lucratiu, practicat, fins i tot, pels mateixos vaixells noliejats per mercaders, si es presentava l'ocasió.

LA FABRICACIÓ DE LA FÀBRICA: TREBALL I POLÍTICA A LA CATALUNYA COTONERA (1784-1884)*

Albert Garcia Balañà
Universitat Pompeu Fabra

Dues cultures del treball per a una mateixa indústria (1835-1856)

La màquina de filar cotó coneguda amb l'anglicisme *mule-jenny* capitalitzà el desplegament de la filatura mecanitzada o de vapor a la Catalunya de les dècades d'entre 1835 i 1855. Si a la Catalunya de l'any 1841 només el 22 % de les màquines que filaven cotó eren del tipus *mule*, quinze anys després, el 1856-1857, aquestes —les *mule-jennies* i les seves hereves i més productives *self-acting mules*— ja sumaven el 92 % de totes les màquines filadores de cotó plantades al Principat. El que havia fet de la *mule-jenny* imaginada per Samuel Crompton una màquina de filar «mecànica» havia estat la possibilitat, primer a la Gran Bretanya i després a Catalunya, d'associar-la amb fonts energètiques més constants i abundants que les estrictament humanes o animals, fonts com ara la força del vapor o la de l'aigua. Aquesta associació havia permès mecanitzar o automatitzar l'operació de convertir la metxa de cotó en fil, però encara no la posterior i també decisiva operació de bobinar o debanar aquest fil als fusos de la màquina (això ho permetria la més sofisticada *self-acting mule*, la selfactina difosa a Catalunya a partir de la dècada de 1850).

La mecanització parcial del procés d'elaborar fil que suposà la *mule-jenny* de vapor no retallà sensiblement el volum de destreses i habilitats exigibles al factor treball; senzillament, reemplaçà algunes feines pròpies de la filatura manual o prevapor per altres específiques de les noves màquines. Algunes d'aquestes feines específiques, com ara el nuar els fils que es trencaven mentre la *mule* mecànica filava o l'empènyer a força de braços el seu carro metàl·lic de fusos per bobinar-hi el fil, tenien poc a veure amb les destreses i els esforços més comuns a la filatura prevapor. D'altres, com ara la formació manual correcta de la fusada de fil o la capacitat obrera per reconèixer la finor i la resistència d'aquest (el número del fil), hi tenien, però, força a veure. Dit d'una altra manera: la feina de governar una *mule-jenny* moguda per la força del vapor exigia distintes destreses que calia aprendre a peu de

* Aquest text és una síntesi de l'argument principal de la meva tesi doctoral *La fabricació de la fàbrica: Treball i política a la Catalunya cotonera (1784-1884)*, dipositada el 2001 i defensada públicament el 2002 a l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens Vives de la Universitat Pompeu Fabra. Altres arguments que presento en la tesi doctoral, paral·lels al principal, els he exclòs d'aquesta síntesi per raons d'espai.

màquina, executant-les repetidament; destreses que si bé no eren una continuació estricta de la feina filadora prèvia a la irrupció del vapor, sí que podien valer-se de l'experiència acumulada en aquesta.

La descripció anterior resumeix els requisits essencials d'inversió de treball que demandava la *mule-jenny* mecànica ben estesa a la indústria cotonera catalana dels anys cinquanta. Una màquina filadora que era, tecnològicament parlant, si fa no fa la mateixa arreu de Catalunya, amb les úniques diferències del nombre variable de fusos (entre cent vint i tres-cents) i de l'ús de força hidràulica per fer-la córrer en lloc de la més freqüent força del vapor. Des d'una perspectiva tecnològica, doncs, els més de dos-cents vint-i-cinc mil fusos de màquines *mule-jennies* que se censaren a la ciutat de Barcelona l'any 1850 (el 93 % de tots els fusos de filar cotó que s'hi censaren) exigien si fa no fa el mateix, del factor treball, que els més de quaranta mil fusos també de *mule* censats a la regió cotonera de Reus-Valls-Montblanc, o que els gairebé vint mil fusos de *mule-jenny* que aleshores corrien —amb la força del riu Llobregat— a la vila de Sallent (aleshores la més cotonera, en termes relatius, de totes les viles i ciutats catalanes d'almenys tres mil habitants).

Ara bé, la mateixa màquina no desembocava, inexorablement, en un mateix perfil de treballador filador, un perfil que —com el tecnològic— també fóra compartit per la majoria de filatures de Barcelona, de la Catalunya meridional o de la vila de Sallent. D'entrada, mentre que la immensa majoria dels treballadors que governaven *mule-jennies* a la Barcelona de l'any 1856 eren homes i nois (mil vuitcents d'un total de dos mil dos-cents, segons Ildefons Cerdà), com també ho eren els de la filatura de Sallent (1854), la pràctica totalitat del treball a les *mules* de Reus i comarca la duien a terme, durant els anys cinquanta, dones i noies. La diferència en l'estructura de gènere no resultava, alhora, ni laboralment innocent ni socialment irrellevant. Mentre que les dones que filaven a les fàbriques de Reus i l'Alt Camp restaven, com les seves predecessores de la filatura *pre-mule*, a la banda més baixa de la jerarquia salarial del tèxtil local, els homes filadors a les *mule-jennies* de Barcelona i Sallent s'enfilaven al capdamunt d'aquesta mateixa jerarquia, i van esdevenir els assalariats amb ingressos mitjans més elevats d'entre les més de vint-i-una mil persones assalariades del tèxtil barceloní el 1856 (exclosos només els majordoms i contramestres).

Podem afirmar, doncs, que els filadors fabrils que treballaven a peu de *mule-jenny* esdevingueren, durant els anys 1835-1855, una incipient aristocràcia obrera en cotoneries com ara la de la ciutat de Barcelona o la de la vila de Sallent, si més no per la centralitat salarial de les seves retribucions. Just el contrari del que succeí amb el treball filador, també amb *mule-jennies*, de la ciutat de Reus i la seva comarca extensa, aclaparadorament femení i salarialment marginal. Ara bé, la centralitat salarial —en el si de les respectives indústries tèxtils— del mig miler llarg de filadors de *mule* barcelonins (1856) o del centenar de filadors sallentins (1854) procedia d'una centralitat prèvia i d'una altra mena: centralitat del filador a l'hora

d'organitzar el procés de treball a peu de fàbrica i de màquina. Una mena de centralitat laboral del tot desconeguda, val a dir, entre les filadores de *mule* de la Catalunya meridional.

El filador de la primera cotoneria de vapor barcelonina o sallentina era un treballador fabril que governava, alhora, la màquina de filar (la *mule-jenny*) i la feina d'altres treballadors. El filador assumia personalment algunes tasques manuals decisives per a la qualitat i presentació final del fil, tasques en què combinava la força física i les destreses apreses. Però també assumia el reclutament, la supervisió directa i la retribució salarial dels altres treballadors, entre dos i tres, que treballaven a peu de cada màquina. A una *mule-jenny* li corresponia, doncs, un equip filador, i l'integraven el filador adult, un o dos nuadors adults o adolescents i un metxer adolescent o menor. Les feines dels nuadors i dels metxers eren menys complexes i més monòtones que les tasques que es reservava el filador, però no menys exigents i decisives respecte de la producció i la productivitat final de la màquina. Els nuadors es concentraven a nuar o lligar els caps dels fils que es trencaven mentre la *mule* filava i mentre el filador debanava el fil. Els metxers, a alimentar de metxa de cotó la màquina, manualment, una operació que podia influir en el ritme i el volum de fabricació gairebé tant com el nuar. El filador era qui s'encarregava de reclutar els seus nuadors i metxers, d'instruir-los i dirigir-los a peu de màquina, de supervisar-ne la feina, ja que no en va ell mateix era un dels beneficiaris potencials del treball d'aquests ajudants: el fabricant o empresari retribuïa a preu fet el fil elaborat amb cada màquina, és a dir, elaborat per cada equip filador, pagament que abonava setmanalment al filador, que el repartia entre els membres de l'equip de manera més o menys discrecional. Per bé que els nuadors i metxers podien ser parents adolescents del filador, encaminats a seguir la carrera laboral del pare o germà gran, això no esdevingué una constant, sobretot d'ençà que la demanda barcelonina de filadors de *mule-jenny* es moderà (1847-1849) i la mitjana d'edat dels nuadors tendí a augmentar cap a la plena adultesa. En conseqüència, el filador de *mule* era, a Barcelona o a Sallent, un treballador que també, i sobretot, organitzava el treball d'altres. Un treball més o menys aliè sobre el qual exercia un control directe i exclusiu, també en termes retributius. El filador era, doncs, un subcontractista intern a la fàbrica.

La difusió de la *mule-jenny* de vapor dotà de més atribucions organitzatives el filador de cotó, això en aquells llocs —com ara Barcelona o Sallent— on s'implantà el sistema laboral de la subcontractació interna. Un sistema que tenia les seves arrels a la filatura prefabril i prevapor del primer terç del segle XIX, en la lògica mercantil de les xarxes cotoneres que havien teixit els primers comerciants-inversors-compradors de fil i les seves nòmines externes —però molt dependents— de fabricants-treballadors-proveïdors. En qualsevol cas, és indiscutible que el sistema de la subcontractació interna proporcionava al filador fabril factors de força i influència laboral que anaven més enllà de les destreses específiques que calien per conduir una *mule-jenny* vaporitzada. Li proporcionava tot el control sobre un equip de treball relativa-

ment nombrós (tres o quatre actius). Com més nombrós fos el grup, més ampli era el marge de maniobra del filador a l'hora de gestionar-ne l'ingrés total o brut. Li facilitava la capacitat per fer créixer (o disminuir) la productivitat —tan decisiva en un sistema de retribució a preu fet— forçant el treball d'altri, és a dir, preservant el seu propi esforç. I tant o més important: la subcontractació interna adjudicava al filador la clau de la porta d'accés al nou ofici, ja que el modest però imprescindible aprenentatge per governar una *mule-jenny* es feia mentre s'exercia de metxer o nuador, unes condicions i experiències laborals subjectes només a les decisions del filador.

La força obrera, dins la fàbrica i més enllà, que podia desprendre's d'aquesta posició del filador en l'organització del procés de treball ja s'havia demostrat en altres filatures europees que havien conegut —i encara coneixien— la mateixa tecnologia i la subcontractació interna a peu de *mule*. Estudis com ara els de William Lazonick, Isaac Cohen o Michael Huberman ens expliquen com s'ho feren els filadors subcontractistes del comtat anglès de Lancashire per preservar la seva autoritat fabril sobre els treballadors auxiliars fins i tot quan la *mule-jenny* fou millorada per la *self-acting mule* (a la Gran Bretanya, durant les dècades de 1840 i 1850) que exigia menys treball —sobretot per al filador mateix. I com aquests mateixos filadors erigiren mecanismes de protecció sindical a partir de la subcontractació interna, tancant el mercat de treball sectorial des del seu control del reclutament de nuadors i metxers —i excloent-ne les dones—, i forçant la institucionalització de tarifes preufetaires que asseguraven una determinada correlació entre esforç i ingrés salarial del filador. Un ingrés salarial (el dels filadors o *minders* de les *self-acting mules* angleses) que, tot i la reducció de destreses obreres que comportaren aquestes *mules*, no igualaria cap altre col·lectiu de treballadors i treballadores cotoners ni tèxtils a la Gran Bretanya de l'últim terç del segle XIX.

La filatura de *mule-jennies* laboralment masculinitzada i regida pel sistema de la subcontractació interna també fou sinònim, a la Catalunya cotonera de mitjan segle XIX, d'activisme sindical i, fins i tot, de projecció política d'alguns filadors. A la ciutat de Barcelona, per exemple, existí una Societat de Filadors de Cotó almenys des de l'any 1840 (des dels primers anys de la filatura de vapor, doncs); una associació que demostrà una notable força sindical fins i tot en conjuntures políticament gens propícies (1847-1849, 1852, 1856…). Un dels seus líders, Joan Miralles, va tenir un paper molt actiu en les tímides temptatives del més interclassista Partit Progressista per apropar-se al potencial electorat obrer, i fou escollit un dels dos primers regidors obrers que s'assegueren a l'Ajuntament de Barcelona (novembre de 1854). També a la vila cotonera de Sallent, els homes que governaven els equips de treball a peu de *mule-jenny* disposaven d'un sindicat d'ofici ben implantat i molt visible ja el 1854-1855, quan la *self-acting mule* —o selfactina— començava a treure el cap a Catalunya; però també abans, durant la segona meitat dels anys quaranta, malgrat que la crisi política i social de 1847-1849 havia restringit la llibertat i la capacitat d'associació col·lectiva a la Catalunya plebea.

Mentrestant, la filatura cotonera de Reus i la seva regió, equipada amb prop de setanta mil fusos de *mule* el 1857, ignorava el sindicalisme del treball filador. I l'ignorava alhora que desconeixia majoritàriament el sistema de treball basat en la subcontractació interna d'equips filadors masculins. No es tractava, només, que la feina a peu de *mule* la realitzessin essencialment dones i noies, i que aquestes ingressessin setmanades molt inferiors a les dels filadors —i les poques filadores— de Barcelona o de Sallent. Es tractava, també, que la trentena llarga de noies ocupades a les màquines de filar de La Manufacturera de Algodón de Reus (1857) hi exercien sobretot de nuadores, mentre cinc homes, a manera de contramestres, els supervisaven la feina— sense que el seu salari en depengués— alhora que executaven algunes de les operacions manuals discontínues que les *mules* exigien. Aquest model d'organització laboral, el de la supervisió directa —per part de l'empresa— de tot el treball filador, es reforçaria, a Reus, amb la substitució de la *mule-jenny* per la *self-acting mule*, això és, amb l'augment del pes relatiu de les tasques nuadores entre totes les tasques filadores. A principi dels anys setanta, les «hiladoras» de la molt potent La Fabril Algodonera, també de Reus, guanyaven «un jornal de 1,75 pessetes», és a dir, rebien un salari diari invariable i independent del volum de fabricació de la selfactina. Ni treballaven a preu fet ni tenien al seu càrrec i responsabilitat altres treballadores. De fet, el seu ingrés setmanal era força més a prop de la retribució habitual dels ajudants nuadors dels equips preufetaires dels anys cinquanta —a Barcelona, a Sallent…— que no pas de l'ingrés net que els responsables d'aquests havien acostumat a retenir per a si mateixos.

Uns equips preufetaires i masculins, i una jerarquia salarial dels filadors que els encapçalaven, que precisament aleshores, pels volts de l'any 1870, la selfactina no podia escombrar així com així, tot i les temptatives dels fabricants de les cotoneries de la ciutat de Barcelona o de la vila de Sallent.

«Fàbriques» i «fabricants» abans del vapor (1800-1840)

La filatura del cotó tenia, tant a Barcelona com a Sallent, una vida prèvia a l'arribada del vapor i de la *mule-jenny* mecanitzada i fabril, que s'havia produït de 1835 en endavant. Una vida prèvia i vigorosa, que havia començat, segons el cas, durant l'última dècada del segle XVIII o la primera del segle XIX. I una vida que s'havia caracteritzat, també a Barcelona i a Sallent, encara que amb proporcions diferents, per l'abundant proliferació de fabricants de filats —o cotoners a Sallent— formalment independents, però titulars d'un capital maquinària esquifit. Demandants, en conseqüència, d'un volum de treball també ben modest. La majoria dels noranta fabricants de filats que la Comissió de Fàbriques censà a Barcelona l'any 1829, i que per altres fonts sabem que fregaven els cent cinquanta durant els anys trenta, era titular formal de poques màquines de filar mogudes a força de braços o de sang: seixanta-quatre d'aquells noranta declararen que disposaven de menys de deu màquines (dels tipus *jenny* o berguedana i *mule-jenny* de fusta moguda parcialment per matxos), i

trenta-sis, que disposaven d'entre una i sis màquines, un equipament filador que, aleshores, es podia cobrir perfectament amb la capacitat de treball d'una família més o menys extensa entrenada en les feines cotoneres. Força més espectacular resulta el cas de Sallent, una vila de poc més de dos mil cinc-cents habitants el 1835 on el 44 % dels homes i adolescents s'empadronaren amb una ocupació relacionada amb les feines del cotó. En aquest context, noranta sallentins havien pagat contribució, el 1833-1834, per la possessió de màquines de filar: setanta-quatre dels noranta (el 82 %) havien pagat per valor de sis màquines o menys, sempre del tipus berguedana.

Convé matisar l'aparent independència empresarial d'aquests fabricants. Molts dels fabricants barcelonins exercien d'administradors, a peu de fàbrica, d'un capital manufacturer en el qual acostumaven a tenir una participació minoritària, sobretot si aquest capital era d'alguna consideració (més de mitja dotzena de màquines de les més productives entre les manuals). «Fabricants de filats», com ara un tal Isidre Cruells, en veritat soci «per quarta part» d'una filatura del carrer dels Tallers equipada amb dotze *mule-jennies* de fusta i manuals (1828), «cuyo cargo de administrador» incloïa «el ejercer de carpintero, de cerrajero, de cardero y de tornero […] hacer los corrones de cuero, y plegar, empaquetar y enumerar los paquetes de hilo de algodón», tot això «en compañía de su numerosa familia, que toda se ocupaba en la fábrica». A Sallent, durant els anys trenta, les jerarquies empresarials eren tant o més acusades, i gairebé tots els contribuents per màquines de filar depenien comercialment i financera d'unes poques companyies capitalistes. Companyies propietàries del cotó en floca, que es reservaven l'operació de cardar-lo (aleshores, i amb la força del Llobregat a Sallent, la fase més capital-intensiva de la fabricació), i les úniques «compradores» del fil —o teixit— que elaboraven els fabricants o cotoners domèstics. És a dir, companyies que feien filar —i teixir— el seu cotó via la subcontractació, externa i sovint a crèdit, entre aquell estol de cotoners que tenien, literalment, les màquines a casa.

La documentació notarial de l'època permet reconstruir amb detall l'existència de màquines de filar manuals, de les anomenades *berguedanes*, a molts habitatges sallentins dels anys trenta i dels primers quaranta. De «màquinas de filar cotó de cent y vint puas», d'armadura de fusta i mecanisme mogut a mà, que els seus modestos propietaris —si jutgem per les escriptures patrimonials— tenien plantades a «la botiga de la seva casa del carrer del Cos», a «tota la botiga y primer pis de la Casa que tinch en lo carrer Nou», etc. També podem saber, mitjançant les fonts locals, que les llars familiars o unitats domèstiques encapçalades per homes que s'empadronaren com a cotoners o fabricants de cotó eren, al Sallent de l'any 1835, les més extenses de la vila: més de sis membres de mitjana (quan l'home de més edat tenia cinquanta anys o més), contra els cinc membres de mitjana de les llars encapçalades per artesans no tèxtils, i els 4,9 de les llars encapçalades per pagesos i sense homes relacionats amb el cotó. És a dir, eren les famílies «cotoneres» les que retenien un major

nombre d'actius (familiars) en una mateixa unitat domèstica, unitats capitanejades per homes «cotoners» (un total de cent setanta-vuit). El nom i el cognom de gairebé una tercera part (cinquanta-cinc) coincideixen exactament amb el nom i el cognom de titulars de màquines berguedanes anotats per a la contribució local durant el bienni 1833-1834. En resum: una cotoneria, la de Sallent, abans de la mecanització de la filatura, feta de tallers i contingents de treball familiars o parafamiliars, i força propensa —pel protagonisme d'una tecnologia gens capital-intensiva, cas de la berguedana— a l'aprofitament flexible, però també intensiu, de tot l'esforç o treball que podia mobilitzar per si mateixa la unitat domèstica que disposava de màquines i/o telers.

La feina específica de filar cotó amb les primeres màquines dignes de tal nom —les *jennies* i/o berguedanes— fou una feina exclusiva de dones i noies, a Barcelona i a Sallent durant el primer terç del segle XIX. Però, alhora, això no equivalgué que els homes adults resultessin un contingent de treball prescindible i marginal als tallers filadors o cotoners d'un i altre lloc. Ben al contrari. Eren homes els qui es feien càrrec de preparar el cotó, de supervisar la bona filatura, de vetllar pel capital-maquinària i de teixir el fil resultant quan es tractava de cotoners amb telers (com ara a Sallent). Homes que molt sovint tenien un interès directe i personal en els comptes del taller, o perquè n'eren els titulars formals, o perquè eren els fills o germans d'aquests. D'una trentena llarga de filatures estrictes que informaren sobre els seus contingents laborals, a Barcelona el 1828, més del 60 % declararen nòmines masculines integrades exclusivament pel mateix titular i per algun altre home que en compartia el cognom. Es tractava, doncs, d'homes que probablement tenien alguna participació patrimonial en la marxa de la filatura, però que la defensaven a peu de fàbrica, treballant-hi ells mateixos i fent-hi treballar algun fill i/o germà i, és clar, les noies —filles, germanes, externes— que feien córrer una dotació sovint modesta de berguedanes. Homes com ara un tal Jaume Mestres, «fabricant de filats» ofegat pels creditors a la Barcelona de 1836, que deia que era «un jornalero de la fábrica que existe a mi casa», i reconeixia alhora «que tiene bajo sus órdenes a diez u doce trabajadoras, siendo él mismo quien las paga». A Sallent, amb més fabricants que declaraven menys berguedanes, aquest perfil de fabricant organitzador arran de màquina de la feina de familiars, i d'alguns externs, havia de ser la constant.

La difusió de la *mule-jenny* tota de ferro i moguda amb la força del vapor (o de l'aigua a Sallent) trasbalsà aquests paisatges de petites fàbriques de filats i de tallers cotoners d'envergadura domèstica. Els trasbalsà empresarialment i socialment, de tal manera que molts fabricants de fil barcelonins o sallentins ho deixaren de ser durant els anys que transcorregueren entre el 1835 i el 1850. Però el renovat treball filador, ara —dels anys trenta en endavant— majoritàriament masculí i assalariat fabril, no procedia del no-res. Procedia, precisament, de la filatura prevapor de les berguedanes i les botigues domiciliàries. D'una relació de cent tres homes que l'any 1854 exercien de filadors de *mule* a les fàbriques mecanitzades i verticalment integrades de Sallent, n'he pogut identificar, amb certesa, cinquanta-nou (el 57 %) en el padró

de veïns municipal elaborat el 1835. D'aquests cinquanta-nou, trenta-set residien el 1835 en unitats domèstiques encapçalades per un cotoner o titular de màquines, molt sovint el pare del futur filador fabril. En vint-i-tres casos es tractava, amb seguretat, de caps de família o d'unitat domèstica que havien contribuït fiscalment per màquines de filar el 1833-1834: vint d'aquests vint-i-tres havien pagat aleshores per la possessió de menys de set berguedanes, un arsenal filador que requeria ben poc treball extern a la família extensa.

El procés sociolaboral que portà els fills d'aquests «cotoners» o «fabricants» a ingressar a les noves fàbriques sallentines, a proletaritzar-se durant la dècada dels anys quaranta, és força clar. El canvi tecnològic, i les noves exigències empresarials que comportava, havia reforçat el rol productiu d'unes quantes companyies cotoneres locals, altament capitalitzades i disposades a la centralització fabril; i això havia deixat fora de joc, per sempre més en el cas de la filatura, l'antiga i densa xarxa sallentina de fabricants domèstics. Si al Sallent del bienni 1833-1834 s'havien comptat noranta contribuents per la propietat de màquines cotoneres (sobre un total de 2.564 habitants el 1835), a la mateixa vila, però de les noves fàbriques de riu i les noves *mules*, dels anys cinquanta, tot just set companyies cotoneres es repartien tota la fabricació de fil i de teixit (el 1861, aleshores sobre una població total de 4.900 habitants). Mentrestant, durant els anys trenta i tots els quaranta, fou constant el degoteig de cotoners locals que acudiren a cal notari per empenyorar el seu modest patrimoni a fi de fer front a «sas urgències», als seus deutes per «cotó deixat» i a altres crèdits semblants, deutes que ja no podrien satisfer com a fabricants a causa del nou ordre tecnològic i empresarial.

També el fons documental del Tribunal de Comerç de l'Audiència de Barcelona permet reconstruir nombrosos casos de fabricants de filats barcelonins que, ofegats pels deutes i per una mínima capacitat financera, feren fallida entre el 1836 i el 1850, quan el vapor i la *mule-jenny* escombraren de la ciutat la filatura de berguedanes i de les matusseres *mules* de fusta. «Fabricants de filats» com un tal Francesc d'Assís Mas, que si el 1838 era el copropietari d'una filatura molt modesta del carrer dels Tallers, el 1840 treballava, en canvi d'un salari, com a «mayordomo de la fábrica que tiene [Pau Muntadas i Germans] en la calle de la Reyna Amalia». Una fàbrica de filats que, aleshores, instal·lava la seva primera màquina de vapor, i una nissaga empresarial —la dels germans Muntadas— que clouria la dècada dels quaranta al capdavant de totes les del cotó català. O la trajectòria d'un tal Procopi Llubià, fabricant titular de set màquines manuals i de fusta a la Barcelona de 1829 i, ell o el seu fill, assalariat a la filatura mecanitzada que la societat Herp, Peix i Vilaseca plantà al terme del Papiol el 1835.

Les dimensions de la ciutat de Barcelona i de la seva cotoneria a mitjan segle XIX i l'absència de fonts censals fan impossible una reconstrucció de les genealogies sociolaborals dels primers filadors de *mule* de la capital, de l'estil de la que he pogut fer a Sallent. Però algunes informacions, quantitatives i qualitatives, confirmen la

imatge d'una transferència significativa vers la feina assalariada a peu de *mule*, també a Barcelona, d'homes que s'havien foguejat en els tallers parafamiliars de la cotoneria prevapor i que havien conegut les funcions organitzatives que hi exercien els seus pares o germans. Dels cent vint-i-dos homes que en casar-se o registrar el naixement d'un fill a Barcelona, entre el 1842 i el 1845, declararen l'ocupació de filador, noranta-un (el 75 %) havien nascut en municipis catalans que abans de 1840 coneixien a bastament la filatura de berguedanes. Alhora, tant a Barcelona com a Sallent, la irrupció de la *mule* de vapor havia comportat una forta batzegada per a la nombrosíssima nòmina de fabricants de filats i havia posat a disposició de les noves companyies un estol d'homes joves que sabien alguna cosa del procés filador i que, a més, cercaven un salari. Dels cent quaranta-cinc fabricants de filats que he localitzat a Barcelona durant el bienni 1838-1839, només el 32 % figurarien entre les raons socials que filaven cotó a la ciutat l'any 1850, quan es va haver consumat la transformació tecnològica i empresarial (contra la major continuïtat entre les nòmines de fabricants de 1829 i de 1838-1839, que havia estat del 60 %).

Cal afirmar, doncs, que l'existència d'una xarxa extensa de fabricants més o menys domèstics, a la cotoneria de Barcelona o a la de Sallent durant el primer terç del segle XIX, influí decisivament en el perfil futur, laboral i fabril d'ambdues filatures. La subcontractació interna del treball de filar a peu de *mule* suposà, en més d'un sentit, la continuïtat a la fàbrica mecanitzada de les cultures laborals i organitzatives que havien impregnat la filatura de les fàbriques quasi domiciliàries i de les berguedanes feinejades per dones i tutelades pels seus pares o parents. Aquesta continuïtat podia convenir, almenys a curt termini, als nous fabricants o companyies fabrils, perquè externalitzava algunes despeses inevitables —com ara el reclutament i la formació dels que amb els anys esdevindrien filadors fabrils— i perquè estalviava a l'empresa l'assaig de sistemes de treball sense tradició a la filatura local. Però em sembla indiscutible que la subcontractació interna masculina també naixia de la pressió social que generava aquell univers de famílies i nissagues cotoneres, de modestíssims fabricants desnonats o gairebé, just quan el vapor i la *mule-jenny* començaven a desballestar-lo. Certament, la *mule-jenny* de vapor agraïa determinats atributs masculins, com ara la força física. Però la força comunitària, vilatana o ciutadana, dels centenars d'homes amenaçats per la reconversió de la filatura i de tota la cotoneria —força molt perceptible, per exemple, al Sallent de la primera carlinada (1833-1840) i de la Guerra dels Matiners (1847-1849)— havia de pesar tant o més, als ulls dels capitalistes de les noves filatures, a l'hora de decidir qui hauria de governar les noves màquines i en quines condicions ho hauria de fer.

Les *jennies* i les berguedanes també filaren cotó a la Catalunya del sud, a la ciutat de Reus i al seu *hinterland* extens. Des de l'última dècada del segle XVIII, i durant les primeres del XIX, la filatura de les màquines pioneres de fusta mogudes a mà s'estengué al voltant de Reus, a demanda dels fabricants de teixits d'aquesta població, segons un model que ja havia assajat a la regió la Reial Companyia de Filats de Cotó.

Però les *jennies* i després les berguedanes no s'hi estengueren mitjançant tallers familiars o fàbriques que eren rebotigues, com a Sallent o, sovint, al Raval barceloní. Ho feren, més aviat, via fàbriques que, aquestes sí, presagiaven les que vindrien amb el vapor i la *mule-jenny*. Fàbriques que ja concentraven contingents abundants de treball i arsenals de capital-maquinària notables (tot i la modèstia capitalista de la *jenny* i la berguedana). Fàbriques com ara la que el comerciant barceloní Josep Rovira tenia plantada a l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà) el 1804, equipada amb cinquanta-quatre *jennies* i les cardes corresponents, i a la qual, en paraules de l'encarregat, «no deixa de haveri [almenys] 103 Minyonas empleadas». O també a l'Espluga de Francolí, poc abans de la Guerra del Francès, la filatura de Casa Cordomí, que concentrava en un mateix espai físic vint-i-quatre *jennies*. O la fàbrica que Camplà, Macias i Companyia féu córrer a Reus d'ençà el 1819, i que el 1822 disposava de trenta-sis «màquinas de filar de 120 fusos» (és a dir, berguedanes) i del mateix nombre de «cardas novas» també de fusta i a mà. Una fàbrica, la de Camplà, Macias i Companyia, que semblava allargar un aspecte fundacional de la filatura reusenca, ja que el 1802 s'havien comptat a la ciutat «300 máquinas de hilar» [*jennies*] entre «6 casas que las dirigen y mantienen de su cuenta».

Les causes d'aquesta hegemonia genuïnament fabril de primera hora, abans del vapor i la *mule*, tenen menys interès, aquí, que les seves conseqüències. La principal fou l'arrelament, a la filatura meridional, del sistema fabril feminitzat i directament supervisat per la companyia capitalista, i això amb força anterioritat a la irrupció del vapor. Un sistema que centralitzava abundant treball femení via la salarització formal —més que no pas les relacions i servituds familiars— i el control immediat per part de la companyia o empresa de totes les fases del procés-treball filador. Quan les *mule-jennies* i aviat les selfactines reemplaçaren les berguedanes a la filatura de Reus i comarca, durant els anys quaranta i cinquanta, les dones joves continuaren filant a la fàbrica com ho havien fet les seves antecessores del primer quart de segle. Continuaren filant sota la supervisió directa d'un cos reduït d'homes, encarregats assalariats a jornal. Continuaren ingressant salaris molt inferiors als dels homes del tèxtil local (cas dels teixidors de vels o a mà), segons carreres laborals a la fàbrica tan breus —gairebé mai més enllà del matrimoni— com les de les seves predecessores de principi de segle. I, tant o més important, continuaren defensant la seva feina a peu de màquina, o un balanç determinat entre esforç i ingrés salarial, sobretot acudint o esgrimint les alternatives laborals femenines a la fàbrica, talment com havien fet les filadores de les fàbriques de la Conca de Barberà pels volts de 1800. És a dir, acostumades a haver de fer de la fàbrica i la filatura una sortida material entre d'altres —cas del servei domèstic, de les feines estacionals pageses en una agricultura vitivinícola, del casament a ciutat…—, i no la més atractiva a llarg termini, moltes d'aquestes noies entraven i sortien de la fàbrica segons quines fossin, conjunturalment, les alternatives ocupacionals i matrimonials. Aquest mecanisme de *defensa obrera* depenia en bona manera de les conveniències de les famí-

lies pageses i treballadores —projectades sobre les filles solteres—, i de la major o menor vitalitat del mercat de treball comarcal en la seva franja de feines retribuïdes a les dones. Indiscutiblement, depenia menys de l'acció col·lectiva de les noies quan s'estaven a la fàbrica i, alhora, tampoc no la potenciava. L'absència de la subcontractació interna i del sindicalisme formal a les filatures mecanitzades de Reus tindria molt a veure amb la persistència d'aquesta cultura del treball filador: cultura de la feminització a conveniència d'empresa i família patriarcal, de la subordinació de les filadores dins i fora de la fàbrica, de la flexibilitat ocupacional com a fugacitat fabril i feblesa obrera.

Canvi tecnològic i intransigència política: l'afebliment del filador (1856-1870)

La continuïtat del treball masculí i de la subcontractació interna esdevingué una qüestió gens menor en la política de les relacions laborals i de l'ordre públic a la Catalunya cotonera de mitjan segle XIX. Esdevingué un tema central durant els primers mesos del Bienni Progressista (1854-1856), arran de l'anomenat *conflicte de les selfactines*, el conegut episodi atiat per l'atac luddita que l'estiu de 1854 havia destruït les primeres màquines selfactines plantades a la cotoneria barcelonina. Un episodi sovint mal interpretat, perquè no presagiava una creixent força fabril i sindical dels filadors de *mule*, a Barcelona o a Sallent. Anticipava, ben al contrari, les progressives dificultats d'aquests filadors, dins i fora de la fàbrica, per impedir que les noves *mules* —les selfactines—, menys complexes de governar que les *mule-jennies* i per això menys propiciatòries del treball en equip, fossin aprofitades pels nous fabricants per erosionar la seva centralitat laboral i salarial. És a dir, que els fabricants aprofitessin el canvi tecnològic per desmuntar la subcontractació interna i la reemplacessin per un règim laboral força més dirigit pel capital, de l'estil del que regia a la filatura de Reus i comarca des de principi de segle. Un nou règim laboral que tendia a associar-se amb la feminització del treball a peu de *mule*, i amb la reducció del diferencial salarial i organitzatiu que fins aleshores distingia la posició fabril de molts filadors catalans. I un nou règim laboral que, de 1856 en endavant, disposà del vent a favor de la restauració moderada i del retorn a les polítiques policíaques a propòsit de la qüestió obrera. La vaga que esclatà a Barcelona l'estiu de 1869, la primera de la represa sindical després de la Revolució de Setembre de 1868, il·lustra bé el que els filadors de cotó van perdre durant la llarga dècada de 1856-1868, quan es combinaren el canvi tècnic, l'ofensiva patronal contra certes cultures del treball fabril i la intransigència política de les noves autoritats respecte de les pràctiques sindicals.

La vaga cotonera de l'any 1869, que paralitzà la primera indústria de la capital durant dos mesos llargs, fou alguna cosa més que un pols entre treballadors i empresaris a propòsit del preu del treball i de la legitimitat de les associacions obreres per negociar col·lectivament amb els fabricants. Fou, en paraules dels fabricants, «una disputa sobre la organización interior de cada fábrica». O, segons les queixes d'ells mateixos, una temptativa dels filadors per fer del renaixement sindical d'ales-

hores un mecanisme d'intervenció obrera en l'organització sencera del treball fabril. I això de tal manera que allò que les destreses tècniques i la subcontractació interna havien atorgat al primer filador de *mule-jenny* (un notable control del mateix mercat de treball, de la promoció fabril fins a la condició de filador, de les feines que feia o no feia a peu de màquina, de la correlació entre el seu esforç i el seu ingrés salarial…) fos, el 1869, conservat o restituït per la força col·lectiva, més enllà de la fàbrica, dels filadors que ja ho eren de selfactina. Perquè, escrivien els fabricants, els vaguistes pretenien també «fijar el número de operarios que debe tener cada máquina de hilar», «intervenir en la admisión de operarios y en la admisión de mayordomos», tot plegat seguint el model organitzatiu «de una fábrica de Gracia que marcha con *mule-jenny*s convertidas en *selfactings*». És a dir, que l'antiga filatura de *mule-jennies* simbolitzava tota una cultura del treball fabril, essencialment masculina i vinculada a la imatge del filador com a organitzador i gestor de més treball a peu de màquina, que sense discussió havia perdut terreny durant els últims deu o quinze anys. Una transformació que també per als majors fabricants de fil resultava molt més crucial, i innegociable, que l'estricta qüestió de la tarifa salarial. No en va deien que no acceptarien, com així seria, «ninguna intervención de parte de los obreros en el personal y organización de los establecimientos».

ELS QUE ES VAN QUEDAR. BARCELONA, 1939

JAUME FABRE

Llegint alguns textos que s'han publicat a Catalunya sobre el canvi que va suposar l'any 1939, es podria pensar que el país va quedar paralitzat. Que les tropes franquistes van ocupar un país on només hi havia gent per empresonar, afusellar o prohibir-los qualsevol expressió de la llengua i la cultura que els eren pròpies. I no és difícil constatar, no obstant això, que, malgrat la repressió ferotge, la vida va seguir amb una certa normalitat per a una part important del milió de persones que residien a la ciutat.

Intentar demostrar-ho va ser un dels objectius de la meva tesi doctoral.[1] No era un objectiu agraït, perquè suposava apartar-se d'una certa ortodòxia i entrar en el terreny del revisionisme, ple de perills. El més important, sens dubte, el de caure en una justificació de l'injustificable, perill que espero haver sabut evitar. El risc era, en aquest cas, molt gran, pel fet que en la tesi no es tracten els aspectes més brutalment repressius del règim que es va instaurar a Espanya, sense consulta democràtica, l'any 1939.[2] I també perquè volia prestar més atenció als comportaments i condicions de vida de la petita burgesia que als de la classe obrera. Penso que la postguerra, com qualsevol altre moment històric, té infinitat de facetes i que és convenient considerar-ne el nombre més gran possible en tota la seva diversitat. Deixar en un segon pla l'estudi de la vida quotidiana d'aquest període suposa abandonar-lo en mans de divulgadors amants de l'anècdota i de la nostàlgia. Una cosa que el món acadèmic hauria d'esforçar-se per evitar.

1. La tesi doctoral *Els que es van quedar: La contrarevolució de 1939 a Barcelona*, dirigida per Borja de Riquer, va ser llegida el 28 d'octubre de 2002 davant d'un tribunal format per Jaume Sobrequés (UAB), Juan Avilés (UNED), Alicia Alted (UNED), Francesc Vilanova (UAB) i Manuel Risques (UB), a la Facultat de Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona. Va obtenir la màxima qualificació.

2. Encara que em sembla obvi, vull deixar ben clar que el fet de no tractar aquests aspectes —la repressió i l'explotació laboral— no pressuposa en absolut que els negui. He de recordar que anteriorment els he dedicat la meva atenció i que vaig ser pioner, fa anys, en alguns estudis sobre aquesta qüestió. El 1976 vaig publicar, per exemple, el primer article que es va fer sobre els camps de concentració muntats a Barcelona en la immediata postguerra (Jaume FABRE *et al.* (1978), *Vint anys de resistència catalana (1939-1959)*, Barcelona, Edicions La Magrana, p. 47-67). A la mateixa època, vaig recollir en entrevistes la labor de destacats resistents, així com testimonis sobre la situació de les presons de la ciutat en aquells anys terribles i dels afusellaments al Camp de la Bota.

Avui ja no es qüestiona el suport prestat al franquisme per l'alta burgesia i l'aristocràcia de Catalunya. Menys atenció s'ha prestat a estudiar fins a quin punt el nou règim també va trobar suport entre la burgesia mitjana i petita que havia abraçat la causa del catalanisme abans de la Guerra Civil i que després va acceptar oblidar-se'n en canvi de conservar altres béns materials i anímics que valorava igualment: la propietat, la seguretat i les pràctiques religioses i socials que li eren habituals fins a 1936. Aquestes categories socials eren quantitativament importants a la Barcelona de l'època, si no resultarien inexplicables els èxits electorals de la Lliga, primer, i els de l'Esquerra Republicana a partir de 1931, als quals caldria sumar els vots de partits com ara Acció Catalana el 1933, els d'altres partits republicans, nacionalistes o federalistes i, fins i tot, d'un sector de votants del lerrouxisme.

La contrarevolució va trobar a Catalunya una base molt més àmplia del que sovint es reconeix. Una societat no s'adapta d'un dia a l'altre a canvis tan brutals com els que van ocórrer el 1939 a Catalunya a menys que hi hagi unes condicions objectives que els deixin prosperar, arrelar i mantenir-se, evolucionant, durant unes quantes dècades. La repressió no ho explica tot.

Una multitud de funcionaris i empleats residents a Catalunya ja abans de la guerra —de les administracions públiques, de l'ensenyament, dels mitjans de comunicació— van col·laborar, a gust o per força, amb el nou règim i això va fer possible posar en marxa i mantenir en funcionament la nova estructura de poder creada el 1939. Els propietaris, directius i treballadors de les empreses privades tampoc no van ser portats de fora, sinó que eren ciutadans de Catalunya, molts d'ells amb vinculacions polítiques i sindicals anteriors a la guerra. Ni la Lliga, ni el lerrouxisme, ni els moviments catòlics eren grups marginals abans de la guerra, i persones que hi estaven vinculades van ocupar llocs amb una certa projecció en la societat civil el 1939: a les redaccions dels diaris, a l'administració municipal i provincial, en centres d'ensenyament, en societats culturals, esportives i recreatives. D'aquesta manera, la reorganització de tots els mecanismes de funcionament de la ciutat van comptar amb la col·laboració d'un gran nombre de persones que, en un principi, van rebre amb esperança el nou règim. Els llocs clau no van ser tots ocupats per funcionaris vinguts de fora, sinó que s'hi troben persones que havien actuat a la Barcelona d'abans de 1939.

Els motius dels qui van col·laborar amb el nou règim van ser molt diversos i alguns, probablement, inconfessables. La majoria s'hi va adaptar tèbiament sense més reflexió, perquè no els quedava cap altra alternativa. Alguns s'hi van passar amb armes i bagatges per treure'n algun profit. N'hi va haver que per fer-se perdonar el que el franquisme considerava un passat reprensible van ser forçats a col·laborar. Altres van jugar de manera conscient la carta del possibilisme, intentant salvar allò que es pogués, encara que fos molt poc. A la universitat, a les institucions i associacions, en el periodisme, en el món de l'espectacle, fins i tot en el de la política local, es troben persones que de cap manera poden ser qualificades d'oportunistes, i grà-

cies a l'actuació de les quals Catalunya no va patir un procés de despersonalització tan gran com el que podria haver sofert sense elles. És un món ple de clarobscurs, però certament apassionant, i molt poc estudiat fins ara, ja que la investigació sobre les personalitats de postguerra ha estat, majoritàriament, centrada en l'exili i molt poc en els que es van quedar i es van esforçar a seguir portant a terme la seva tasca en un escenari realment difícil.

1. La ciutat

La recerca s'estructura en dues parts clarament diferenciades. En primer lloc, s'ha intentat reconstruir una panoràmica de l'aspecte físic de la ciutat i de la vida quotidiana dels homes i les dones *corrents* que es van quedar i no van ser empresonats. La part més gran dels estudis fets fins ara sobre la immediata postguerra s'han centrat en la investigació de l'exili i de la repressió per motius polítics. Han abundat, també, els treballs sobre les transformacions econòmiques d'aquell moment. Però, en canvi, molt pocs han intentat trobar informació sobre el context urbà en què vivien aquells per als quals la victòria franquista va ser, simplement, la fi d'un malson i l'esperança del començament d'una vida millor.

Es tractava de resoldre el mateix problema que es van trobar Josep Benet i Casimir Martí quan van elaborar el seu voluminós estudi sobre el Bienni Progressista a Barcelona i que els va obligar a fer primer un pròleg on es reconstruís la ciutat en aquells moments.[3]

Aquesta primera part de la investigació, que havia d'actuar en principi com a introducció, va acabar adquirint personalitat pròpia i convertint-se, de fet, en el cos central de la tesi. S'hi revisen aspectes aparentment secundaris, però fonamentals per entendre com era la Barcelona de 1939: el funcionament dels serveis bàsics —aigua, gas, electricitat, transports, ensenyament, sanitat, etc.—, les dificultats en els proveïments de menjar i com eren els homes i les dones que trepitjaven cada dia els carrers de la ciutat: quin treball tenien, què feien en les estones d'oci, què sabien a través de la premsa del que estava passant en realitat. Fent-ne un resum molt succint, els aspectes tractats són els següents.

1.1. *El marc polític*

A partir del 26 de gener, a Barcelona el poder local va passar a mans de personalitats representatives de les forces que havien col·laborat activament en la preparació de l'*alzamiento*: monàrquics alfonsins (Renovación Española), carlins, Acció Popular Catalana (CEDA) i Falange. També van poder ocupar llocs destacats en el poder polític local, sobretot a la Diputació, representants de la noblesa sense una

3. *Barcelona a mitjan segle XIX: El moviment obrer durant el Bienni Progressista (1854-1856)*, Barcelona, Curial, 1976.

adscripció política militant i, en els quadres policíacs, homes procedents del sometent i del pistolerisme del Sindicat Lliure en temps de la dictadura. A aquelles que s'hi van sumar més tard (Lliga i radicals), només se'ls va permetre que seguissin prestant el seu suport des de llocs secundaris, fonamentalment la Lliga a l'ajuntament i els radicals als mitjans de comunicació.

Els diferents càrrecs ja havien estat decidits abans de l'ocupació de Barcelona. Miquel Mateu va exercir el d'alcalde, i el comte de Montseny, el de president de la Diputació, però només fins a l'11 de setembre, en què va ser substituït per Antoni Maria Simarro. No va haver-hi, al principi, ni governador civil ni capità general, sinó un cap dels Serveis d'Ocupació, el general Eliseo Álvarez Arenas, que va exercir fins que l'1 de juliol va desaparèixer el càrrec per deixar pas al Govern Civil. La Capitania de la IV Regió Militar va ser creada per decret de 3 de març, i durant quatre mesos la va exercir alhora Álvarez Arenas, fins que el 6 de juliol, en una nova reorganització de les capitanies generals, va venir a la de Catalunya el general Luis Orgaz Yoldi. Diversos cossos policíacs van actuar de manera dispersa, tot i que, en teoria, estaven supeditats a la Jefatura Superior al front de la qual hi havia el marqués de Rebalso.

L'actuació de les diverses forces polítiques en joc no va ser, en absolut, una bassa d'oli, sinó que van sovintejar les tensions, sobretot entre Falange i els carlins, abonats per l'Església, i entre Falange i la gent que havia estat de la Lliga.

L'Església catòlica, a Barcelona, va començar a reorganitzar-se a partir de les gestions inicials del vicari general Josep Maria Torrent, fins que el 20 de març va ser nomenat administrador apostòlic de la Diòcesi Miguel de los Santos Díaz de Gomara, bisbe de Cartagena. Va arribar a Barcelona el dia 23.

1.2. *El marc demogràfic*

El 1939 va ser un any de gran mobilitat demogràfica. Cal tenir en compte que les dades demogràfiques oficials es refereixen sempre a habitants de dret, i en aquells moments la població de dret tenia poc a veure amb la de fet. El retorn dels refugiats cap als seus pobles d'origen (uns tres-cents mil), la fugida a França d'una part important de la població (uns seixanta mil barcelonins, la meitat dels quals va tornar el mateix any) i l'arribada de les tropes d'ocupació van convertir la ciutat en un formiguer amb un nombre real de residents molt difícil de quantificar.

Segons els censos oficials, Barcelona tenia a final de 1936 un milió seixanta mil habitants de dret, i l'any 1939 en tenia, aproximadament, un milió vuitanta-cinc mil. Des del punt de vista demogràfic, entrava a la postguerra de la mateixa manera que havia entrat a la guerra. I això malgrat els ciutadans barcelonins morts al front, els morts per bombardeigs, els morts per malalties associades a la guerra i els morts per represàlies d'un costat i de l'altre.

Els desplaçats i els exiliats, que no eren físicament a la ciutat, constaven com si hi fossin, en els censos oficials. El seu nombre (aproximadament uns trenta mil a fi-

nal d'any, com acabem de dir) equivalia més o menys a la diferència existent entre la població de dret de 1936 i la de 1939. Si considerem, a més, els funcionaris arribats el 1939, i que tampoc no consten a les estadístiques, la correspondència entre la població de fet abans i després de la guerra es pot considerar gairebé exacta. A Barcelona, la Guerra Civil va suposar, doncs, un parèntesi demogràfic.

El descens de l'índex de natalitat durant la guerra ja s'havia recuperat a final de 1939. El mes de març de 1940, el nombre de naixements va ser de mil set-cents trenta-set, superior a la mitjana mensual de naixements de l'any 1936, que havia estat de mil quatre-cents deu, bona prova de l'esperança amb què la majoria de la població veia la fi de la guerra. L'augment de natalitat va quedar compensat pel manteniment d'un índex de mortalitat alt: 18,69 ‰ el 1939 enfront del 14,32 ‰ de 1936.

El més curiós és que l'augment de la natalitat es va produir malgrat l'absència de la majoria dels joves d'entre vint i vint-i-cinc anys, que eren al servei militar, ja que no se'ls van reconèixer els serveis prestats durant la guerra a l'exèrcit republicà, i malgrat la impossibilitat que els presos i internats en camps de concentració contribuïssin a l'augment demogràfic. A més, el fet que no es consideressin vàlids els casaments civils fets durant la guerra va plantejar dificultats serioses a les dones que tenien el marit pres o en camps de concentració, ja que no tenien manera de legalitzar el matrimoni amb el nou règim i seguien sent considerades solteres a tots els efectes.

1.3. *El marc urbà*

El gener de 1939, els carrers de la ciutat oferien un aspecte lamentable. El rastre dels bombardeigs que durant dos anys havien caigut sobre Barcelona era patent. La manca de mà d'obra i de mitjans de transport havia impedit retirar les runes dels edificis ensorrats i la construcció de refugis antiaeris havia deixat aquí i allà piles de terra. Estaven enderrocats uns mil cinc-cents edificis dels seixanta mil que tenia la ciutat. Malgrat això, la percepció que en tenien els seus habitants era la d'una certa normalitat, i encara la van tenir més quan al cap d'unes setmanes s'havia retirat la part més aparatosa de les runes i els aparadors i els cinemes tornaven a encendre els llums. Com va escriure un testimoni d'aquells dies, «lo que salva a los hombres —y a las ciudades— es su capacidad de olvido».[4]

L'aspecte físic de la ciutat i els seus serveis van registrar profundes transformacions reflectides en aspectes com ara:

— La reconstrucció dels temples catòlics i el restabliment als cementiris de les parets que havien separat la part civil de la part catòlica, enderrocades per les autoritats republicanes, i d'on es van fer desaparèixer «todas las inscripciones y símbolos

4. José María Aroca (1976), *Los republicanos que no se exiliaron*, Barcelona, Ediciones Acervo, 3a ed., p. 20.

de sectas masónicas y cualesquiera otros que de algún modo sean hostiles u ofensivos a la Religión Católica o a la moral católica».[5]

— El retorn dels propietaris d'habitatges i el desnonament sense contemplacions dels qui s'hi havien instal·lat durant la guerra. L'espectacle va arribar a tal punt que el governador civil va haver d'intervenir-hi, l'octubre de 1939, prohibint, si més no de cara a la galeria, que es fessin més desnonaments sense autorització del Govern Civil. Altres propietaris que quan van tornar es van trobar amb la desagradable sorpresa que allò que havia estat confiscat primer per institucions republicanes ara s'ho havien fet seu la Falange o l'Exèrcit, sense gaires tràmits.

— Les reformes urbanes a partir de les destruccions causades pels bombardeigs.

— El canvi de nom dels carrers i edificis públics.

— La retirada de cinc monuments —el del doctor Robert, el de Layret, el de Rafael Casanova, el de la República (reconvertit en monument a la victòria franquista) i el de Pau Claris—, les estàtues i peces arquitectòniques dels quals l'Ajuntament de l'alcalde Miquel Mateu va tenir cura d'amagar en uns rònecs magatzems municipals del carrer de Wellington, i allà van romandre fins que l'arribada de la democràcia va permetre tornar-los a posar al carrer.

1.4. *Els mitjans de comunicació*

Dels vint-i-set diaris que es publicaven a Barcelona el 18 de juliol de 1936 només sis capçaleres van tornar a reaparèixer al llarg de l'any 1939. Pel que fa a les emissores, Ràdio Associació va ser confiscada i va seguir emetent sense interrupció el gener de 1939, en castellà. Ràdio Barcelona, que havia deixat d'emetre a final de 1938, va tornar a emetre el 8 de març, momentàniament amb el nom de Radio España número 1, mentre que per a l'antiga Ràdio Associació es va reservar la denominació Radio España número 2.

Els altaveus d'establiments públics i, sobretot, els de la falangista Radio España a la Rambla —la confiscada Ràdio Associació— van ser durant l'any 1939 els que van permetre als barcelonins, molt més que els receptors particulars que tenien només uns pocs privilegiats, seguir des del carrer durant moments clau les informacions més destacades: la caiguda de Madrid, la de València, el comunicat de la fi de la guerra… Van esdevenir un dels mitjans de propaganda més eficaços del nou règim a Barcelona.

Els professionals del periodisme van ser sotmesos a depuració com si fossin funcionaris de l'Estat. La col·laboració amb les autoritats franquistes dels periodistes més addictes va ser decisiva per establir els filtres, tot i que l'exili havia actuat ja com el filtre més efectiu. Dels que es van quedar, van ser pocs els que van anar a la

5. *La Vanguardia Española* (21 febrer 1939).

presó, però molts els que no van poder tornar a treballar en mitjans de premsa. Alguns, gràcies a l'ajuda de companys ben situats, van poder anar tornant discretament, a poc a poc, a exercir la professió.

Alguns periodistes de la Lliga van poder reincoporar-se sense gaires problemes a la premsa oficial, però el nucli bàsic de les noves redaccions es van formar amb periodistes procedents del partit radical. El suport dels lerrouxistes a l'*alzamiento* i el seu conegut anticatalanisme van ser decisius en el criteri de selecció.

1.5. *El marc econòmic*

Si a Barcelona no va haver-hi catàstrofe demogràfica, sí que va haver-hi catàstrofe industrial. Barcelona, amb el seu milió d'habitants, va conservar el dinamisme demogràfic, però va perdre tot el dinamisme econòmic precisament quan més el necessitava per refer les ferides de tres anys d'enfrontament civil. Tot i així, pot dir-se, però, que 1939 va ser un any molt més «normal» del que ho serien els anys posteriors. No hi havia restriccions elèctriques importants, que van començar a produir-se després de l'estiu de 1944 a causa de l'extraordinària secada d'aquell any, i de moment no va haver-hi problemes d'energia, encara que tant era, perquè els de transport eren tan grans, i aviat n'hi va haver de matèries primeres, que l'energia no servia de gran cosa.

La matèria primera per al sector tèxtil, fonamental en aquells moments a causa de l'existència a la ciutat de grans empreses com ara la Fabra & Coats i La España Industrial, no va faltar el 1939. El Govern espanyol va aconseguir que nou bancs nordamericans atorguessin un crèdit de 13.750.000 dòlars a diverses cases exportadores nord-americanes per a la compra de 250.000 bales de cotó que revendrien a les fàbriques tèxtils catalanes. Aquests crèdits van ser garantits pels principals bancs espanyols.

Els bancs van seguir treballant pràcticament sense interrupció durant el canvi de règim. Els primers dies després de l'entrada de les tropes franquistes, a més, els bancs van estar especialment ocupats amb els canvis de bitllets. A les seves portes es van formar cues interminables de milers de persones que havien tingut la precaució de conservar els bitllets emesos abans de juliol de 1936. Als qui no en tenien no els va quedar més remei que posar en venda el seu patrimoni per obtenir moneda vàlida. Va ser el moment dels que, havent passat la guerra a la zona franquista i disposant d'efectiu, van aprofitar-se de la situació per obtenir a bon preu propietats immobiliàries dels que necessitaven urgentment liquiditat.

Una qüestió molt interessant és la recuperació de béns immobles i mobles (cotxes, joies, mobiliari…) confiscats durant la guerra. Les autoritats van crear magatzems on es concentraven aquests béns i on els presumptes propietaris podien reclamar-los. La recerca va basar-se, sobretot, en les delacions voluntàries o gratificades. Algunes desaparicions de béns que van ser atribuïdes als *rojos* foren en realitat res-

ponsabilitat de les tropes ocupants, sobretot les marroquines i les italianes, lliurades els primers dies a un saqueig indissimulat.

1.6. *Els proveïments. Preus i salaris*

Els salaris eren, aproximadament, els mateixos que l'any 1936 i el menjar, en conjunt, costava prop de deu vegades més. En aquest sentit, l'estudi pormenoritzat dels proveïments de menjar a la ciutat l'any 1939 ofereix dades molt eloqüents, sobretot en l'aspecte comparatiu entre els preus oficials i els preus reals. Altres aspectes rellevants de l'any 1939 en aquesta qüestió són les mesures adoptades per les autoritats, com ara la intervenció de collites i de productes bàsics; el control sobre la circulació i la distribució de mercaderies, i l'establiment d'un sistema de racionament. Per burlar aquestes disposicions, botiguers i traficants van idear tot un conjunt d'activitats picaresques que, recollint un terme ja usat durant la guerra, eren conegudes amb el nom de *estraperlo*. Les sancions contra tota aquesta varietat de trucs —cent setanta detinguts i cent vint multes a Barcelona, l'any 1939— van ser selectives i es van demostrar clarament ineficaces per aconseguir una distribució regular de productes alimentaris. En molts casos fa la sensació que el motiu veritable de la sanció no era l'estraperlo, sinó que aquest era una excusa per sancionar persones poc *afectas*.

1.7. *Llocs d'oci*

Al cap de tres dies justos de l'entrada de les tropes, les sales de cinema de Barcelona tornaven a obrir les seves portes. Al començament del mes de febrer, ja hi havia tretze sales obertes. A poc a poc, se'n van anar obrint d'altres, fins a un total de mig centenar. En canvi, els teatres, que necessitaven un capital humà més nombrós que els cinemes, on amb un projectista i una taquillera n'hi havia prou, van trigar una mica més a aportar la seva contribució a la normalització aparent de la vida ciutadana.

Un dels aspectes més interessants de l'any 1939 és seguir la pista, un per un, dels personatges de cert relleu del món de la cultura, de l'art i de l'espectacle, que van seguir treballant el 1939 a Barcelona, malgrat que la majoria d'ells no tenien un passat en absolut feixista. La llista resulta sorprenent i desmunta els tòpics sobre el canvi radical presentat sovint per historiadors aficionats a la pinzellada gruixuda, sense matisos.

El Liceu va obrir el 29 d'abril amb una representació extraordinària de *La Bohème*, de Puccini. L'inici oficial de la temporada es va fixar entre el 9 de desembre i el 28 de gener. La reobertura del «Palacio de la Música», ja amb aquest nom, del qual va ser retirat oficialment l'adjectiu *Catalana*, va tenir lloc el 26 de març de 1939. Dues setmanes més tard, s'hi van reprendre els concerts simfònics populars dels diumenges al matí que ja abans de la guerra feia la Banda Municipal al Palau de Be-

lles Arts, però a causa del mal estat en què havia quedat aquest edifici del Saló de Sant Joan (va haver de ser enderrocat) es van començar a fer al Palau de la Música. Aquests concerts populars dominicals de la Banda Municipal eren, el 1939, l'única activitat d'un cert nivell cultural i popular que es feia al Palau, dedicat més aviat a ser escenari de conferències i actes patriòtics organitzats per la Falange.

La temporada taurina va començar el primer diumenge d'abril a la plaça de les Arenes, ja que la Monumental havia servit durant la guerra com a centre de desballestament de cotxes per obtenir peces de recanvi, i els primers mesos després de l'ocupació, fins al mes d'agost, va seguir com a magatzem, perquè hi anessin els interessats per intentar recuperar, almenys, una part d'algun vehicle que hagués estat seu. Per aquest motiu, la Monumental no es va poder inaugurar fins al diumenge 27 d'agost.

El primer partit de futbol entre clubs que va haver-hi a Barcelona després de l'entrada de les tropes franquistes va ser entre l'Espanyol i l'Europa. Es va jugar el diumenge 30 d'abril. Després, a poc a poc, altres clubs de la ciutat van anar reorganitzant els seus migrats efectius i incorporant-se a l'activitat futbolística el mes de maig: el Sant Andreu, l'Horta i el Sant Martí. El retorn del Barça a la vida pública es va produir el dia de Sant Pere, quan va jugar un partit contra el Bilbao en el seu camp de les Corts, sense ni un sol jugador propi, tots eren manllevats a altres equips.

A tots els espectacles i competicions esportives era obligatori escoltar dempeus l'himne nacional. Aquesta obligació es va mantenir només de manera estricta el primer any de la victòria, però va decaure de seguida, com reconeixia un informe confidencial de la Delegación Barcelonesa de Información e Investigación de maig de 1940.

Pel que fa a piscines i esports, l'establiment de Can Ràbia, inaugurat el dia de Sant Jaume de 1935, va ser l'equipament esportiu i lúdic més dinàmic de la Barcelona de 1939. Va reobrir les portes amb motiu de la revetlla de Sant Joan i va tornar a celebrar una revetlla per Sant Jaume. Era obert cada dia, sobretot de cara a les famílies benestants de Sarrià. Altres espais lúdics populars de 1939 eren el parc d'atraccions del Tibidabo i el Poble Espanyol de Montjuïc, on es van fer revetlles i altres actes d'entreteniment massiu. En canvi, van ser suprimits els canòdroms, un dels llocs d'apostes més populars de la ciutat. El governador civil va decidir clausurar-los a començament d'octubre, dintre d'una campanya de repressió del joc i de la immoralitat. Una mesura tan dràstica no es va aplicar als frontons, un altre dels llocs tradicionals d'apostes.

L'aspecte físic del barri «xino» havia variat notablement a causa dels bombardeigs, que havien oberts ferides importants en la trama urbana de carrers com ara la Porta de Santa Madrona, Cid, Perecamps, Migdia o Mina. La Criolla, un dels cabarets de més renom d'abans de la guerra, havia estat destruït per una bomba, i bordells en

altre temps distingits, com ara el de Madame Petit o Casa Emilia, famós pels seus miralls, es van transformar en establiments miserables. Però la prostitució hi va seguir funcionant des dels primers dies de després de la guerra, en un ambient de creixent sordidesa. A les professionals s'afegien les mares de família que recorrien a l'única manera que els quedava d'obtenir alguns diners, i hi abundaven les noies menors d'edat. Les empresàries dels bordells eren més o menys les mateixes que durant la guerra i que abans de la guerra. La policia preferia tractar amb persones conegudes encara que tinguessin una fitxa molt poc adequada a la ideologia imperant. De tant en tant hi feia alguna ràtzia, per tranquil·litzar les persones d'ordre.

2. La gent

Establert el marc físic, en una segona part de la tesi he intentat reconstruir un fris de les actituds que la població que es va quedar va adoptar front al nou règim. Malgrat que defenso la tesi que el franquisme no hauria pogut arrelar amb tanta facilitat si no hagués comptat amb la col·laboració de *botxins voluntaris*, per utilitzar l'expressió del discutit historiador del nazisme Daniel Jonah Goldhagen,[6] i si no hagués comptat, també, amb el suport de persones que van treure profit econòmic de les dificultats dels altres. Malgrat tot això, he volgut allunyar-me de qualsevol pretensió de passar comptes o de valorar actituds. El canceller Gerhard Schröder va recordar fa uns mesos la màxima evangèlica de «qui estigui lliure de pecat, que tiri la primera pedra» quan li van preguntar sobre la col·laboració dels alemanys amb el nazisme o, més tard, amb l'estalinisme a l'Alemanya de l'Est.[7] I va afegir: «Potser sé jo si hagués pogut oposar resistència a uns sistemes socials com aquells?»

Sota el punt de vista d'un historiador que vulgui mantenir-se equànime, no em sembla possible fer un judici del que, vist des de punt de vista determinat, podria anomenar-se *col·laboracionisme*. Aquest terme, d'aplicació diàfana en una situació com, per exemple, l'ocupació nazi de França, presenta diversos inconvenients a l'hora de fer-lo servir per qualificar determinades actituds a la Barcelona de 1939.

2.1. *La societat civil*

En la nova societat es respirava una voluntat uniformitzadora que deixava molt poc marge a les iniciatives i a la diversitat. Malgrat tot, la societat civil barcelonina va saber mantenir una certa riquesa basada en una varietat de petits matisos i mínimes diferències. L'entroncament amb algunes de les activitats d'avantguerra no es va perdre del tot, gràcies a gent que, adaptant-se a les noves circumstàncies, va anar utilitzant esquerdes insignificants en l'estructura del nou règim, aparentment sòlida.

6. Daniel Jonah Goldhagen (1997), *Els botxins voluntaris d'Hitler: Els alemanys corrents i l'holocaust*, Madrid, Ed. Taurus.

7. *El País* (4 juliol 2001), p. 64.

Per exemple, en aquells barris on hi havia algun local amb escenari, de mica en mica es van anar reconstituint els grups d'aficionats que tenien per costum oferir als seus conveïns alguna obra de caire popular. Els locals normalment vinculats a les parròquies (centres catòlics) eren els únics que havien pogut sobreviure, perquè els d'associacions laiques, sobretot els centres republicans i ateneus, van ser confiscats i van passar a mans de la Falange. Però fins i tot dintre d'organismes de Falange va haver-hi qui va saber trobar la manera de fer coses que mantinguessin una certa continuïtat amb el passat, encara que ho haguessin de fer en castellà.

Naturalment, un dels espectacles més populars al qual es va voler tornar fou *Els pastorets*, tradicionals en els teatres de barri pels volts de Nadal. El problema que es plantejava era la llengua, perquè uns *pastorets* en castellà haurien resultat excessivament xocants. El problema es va resoldre amb versions d'*Els pastorets* en català verdaguerià, que feien olor de naftalina i que per això van ser autoritzades per les autoritats, sempre que tinguessin la benedicció eclesiàstica, cosa que depenia del tarannà del capellà de la parròquia.

Un altre dels problemes que es va plantejar va ser el de les sardanes. El nou règim va adoptar el sistema de despullar-les de qualsevol vernís de catalanitat i integrar-les en els actes programats oficialment, com una mostra de folklore espanyol. L'Església no va ser aliena al manteniment de les sardanes, ja que hi veia un tipus de dansa sense els problemes morals que li plantejaven altres balls. Fins i tot es van ballar sardanes al Parc de la Ciutadella i al Poble Espanyol de Montjuïc durant els actes de la Fiesta de la Victoria que es va fer el 18 de maig per celebrar la fi de la guerra, i també durant les revetlles de Sant Joan i de Sant Pere.

També hi havia barcelonins que s'esforçaven per no deslligar-se d'activitats culturals normals, defugint els xous feixistes o nacionalcatòlics que omplien els carrers. No era fàcil, en una ciutat on el 1939 només hi havia un museu obert, l'Arqueològic. Però quedaven les visites a les galeries d'art privades, la tafaneria al mercat de llibres vells de Sant Antoni o l'assistència als concerts simfònics populars al Palau de la Música, activitats, totes tres, típiques dels diumenges al matí.

Les principals senyes d'identitat de la societat civil d'avantguerra havien estat difuminades, però no esborrades del tot. L'Orfeó Català va poder seguir la seva activitat amb més o menys entrebancs, quasi a les catacumbes, però no va morir del tot. El Barça va ser l'últim, de tots els clubs de futbol de la ciutat, a tornar a l'activitat. I ho va fer, de moment, amb el seu nom de sempre. Fins dos anys més tard, el gener de 1941, no se'l va obligar a espanyolitzar el nom, que originalment tenia les sigles segons l'ordre sintàctic anglès: de F. C. Barcelona va haver-se de convertir en el Club de Fútbol Barcelona. També, com els altres clubs de futbol, i com moltes associacions de qualsevol tipus, va haver d'incloure obligatòriament a la seva junta, en reorganitzar-se, falangistes i militars, que van seure al costat d'empresaris catalans inequívocament franquistes.

Convertit el Barça en una ombra i trencada la cohesió ciutadana pels canvis institucionals i la repressió, els sentiments xovinistes esportius dels barcelonins aficionats al futbol van derivar cap als clubs de barri, mancats de la significació nacional que havia tingut el Barça, però representatius d'un cert patriotisme local a petita escala: el Sant Andreu, el Sant Martí, l'Horta i l'Europa, de Gràcia, van poder-se moure amb un marge de maniobra lleugerament més ampli que el Barça, sotmès a tota mena de controls i limitacions.

I no solament el futbol. Un dels esports que amb més empenta va recuperar les activitats a Barcelona va ser el ciclisme. La Volta Ciclista a Catalunya, organitzada per la Unió Esportiva de Sants —rebatejada UD Sans— no va patir interrupcions i va recórrer el país durant la primera quinzena de setembre, tot i que amb limitacions notables.

L'excursionisme va ser una de les activitats físiques d'esplai que més va acusar les conseqüències de la guerra. Abans de la guerra, havia tingut una gran importància no solament des d'un punt de vista estrictament esportiu, sinó també com a vertebrador de la societat civil i, d'una manera particular, de sectors de la petita burgesia nacionalista. Aquest caràcter va haver de ser esborrat o, si més no, difuminat, però, malgrat tot, una part de les entitats excursionistes de Barcelona existents el 1936 van poder continuar les seves activitats el 1939 i la majoria encara existeixen. Fins i tot el grup nudista Amics del Sol va seguir actuant discretament. Van haver de desaparèixer, en canvi, els grups excursionistes vinculats a entitats de caire obrerista, com ara l'Ateneu Enciclopèdic Popular. Les que van reprendre tot seguit les activitats, ho van fer amb unes juntes directives nomenades governativament.

Les festes majors de barri van tornar-se a celebrar, animades —i controlades— per les autoritats i pels sectors socials que se sentien guanyadors. Un cop més, el desig d'oblidar la guerra i fer-se creure que es podia tornar ràpidament a la normalitat va empènyer la gent a tornar a organitzar tot allò que la guerra havia interromput. I d'entre les runes, la fam i els drames familiars vinculats amb la repressió, van sortir per uns dies, de qui sap on, bandes de música per animar els balls, l'únic que de debò interessava als qui hi anaven, encara que el programa estigués farcit de misses de campanya i actes patriòtics.

Amb aquests condicionaments, a la Barcelona de 1939, i després de les revetlles de Sant Joan, Sant Pere i Sant Jaume, es va desenvolupar el calendari habitual de festes majors de barri: la de Gràcia a l'agost; la de Sants, just quan es va acabar la de Gràcia; la de la Barceloneta, l'última setmana de setembre; la de Can Batlló de les Corts, la primera setmana d'octubre, i les de Sant Andreu i Sant Martí, a mitjan novembre.

Va tornar la celebració multitudinària del Corpus, però quasi va morir, el 1939, la diada de Sant Jordi, que durant els anys de la República havia adquirit una enorme popularitat. El Dia del Llibre no va deixar de celebrar-se el 1939, però no va ser més que una ombra del que havia estat, ja que va perdre el seu esperit de manifestació

de catalanitat. No hi havia novetats per posar a la venda, ni diners per comprar-ne, ni possibilitats de donar a la festa el caràcter que havia tingut. Només es van organitzar actes a la Universitat, als instituts de batxillerat i als hospitals, amb conferències i lliurament de premis, i la setmana següent es van muntar parades als carrers. És fàcil imaginar-se quins eren els llibres que hi havia en aquestes parades.

Altres festes van morir, també, el 1939: l'Onze de Setembre, el Primer de Maig, el carnestoltes… Però amb les que es van conservar, fonamentalment les vinculades al calendari litúrgic, un sector dels barcelonins van tractar de retrobar un tipisme ciutadà substitutiu del catalanisme de mires més àmplies. Anys a venir, aquest barcelonisme com a antídot de l'espanyolització de Catalunya va trobar el camp adobat perquè el conreessin un determinat tipus d'escriptors i periodistes. Traslladat a les institucions oficials, és clar que, com ha assenyalat Borja de Riquer,[8] aquest localisme «era una mostra palesa […] del caràcter submís i poruc dels qui gestionaven l'administració local durant la dictadura franquista».

Pot dir-se que el 1939 va ser un any menys dur que els quatre o cinc posteriors pel que fa a la prohibició de senyals d'identitat. Dintre d'aquesta tolerància, i fins i tot encoratjament, de les festivitats folklòriques i religioses, el 1939 es va poder fer l'aplec de les colles de Sant Medir, la fira de palmons, la de Sant Ponç i la de Santa Llúcia, la benedicció de cotxes per Sant Cristòfol, les festes de Sant Roc de la plaça Nova… No es va fer el 1939 els Tres Tombs, però va haver-hi reunions perquè pogués celebrar-se l'any següent.

No es va perdre tot, encara que va ser molt el que es va perdre. Algunes institucions culturals i d'esplai van poder mantenir-se ni que fos convertides en una ombra del que havien estat. L'Escola Catalana d'Art Dramàtic, l'Ateneu, les entitats excursionistes, les agrupacions culturals de barri, alguns centres parroquials, mantenien, ni que fos d'una manera simbòlica i enormement conservadora, el record del que havia estat la vida cultural a la ciutat. També algunes iniciatives particulars feien possible, en el clos tancat dels domicilis, trobades familiars i d'amics que feia la gent culta que encara no ho donava tot per perdut.

Les arrels destruïdes del catalanisme sentimental no van saber ser substituïdes pel nou règim amb cap altre signe d'identitat. La simbologia feixista (encarnada pels falangistes) resultava molt estranya als ulls de la majoria de barcelonins i no va tenir cap arrelament a Barcelona. La connexió emotiva amb el nou règim va ser quasi inexistent.

2.2. *L'adaptació*

En la investigació portada a terme en els dos fronts de la descripció física de la ciutat i l'estudi de les actituds cíviques dels seus habitants, m'he cenyit a l'any 1939

8. *El País*, edició de Catalunya (17 juny 1999), *Quadern*, p. 8.

de manera molt estricta, de vegades potser exagerada, sense estendre'm en informacions d'anys posteriors més que de manera molt excepcional. En part per la necessitat de delimitar el marc cronològic d'una investigació que podia desbordar-me, però també perquè de cap manera l'any 1939 pot ficar-se en el sac general de les consideracions sobre els anys quaranta. Van ser moments de canvi i d'implantació d'un nou règim, amb unes característiques particulars que fan de 1939 un any molt diferent als posteriors. Un dels àmbits on això és més visible és en el procés de descatalanització, que l'any 1939 apareix ple de vacil·lacions i matisos, mentre que en anys posteriors adquireix una cruesa sense pal·liatius per anar-se matisant una altra vegada molt lentament després de la derrota de les forces de l'Eix. Els primers mesos de postguerra van estar plens de contradiccions que van permetre la conservació d'alguns dels símbols propis del catalanisme sempre que no estiguessin marcats per la política d'anys anteriors.

En les diferències de criteri existents, es va establir una relació dialèctica que va donar com a resultat pactes segons els quals algunes figures de la cultura catalana podrien ser respectades, encara que alguns aspectes de la seva vida poguessin resultar poc grats al franquisme. El primer fou Marià Fortuny, al qual es van dedicar el 1939 un seguit d'homenatges, coincidint amb el centenari del naixement. El seguiren mossèn Cinto Verdaguer —el monument del qual fou respectat—, Joan Maragall i els que es troben en els noms de centres d'ensenyament el mateix 1939: Balmes, Ausiàs Marc, Milà i Fontanals.

Va ser decisiu el paper d'alguns polítics que havien pertangut a la Lliga i que van poder ocupar llocs secundaris en l'estructura de poder, així com militants carlins o d'associacions catòliques que van portar a terme, a escala local, i de manera molt limitada i discreta, actuacions en defensa de la personalitat de Catalunya. Hi havia gent que, de bona fe, no podia imaginar que l'anticatalanisme prendria sota el franquisme l'impuls que va adquirir a mesura que el nou règim es va anar consolidant. La constatació d'aquest fet va ser un dels factors decisius perquè sectors socials que en un primer moment van veure amb bons ulls el franquisme se n'anessin allunyant a poc a poc.

Altres factors que els van anar allunyant foren el descobriment de la ineficàcia per resoldre els problemes que existien en la vida quotidiana, des de la falta d'aliments al funcionament dels serveis bàsics. Quan la retòrica va deixar pas a la crua realitat, van arribar els desenganys, malgrat que la petita i mitjana burgesia catalanista va deixar majoritàriament en un segon lloc la reivindicació nacional, posant en primer terme la recuperació de les propietats i de les pràctiques religioses.

La religió va tenir un paper decisiu en l'acceptació del nou règim, tant per la possibilitat del retorn als actes de culte com per la vida social relacionada amb les parròquies, que era ja forta abans de la guerra i va passar a ser fonamental en la postguerra. La vida de parròquia era, per a moltes famílies barcelonines, la base de

la seva vida de relació social, no només en els actes de culte i en els sagraments, sinó sobretot en les activitats recreatives i benèfiques que es portaven a terme en els locals annexos als temples. Va haver-hi una excepció en el retorn dels costums religiosos: la prohibició del català en les prèdiques (en els actes de culte se seguia utilitzant el llatí, com abans de la guerra), estricta a la ciutat de Barcelona, encara que no tant al món rural. Però els feligresos van recuperar en aquesta qüestió la màxima del bisbe Torres i Bages: «Catalunya serà cristiana o no serà», és dir que per als catalans havia de ser més important la pràctica religiosa que l'idioma que s'usés, de la mateixa manera que els propietaris havien adoptat el criteri que, si recuperaven els seus béns, benvingut fos el franquisme, encara que de moment els prengués la llengua.

Se sortia d'una guerra civil terrible. Les ganes d'oblidar les penalitats passades durant la guerra i l'esperança en una millora general de les condicions de vida pesaven sens dubte en l'ànim dels barcelonins que es van quedar a la ciutat. Entre ells, l'alegria pel final de la guerra va ser general. I també l'alegria perquè creien que suposava la fi de l'escassetat de menjar. Aviat s'adonarien del seu error. Fins i tot els menys entusiastes van fer un esforç d'adaptació, com ja l'havien fet molt probablement el 1936. Aquests eren els que, sense haver-se implicat amb el poder republicà i sense intenció de fer-ho amb el franquista, l'única cosa que volien era sobreviure: mantenir el negoci, conservar la feina, evitar represàlies, intentar fer una vida el més normal possible en un context tremendament anormal. El fet mateix de no marxar a l'exili significava, en certa manera, una opció que comportava la necessitat d'adaptar-se. A part dels que sempre s'apunten al carro guanyador, els menys polititzats i els que es van deixar arrossegar per l'ambient d'alegria dels guanyadors i per l'aparatositat de les manifestacions externes d'aquesta alegria —uniformes, himnes, actes multitudinaris, etc.—, seria absurd no pensar que una certa part de la població va decidir deixar un marge a l'esperança i un altre marge per comprovar com funcionava el nou règim. Una altra cosa és que, passats els cent dies de marge i havent comprovat com anaven les coses, el descontentament comencés a créixer. Però estem parlant de 1939 i no dels anys quaranta.

El record dels crims incontrolats a la rereguarda republicana va pesar també, sens dubte, en l'ànim dels barcelonins que van acceptar l'arribada del franquisme. Durant els dos anys i mig de guerra civil van ser executades unes dues mil quatrecentes persones amb veïnatge a la ciutat de Barcelona (un 0,22 % del total de la població de 1936). Van ser morts causades majoritàriament per *incontrolats*, ja que a Catalunya només un 5 % de les execucions procedien de condemnes a mort imposades per tribunals militars i civils. El record d'aquelles morts entre familiars, amics i coneguts va ser, sens dubte, un element clau per desitjar la fi de la situació i esperar un nou règim on fets com aquells no fossin possibles. És difícil saber fins a quin punt la majoria de la població es va adonar, més aviat o més tard, que a la repressió incontrolada de la guerra va seguir la repressió institucionalitzada de postguerra. Ig-

noressin o no l'abast de la repressió franquista, les morts anteriors, durant la guerra, van ser un dels elements que poden servir d'ajuda per explicar l'adaptació al franquisme de persones que, malgrat que pertanyien a les classes socials més afavorides pel nou règim, probablement miraven amb escepticisme els seus plantejaments polítics.

La por de perdre el lloc de treball va influir també en l'ànim de molts barcelonins. El nombre de depurats a l'Administració pública i en alguns sectors estratègics de l'empresa privada va ser molt estricte i percentualment molt elevat —en alguns casos es va aproximar a la meitat—, mentre que en altres sectors va tenir una importància mínima i es va portar a terme amb criteris molt relaxats, que van permetre la continuïtat en el lloc de treball de persones que s'havien significat políticament en el període anterior. Però, en qualsevol cas, la conservació del lloc de treball es va convertir en un element de conformitat tant o més important que la repressió política. Els processos de depuració, que es van allargar fins a mitjan any 1940 a l'Administració pública, van aconseguir mantenir els funcionaris amb la por de perdre la plaça durant tot l'any 1939, la qual cosa va ser una manera segura d'obtenir moltes adhesions incondicionals. Com comentava un articulista d'*El Noticiero Universal*, hi havia «algunos empleados que después de una actuación francamente marxista durante dos años y medio adaptados a la política de aquel tiempo, siguen tan tranquilos en el desarrollo de su cargo y ahora son los primeros en manifestar su entusiasmo por la España de Franco y alguno hasta intenta encuadrarse en Falange».[9]

La por va ocupar tots els espais de la vida ciutadana i va convertir l'adaptació en una necessitat vital. El règim es va assentar sobre un sistema policíac obsessionat pel control dels ciutadans, control del qual ells eren conscients. Ja des del primer moment, les autoritats exigien fitxar-se per a qualsevol gestió: demanar salconduits, convalidar estudis, obtenir menjar, recuperar la feina. Fitxar-se suposava ser investigat, passar pels filtres que situarien cadascú entre els *afectes* o al costat d'aquells que serien condemnats al pacte de la fam. Els porters de les escales de veïns, els vigilants i els serenos van ser convertits en agents policíacs. La delació va ser elevada —i cito textualment— «al prestigio de aviso patriótico».[10] S'invitava tots els ciutadans a implicar-se en les feines repressives del règim, i d'aquesta manera es donava satisfacció als seus desitjos de venjança. Alguns estaven fins i tot tan impacients per col·laborar que va caldre, els primers dies, que les autoritats militars demanessin calma i paciència. La delació no només era un mitjà útil per posar al dia els fitxers de la repressió política. També era una manera d'implicar la població civil amb aquesta tasca repressiva i, per tant, d'identificar-la amb el nou règim. Com ha escrit Conxita Mir, «a escala local i a l'empara de la revenja, es va conformar una extensa xarxa de complicitats, a partir de la qual el bloc vencedor va amalgamar un col·lectiu compacte, lli-

9. 22 de març de 1939.
10. *La Vanguardia Española* (26 febrer 1939).

gat tant per qüestions de filiació, parentesc, amistat o conveniència política com per raó del sentiment de pertinença al bloc en el poder. Dins d'aquestes xarxes destaca de manera especial la participació dels joves i de les viudes, amb pares o esposos víctimes de la repressió republicana que, juntament amb les autoritats locals, apareixen convertits en actius agents polítics al servei del nou ordre».[11]

En resum, l'acceptació inicial del franquisme per sectors de la població catalana va arribar molt avall en l'escala social. Es detecta constantment en els llibres de records i memòries. Al costat de l'agraïment al franquisme per haver pogut recuperar les propietats, i a vegades en molt bones condicions, es troba un altre tipus d'agraïment per poder seguir desenvolupant el tipus de vida quotidiana al qual estaven acostumats, per poder seguir mantenint els seus ritus religiosos i socials: un paper destacat a la parròquia, unes determinades formes de cultura i de relació social… I això es refereix des de la llotja del Liceu fins a *Els pastorets* del Cercle Catòlic, des del banc de primera fila a la missa de dotze fins a la feina generosa i anònima en les obres caritatives de l'Església. Des de l'alta burgesia fins a les classes mitjanes més pròximes als sectors obrers. Unes formes de vida que havien quedat trencades a mitjan 1936 i que molts nivells socials, i no només l'alta burgesia, van recuperar amb gust, afegint, si no quedava més remei, alguns dels nous rituals del franquisme, fos l'afiliació uniformada dels fills a les organitzacions de Falange o la col·laboració amb qualsevol altra iniciativa de les noves autoritats.

En el meu esforç per compensar tant el blanc-blanc amb què la retrataven els d'un costat com el negre-negre amb què la retraten altres, espero haver aconseguit un gris el més aproximat possible a la realitat d'aquella Barcelona de 1939. De cap manera no hauria volgut oferir un panorama de color de rosa, que no tindria res a veure amb aquella ciutat plena de misèria moral i material que va quedar quan es va esvair el fum dels últims bombardejos de la Guerra Civil.

11. *L'Avenç*, núm. 251 (octubre 2000), p. 46.

DRETA I PODER LOCAL AL SEGLE XX A CATALUNYA I AL PAÍS BASC

ANTONIO FRANCISCO CANALES SERRANO
Universitat de La Laguna

Aquest article resumeix les conclusions de la meva tesi doctoral sobre l'evolució ideològica i la pràctica política al llarg de bona part del segle XX de les dretes a Vilanova i la Geltrú (Barcelona) i Barakaldo (Biscaia).[1] La recerca comença amb l'estudi de l'aparició de propostes polítiques identitàries alternatives a l'espanyola a començament del segle XX i la seva imbricació en un context més ampli de replantejament dels principis polítics comú al conjunt de les dretes. Això implica abordar les complexes relacions que catalanistes i nacionalistes bascos mantingueren al llarg de la primera dècada del segle amb la resta de les dretes i oferir un model explicatiu del procés que conduí al trencament obert a final de la segona dècada del segle. Un cop definides les dues branques de la dreta a ambdues localitats segons el referent nacional o comunitari, s'estudien les estratègies de competència o aliança sota les diferents conjuntures polítiques. La diferent naturalesa social del catalanisme conservador i el nacionalisme basc constitueix la clau explicativa de l'evolució divergent que ambdós moviments seguiren durant el període republicà i sota el franquisme.

LA NOVA MANERA DE FER POLÍTICA

La desfeta colonial de 1898 donà pas a un ampli debat sobre el caràcter de la nació espanyola, el seu lloc en la modernitat i el seu sistema polític que es coneix com a *regeneracionisme*. La identificació, a la pràctica, de modernització del sistema polític amb desenvolupament del liberalisme o democratització ha tendit a amagar que aquesta no era l'única via per adequar el sistema polític a les noves realitats econòmiques i socials de principi de segle i que, per tant, no tothom que parlava sobre la regeneració estava pensant en aquesta sortida. Al contrari, una de les conseqüències de la desfeta fou una crisi de legitimitat del liberalisme com a instrument vertebrador de la vida política. Aquesta crisi de legitimitat afectava tot un espectre de tradicions i sensibilitats dretanes que desconfiava de la capacitat del liberalisme per oferir resposta als desafiaments que els exclosos del sistema polític començaven

1. *Derecha y poder local en el siglo XX: Evolución ideológica y práctica política de la derecha en Barakaldo (Vizcaya) y Vilanova i la Geltrú (Barcelona), 1898-1979*, tesi doctoral dirigida per Borja de Riquer i Permanyer i llegida al Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona el desembre de 2002.

a plantejar sense sacrificar uns interessos ideològics i socials, la defensa dels quals es considerava prioritària. D'aquí que per a aquests sectors la qüestió fos com articular un projecte polític legítim que restaurés la representació de les elits tradicionals, integrés els nous sectors significatius políticament i social i evités les perilloses conseqüències de la democratització política.

L'espai de convergència dretà que la recerca d'aquesta fórmula definia era comú al conjunt d'Espanya i constituïa el rerefons de part dels discursos regeneracionistes. Tanmateix, tingué un desenvolupament més gran en aquelles zones com ara Catalunya o el País Basc on les conseqüències socials i polítiques de la industrialització feien més peremptori el problema de com integrar políticament els nous sectors que pugnaven per participar en la vida política, ja fossin treballadors o noves classes mitjanes. La idea d'una comunitat orgànica supraindividual que condensés conservadorisme, catolicisme i tradicions es perfilava com la clau de volta d'una nova manera de fonamentar l'acció política alternativa a l'individualisme liberal. Aquests replantejaments constituïren un context favorable tant pel salt qualitatiu que visqué el catalanisme en el canvi de segle com per l'aparició del nacionalisme basc. Però aquests nous discursos identitaris alternatius a l'espanyol no exhaurien l'espai de convergència; eren només una expressió més del conjunt de reconsideracions que afectaven les dretes atemorides davant d'un previsible desenvolupament del liberalisme polític. Per això, més que l'adscripció nacional d'aquesta comunitat orgànica i les seves implicacions en la configuració de l'Estat espanyol, el que interessava eren els nous elements que es feien jugar en la seva definició. Per a bona part dels grups dretans, la novetat interessant de les propostes nacionalistes radicava en la dotació de significacions polítiques a elements que fins al moment no les havien tingut per la fonamentació liberal de l'acció política. Adquiriren així una nova significació qüestions com ara les peculiaritats lingüístiques, culturals, de costums o tradicions que havien sobreviscut a la feble acció nacionalitzadora de l'Estat espanyol. Tot allò que fonamentés l'acció política en un sentit conservador al marge del joc d'interessos individuals propi de la política liberal es veia afectat per aquest procés de dotació de significats.

Aquest espai de convergència comú a bona part de les dretes es desenvolupà de manera molt diferent a Vilanova i a Barakaldo, com a conseqüència tant de les especificitats locals com del context regional. Tanmateix, totes dues localitats visqueren a final de segle un qüestionament del model polític imperant fins al moment. A Vilanova, la dreta es rebel·là contra un model basat en el desenvolupament del liberalisme polític que donava als liberals la representació del districte en canvi del protagonisme polític local dels republicans. En la seva rebel·lió, la dreta vilanovina comptà amb l'aliança de nous agents polítics: els nous catalanistes i els catòlics integristes que fins al moment no havien aconseguit tenir una incidència en els plantejaments polítics de la dreta local. A Barakaldo, aquesta rebel·lió es dirigí contra el poder de la gran empresa Altos Hornos, reivindicant el paper dels notables tradicionals

com a representants naturals del poble. La vinculació de bona part d'aquestes velles elits als interessos d'Altos Hornos i el gran poder de l'empresa frustraren aquest desafiament que, malgrat el seu fracàs, mostrava tant l'existència d'un desacord davant el model polític entre els notables locals com la d'un conjunt d'elements ideològics disponibles per a una legitimació no liberal d'una altra manera de fer política.

La procedència social dels primers catalanistes i nacionalistes bascos estableix una diferència clara entre els sectors que impulsaren aquests nous discursos a ambdues localitats. A Vilanova, els primers catalanistes eren homes benestants, vinculats al món de les lleis; a Barakaldo, el nacionalisme apareix com a expressió de sectors mitjans de la societat agrària tradicional. Aquesta diferència en la significació social de catalanistes i nacionalistes bascos apunta a la capacitat d'incidència política molt desigual d'aquests moviments a la primera dècada del segle XX. El catalanisme aconseguí victòries espectaculars i es va imposar com el referent polític de la dreta catalana; el nacionalisme basc fou l'expressió més feble de la dreta basca. Dos factors resultaren clau per a aquest fenomen: en primer lloc, les aliances que els nacionalistes establiren amb la resta de les forces polítiques i socials, i en segon lloc, la pressió de l'esquerra que ajudà a forjar aquestes aliances.

L'aliança dels nacionalistes catalans amb sectors clau de la burgesia catalana donà lloc al naixement d'un partit regionalista que encapçalà una rebel·lió en tota regla de les bases socials i polítiques de la Restauració a Catalunya. Això féu que la seva aparició fos espectacular. A Vilanova, aquest fenomen queda il·lustrat per l'erecció com a home fort del districte d'un polític de la Lliga, Josep Bertran i Musitu, sense que el catalanisme hagués aconseguit una mobilització notable de l'opinió local. Bertran es convertí en el representat polític de tota la dreta local, al marge de les seves simpaties catalanistes, i en el mitjà a través del qual les societats econòmiques locals esperaven aconseguir finançament per al seu programa de desenvolupament econòmic.

En l'àmbit de la política local, el correlat del domini de Bertran no fou l'afirmació del catalanisme polític, sinó la *coalició vilanovina*. Aquesta coalició suposà una nova manera de fer política que negava el caràcter polític dels seus candidats i els presentava com els representants *naturals* de la localitat. El seu desenvolupament donà lloc a una mena de representació corporativa dels diferents sectors de la dreta i de les forces vives locals que es legitimava a través d'una apel·lació vilanovista. El protagonisme en el desenvolupament d'aquest discurs correspongué als catòlics que sortiren del seu ostracisme polític gràcies a aquesta fórmula política. Quan el 1913 els representants de les diverses opcions polítiques, inclosos els catalanistes, pretengueren frenar el protagonisme catòlic creixent, aquests s'imposaren electoralment en aliança amb els carlins i mostraren que la *coalició vilanovina* no era una mera juxtaposició de tradicions polítiques adobada amb un discurs més o menys oportunista, sinó que el vilanovisme havia aconseguit d'erigir-se en el principal instrument mobilitzador de les bases electorals de la dreta i en el referent d'una nova

manera de fer política. La síntesi vilanovista compaginava les apel·lacions catalanistes amb un compromís sòlid amb la defensa d'ordre social i de la religió i remetia a una actuació política genèricament de dretes enfront de les dissensions partidistes característiques dels *polítics*.

Els nacionalistes bascos no pogueren establir aquesta mena d'aliances amb sectors clau del poder restauracionista. Ni la burgesia biscaïna els necessità per defensar els seus projectes enfront del govern central, ni la resta dels sectors de la dreta es plegaren a articular-se a l'entorn de les seves propostes. El desafiament limitat de l'esquerra al conjunt del País Basc explicaria aquestes resistències a formular una nova síntesi política capaç de representar tota la dreta basca similar al regionalisme de la Lliga. En conseqüència, lluny de la irrupció espectacular en l'esfera política dels catalanistes, els nacionalistes bascos es veieren obligats a competir en inferioritat de condicions amb la resta de les tradicions polítiques de la dreta i a comptar amb la mobilització de les seves bases com a principal capital polític. A Barakaldo, els nacionalistes es veieren reduïts a una tradició més en les combinacions de sectors dretans que Altos Hornos col·locava al front del poder local i que l'esquerra anomenava *mayoría innominada*. Eren, tanmateix, l'únic sector de la dreta que basava la seva força en la mobilització de les seves bases. A partir de 1909, el nacionalisme barakaldès deixava de ser una expressió més de les forces vives del nucli urbà tradicional per esdevenir el protagonista de la mobilització política dels sectors no esquerrans als barris que escapaven al control directe d'Altos Hornos. Aquest recurs a la mobilització de les seves bases es traduí en desafiaments creixents per obtenir posicions millors en la coalició que l'empresa dirigia.

El trencament dretà

Com ja s'ha exposat, aquest primer període es caracteritzà a totes dues localitats per l'actuació conjunta de les dretes, que la presència de catalanistes o nacionalistes bascos no qüestionava. Aquest model canvià a partir de 1917, quan aquestes coalicions dretanes es trencaren i s'inaugurà una espiral d'enfrontaments, entre els sectors catalanistes o nacionalistes i la resta de la dreta. L'apel·lació *catalanista* o *basquista* deixava de ser patrimoni comú de les dretes per esdevenir un referent excloent que anava redefinint l'altre sector com a antinacionalista, quan no ho feia com a espanyolista.

L'èxit a l'hora de mobilitzar electoralment les seves bases estava en l'origen d'aquest trencament. A Vilanova, els catalanistes aconseguiren controlar l'ajuntament en solitari després de dècades de domini republicà. A Barakaldo, els nacionalistes foren més audaços i arribaren a pactar amb socialistes i republicans per excloure la resta de la dreta del poder local. Tanmateix, malgrat aquesta reafirmació del referent nacional o comunitari, les ambigüitats i la nostàlgia pel funcionament anterior persistien. Això provocà que després de la seva arribada al poder local tots dos movi-

ments veiessin paralitzada la seva acció de govern per una sèrie de crisis internes. A Barakaldo, les diferències davant temes com ara la secularització, els símbols públics o la relació amb l'esquerra minaren la política nacionalista. A Vilanova, a aquestes qüestions s'afegí la corrupció de part dels nous governants.

Aquest trencament en el si de les dretes afavorí l'esquerra. D'acord amb l'estratègia de Prieto, a escala biscaïna, l'esquerra barakaldesa pactà amb la dreta no nacionalista l'ampliació de les seves quotes de participació en el poder local, malgrat que aquest pragmatisme es traduís en una pèrdua de força electoral. A Vilanova, en canvi, el retorn republicà al poder fou fruit de l'atomització de la dreta local i anà paral·lel a la seva recuperació electoral.

Els resultats d'aquest trencament de la coalició dretana inicial contradeien l'objectiu primordial del vell espai de convergència, és a dir, la recerca d'una fórmula política que evités precisament el que finalment es produí: l'ascens polític de l'esquerra. S'entén, doncs, l'existència de sectors que propugnaven el retorn a l'acció comuna que havia caracteritzat el període anterior. Així, els nacionalistes del nucli urbà de Barakaldo, que mai no havien volgut trencar amb Altos Hornos, seguien llançant ponts a la resta de les dretes o, més clarament, els catòlics vilanovins impulsaren una nova ofensiva vilanovista com a espai comú vertebrat pels principis originaris de defensa social i catolicisme.

El problema per a la conciliació dretana era que aquests notables ja no eren els únics agents en joc. L'èxit mobilitzador de les propostes nacionalistes i catalanistes havia introduït en el joc polític nous sectors que no compartien aquest ordre de prioritats. Al contrari, pressionaven per convertir encara en més excloent l'apel·lació nacionalista. Un exemple important d'aquestes noves forces posades en moviment eren les joventuts. La Juventud Vasca de Barakaldo tingué un paper important en l'evolució del moviment, i la joventut del Centre Català, Els Almogàvers, protagonitzà una intensa campanya per fer triomfar les propostes culturals i simbòliques del catalanisme.

La mutació i diversificació dels moviments catalanista i nacionalista basc

Els nous agents mobilitzats per catalanistes i nacionalistes bascos provocaren una mutació dels moviments originaris en oferir combinacions noves dels elements associats a la reivindicació nacional. L'enfrontament amb la resta de les dretes i la nova centralitat de l'apel·lació nacionalista que d'ell es derivava obrien la possibilitat de tres línies bàsiques de desenvolupament:

a) La primera era la de la radicalitat nacionalista. Com que la sobirania procedia de la nació i aquesta ja s'havia definit en contra de l'espanyola en tota una sèrie d'escaramusses durant els anys precedents, bona part dels mobilitzats començà a considerar que la defensa d'aquesta nació exigia una pràctica política que no es corresponia amb el possibilisme i el regionalisme característics de les direccions dels

partits nacionalistes regionalistes. Demanaven, en conseqüència, una política més radicalment nacionalista.

b) La segona font de dissensions procedia de la dimensió social dels programes nacionalistes. Tota idea de comunitat nacional implica, d'alguna manera, la de solidaritat entre els seus membres. Malgrat el blindatge originari, tant de catalanistes com de nacionalistes bascos, davant d'aquesta qüestió, a mesura que els sectors populars s'incorporaven a la mobilització nacionalista s'incrementava la tensió entre la comunitat espiritualment solidària i les desigualtats materials que es produïen en el seu si. Calia, doncs, introduir la qüestió social a l'agenda dels nacionalismes.

c) La tercera font de fricció era la més estrictament política i l'única que atemptava directament contra el nucli ideològic que havia actuat de motor de l'expansió nacionalista. Acceptada la idea d'una comunitat que aspirava al seu autogovern (definida a la pràctica per anys de lluita política), la seva vinculació estreta amb els continguts substantius originaris d'ordre social i religió començava a relativitzar-se. L'autogovern de la nació prenia una significació autònoma que no havia tingut fins al moment. Totes les propostes d'ordenament polític futur de la nació començaven a ser teòricament possibles, fins i tot les liberals o democràtiques. La mateixa mobilització electoral o la pràctica quotidiana d'oposició a les intervencions autoritàries de l'Estat afavorien aquests plantejaments. El regeneracionisme ultraconservador i corporativista inicial podia desembocar a la pràctica, a través de mecanismes no previstos ni, molt menys, desitjats, en un motor de democratització.

Al País Basc predominà la primera línia. Enfront del possibilisme de la Comunión Nacionalista, el nou PNB suposava bàsicament un retorn a l'ortodòxia sabiniana. L'escissió aberriana acabà aconseguint l'adscripció de tot l'entramat institucional nacionalista barakaldès. Tanmateix, a Barakaldo l'evolució no s'exhaurí en aquest retorn a la radicalitat, sinó que donà lloc al projecte d'un nou Partido Nacional. La participació als debats dels líders dels sindicats nacionalistes sembla que indica que la segona línia de desenvolupament, la social, tenia un paper en el naixement del nou partit, encara que les novetats que aportava se situaven més en la tercera línia. El Partido Nacional trencava amb la síntesi sabiniana i defensava un nacionalisme aconfessional i obert a posicions democràtiques i progressistes. D'altra banda, s'allunyava de la concepció essencialista de la nació basca que mantenien tots dos partits nacionalistes per incidir en la necessitat de la seva construcció a través de la unificació lingüística i territorial.

També a Vilanova es radicalitzà tant el catalanisme tradicional que s'arribà a depurar els catòlics en el seu si per reafirmar la seva independència. Per la seva banda, Els Almogàvers continuaren la seva campanya d'agitació cultural. El desenvolupament de la tercera línia fou menor que a la resta de Catalunya, però la fundació del Buró Nacionalista Democràtic Fortitud, obert a totes les tendències polítiques, il·lustra la presència de sectors del catalanisme que proposaven la seva

dissociació del conservadorisme i el catolicisme que havien vertebrat la seva expansió a Vilanova.

L'evolució soterrada sota la dictadura de Primo de Rivera

Aquest procés d'oberta diversificació i renovació es veié bloquejat per la dictadura de Primo de Rivera. El tancament de les societats polítiques reconduí l'activitat nacionalista i catalanista cap a àmbits com ara el cultural a Vilanova i l'esportiu i sindical a Barakaldo, on els processos evolutius continuaren actuant de manera soterrada. A Barakaldo, la dictadura aconseguí estabilitzar la política local a l'entorn de la dreta no nacionalista i dels homes que s'integraren a la Unió Patriòtica. A Vilanova, al contrari, la inestabilitat fou una constant durant aquest període i els homes de la UP que l'Estat promocionava, bàsicament els sectors dinàstics, toparen amb l'oposició de la dreta catòlica catalanista tradicional.

La caiguda del dictador deixà al descobert els resultats del procés de renovació dels moviments nacionalista basc i catalanista, que no s'havia aturat per la seva proscripció política. El catalanisme que renasqué a Vilanova no era el de l'antic Centre Català, seguidor de la Lliga, sinó el del Casal Catalanista, alineat políticament amb Acció Catalana. Igualment, a Barakaldo les primeres societats nacionalistes que es reconstituïren no foren les del nacionalisme tradicional, sinó les del nou partit Acción Nacionalista Vasca (ANV), de caràcter democràtic, progressista i aconfessional, hereu de l'efímer Partido Nacional. A totes dues localitats, aquests nous grups s'aliaren, a més, amb l'esquerra amb motiu de les eleccions municipals, subratllant el seu compromís amb la causa republicana i el programa reformista que implicava.

Aquesta evolució obligà els sectors més tradicionals del catalanisme i el nacionalisme basc a replegar-se sobre la vella matriu de catolicisme i defensa social i a relegar a segon pla la reivindicació nacional, ja que aquesta semblava actuar en el nou escenari polític en un sentit contrari a aquests principis. A Vilanova, aquests sectors pactaren a la defensiva unes candidatures unitàries de tota la dreta basades en el vilanovisme i el regionalisme. La situació era més complexa a Barakaldo. El nacionalisme tradicional dels barris tingué prou vitalitat com per presentar candidatures pròpies. Tanmateix, al nucli urbà els nacionalistes s'integraren amb la resta de les dretes en una candidatura única antirepublicana.

Els camins contraris sota la Segona República

Després de la caiguda de la monarquia, les dretes nacionalistes mantingueren aquest tancament de files amb la resta dels sectors de la dreta. Tant la Lliga com el PNB s'aliaren electoralment amb els carlins per formar un front que projectava una imatge hostil al nou règim. Durant els primers mesos, a Vilanova els catòlics foren els únics portaveus d'una dreta que havia desaparegut de l'esfera pública i accentuaren aquesta imatge. A Barakaldo, el procés de reconstrucció de la comunitat nacio-

nalista s'havia estancat, i una anàlisi de les eleccions revela que ANV en solitari era un competidor seriós capaç d'atreure un nombre important de votants del nacionalisme tradicional.

Aquesta actitud inicial donà pas al possibilisme un cop aprovada la Constitució i consolidat el nou règim. S'iniciava així la recerca d'un lloc propi en el nou marc republicà. Aquesta reorientació s'acompanyà de l'expansió organitzativa. A Vilanova, es reconstituí el 1932 el Centre Autonomista, alineat amb el catalanisme conservador, que pretenia convertir-se en el representant polític hegemònic de la dreta local. La seva estreta vinculació amb els sectors benestants queda subratllada per les aportacions econòmiques que aquests grups realitzaren per a la seva fundació. L'expansió associativa del nacionalisme basc a Barakaldo, per la seva part, no es produí fins a la rectificació de la inicial bel·ligerància antirepublicana. Al llarg de 1932 i 1933, el nacionalisme basc reconstituí el seu entramat associatiu anterior a la dictadura i l'amplià amb nous *batzokis* i amb noves seccions, com ara les d'infants i dones. La vitalitat de la comunitat nacionalista barakaldesa contrasta fortament amb l'activitat del Centre Autonomista que tot just es limitava als períodes electorals.

A mitjan del període republicà, el PNB s'havia convertit en un moviment interclassista de masses definit ideològicament. Aquest caràcter interclassista queda confirmat per l'anàlisi de l'extracció social dels seus dirigents i militants a Barakaldo. El 66 % dels seus dirigents procedia de les classes baixes, mentre que entre carlins, catòlics i Acció Popular les classes mitjanes eren hegemòniques. ANV compartia les característiques d'extracció social del PNB. L'anàlisi de les seves bases electorals també subratlla aquest caràcter interclassista del nacionalisme basc ortodox. Les seves candidatures eren les úniques que no mantenien correlacions significatives amb cap grup social, a diferència de les de la dreta no nacionalista, el vot de les quals estava molt lligat a les classes altes i mitjanes. En contraposició amb la naturalesa interclassista del nacionalisme basc, ambdues branques del catalanisme a Vilanova eren opcions polítiques amb un perfil social nítid. Tots els dirigents del catalanisme conservador pertanyien a les classes altes o mitjanes i, dins d'aquestes, la seva columna vertebral eren les classes mitjanes de negoci o botiga. Per contrast, el catalanisme que s'havia aliat amb els republicans no comptava entre els seus dirigents amb membres de les classes altes, i el grup hegemònic en el seu si eren les classes mitjanes dependents. Les altes correlacions de les candidatures del catalanisme conservador amb les classes altes i mitjanes i el correlat negatiu d'ERC mostren que actuava com a representant polític d'uns grups socials molt concrets: els sectors benestants i la petita burgesia de negoci i botiga.

Aquesta naturalesa social diferenciada del nacionalisme basc i del catalanisme conservador resultà determinant per a les evolucions divergents que ambdues forces visqueren a partir de 1933. El 1932, la Lliga semblava que es desplaçava cap al centre polític amb una aliança amb el grup democratacristià de la Unió Democràtica de Catalunya que deixà a la seva dreta una candidatura de les dretes més radicalitza-

des. Tanmateix, el 1933 la unió amb carlins i radicals tornà a produir-se. A partir d'aquesta data, el catalanisme conservador visqué una greu crisi política a remolc de la radicalització de les seves bases que el conduí a la subordinació a la resta de les dretes espanyoles. El PNB, al contrari, seguí el camí invers. El 1933 trencà amb la resta de les dretes i es mantingué en aquesta postura a les eleccions de 1936. La naturalesa interclassista del nacionalisme basc li permeté d'eludir els plantejaments de defensa social de les bases del catalanisme conservador i maniobrar i evolucionar en el marc republicà d'acord amb els objectius polítics fins arribar a una *entente* amb l'esquerra.

La crisi de representativitat que patí el catalanisme conservador amb la radicalització de les seves bases queda il·lustrada a Vilanova per les dificultats dels homes del Centre Autonomista per mantenir-lo com a referent polític del conjunt de la dreta. La publicació de *La Veu de Vilanova* el 1933 havia culminat el procés d'homologació de la dreta vilanovina i confirmava el catalanisme conservador com a referent polític. Des de *La Veu* es projectava la imatge característica de civisme i respecte al parlamentarisme, encara que una anàlisi més acurada revela que el catolicisme i la defensa social continuaven essent elements constitutius de la concepció del catalanisme dels homes del Centre Autonomista, alhora que mostra les seves dificultats per acceptar la legitimitat democràtica. Paral·lelament, la publicació catòlica *La Defensa* seguia articulant les pors més bàsiques de la dreta en clau religiosa. Després de la insurrecció d'octubre de 1934, la bretxa entre tots dos discursos s'amplià. El discurs catòlic es radicalitzà notablement i començà a apostar obertament per una rectificació militar de la situació. *La Veu*, per la seva banda, es mantingué en els marges del discurs tradicional i s'aplicà a reivindicar la legitimitat dels seus regidors enfront els nous polítics (cedistes i radicals) que el govern posava al front de l'ajuntament després de la destitució, i en part empresonament, dels regidors republicans. La marginació política dels homes del Centre Autonomista en la nova situació mostra la greu crisi de representativitat que vivien. *La Veu* se situava a la defensiva i es veia obligada a justificar davant dels seus lectors el perquè de la manca d'acord amb els regidors governatius. El silenci de *La Defensa* davant d'aquesta marginació revela que una part de la base tradicional del catalanisme conservador ja havia assumit que el catalanisme era el preu que calia pagar per una rectificació autoritària de la situació.

Aquesta radicalització de la dreta catalana s'accentuà amb motiu de les eleccions de 1936 en les quals el catalanisme conservador s'alià amb la resta de les dretes. Un discurs apocalíptic que identificava la victòria del Front d'Esquerres amb la revolució impregnà la mobilització electoral a Vilanova. Amb tot i això, *La Veu* realitzà equilibris complicats per seguir mantenint el referent catalanista. *La Defensa*, per la seva banda, parlava simplement de la necessitat de salvar la pàtria, i es cuidava molt d'especificar ja si aquesta era Catalunya o Espanya. Després de la derrota electoral, *La Veu* renunciava a mantenir les seves bases socials radicalitzades en el

marc del catalanisme conservador i desapareixia. Es consumava així el procés de suïcidi polític del catalanisme conservador a Vilanova. Durant els últims mesos republicans, l'únic portaveu de la dreta local fou la publicació catòlica que s'esforçava a negar amb radicalitat qualsevol possibilitat de diàleg amb la República.

Mentre el catalanisme conservador a Vilanova es veia arrossegat a la seva desaparició per la radicalització de les seves bases socials, el nacionalisme basc barakaldès seguí l'evolució contrària. El PNB no era presoner dels plantejaments de defensa social dels sectors burgesos o benestants, ja que no era el seu portaveu polític. La seva heterogeneïtat social li permetia maniobrar segons unes prioritats polítiques que es concretaven en l'Estatut d'autonomia. En contraposició a la submissió a la intervenció autoritària governativa del catalanisme conservador, els nacionalistes bascos s'uniren amb l'esquerra en el seu enfrontament amb el govern i abandonaren les corporacions locals amb motiu del conflicte dels ajuntaments bascos. A diferència del catalanisme conservador, el nacionalisme basc estigué amb l'esquerra contra el govern de les dretes i patí les mesures repressives. La mobilització de les seves bases i la consolidació del moviment fou l'opció seguida pels nacionalistes barakaldesos allunyats del poder, mentre que el catalanisme conservador vilanoví s'aferrava a les engrunes de poder que li deixaven els sectors promocionats des del govern central. Quan es produí la victòria del Front Popular, els nacionalistes bascos no només no s'havien aliat amb les dretes radicalitzades, sinó que participaven de la legitimitat republicana que envoltava el retorn de l'esquerra al poder. Els nacionalistes barakaldesos apostaren per recrear tot l'espai polític a partir d'aquesta nova legitimitat. Així, recomponien el govern local en aliança amb l'esquerra i oferiren a ANV d'encapçalar una candidatura conjunta a les *ante-votacions* per a alcalde. Amb això, imposaven una dinàmica política local basada en la competència entre nacionalistes i esquerra a la qual les bases de la dreta no nacionalista hagueren de sotmetre's.

Mentre la radicalització de les seves bases deixava sense espai polític el catalanisme conservador vilanoví, el nacionalisme basc aconseguia disciplinar les bases de la dreta no nacionalista i erigir-se en el seu únic referent polític a Barakaldo. El contrast entre ambdós moviments no podia ser més gran.

La Guerra Civil

L'esclat de la guerra segellà aquesta evolució divergent de nacionalistes bascos i catalanistes conservadors. Després d'un període de vacil·lacions i inhibicions, el PNB es comprometé amb el bàndol republicà a partir de l'aprovació de l'Estatut. De manera similar, els nacionalistes barakaldesos participaren en el govern local i, fins i tot, intentaren el seu control, fins a la caiguda de la localitat en mans dels nacionals. L'actuació del PNB els últims anys republicans i la legitimitat que això li atorgava ajuden a entendre que els nacionalistes no es veiessin afectats per la repressió de rereguarda. Malgrat el control de l'ordre públic per part de les autoritats republicanes, a Biscaia actuà la repressió descentralitzada en forma de passeigs i, sobretot, de l'as-

salt als centres de reclusió en moments puntuals. A Barakaldo, aquesta repressió se centrà en la dreta no nacionalista i la majoria de les víctimes es produí com a conseqüència dels assalts als vaixells presons *Cabo Quilates* i *Altuna Mendi*.

En contrast amb la continuïtat de les institucions republicanes a Biscaia, a Catalunya el col·lapse de l'Estat republicà després del fracàs del cop obrí un procés revolucionari que a Vilanova trobà en la destrucció dels temples la primera expressió de subversió de l'ordre tradicional. Pocs dies després, es deslligà una repressió descentralitzada contra els diferents sectors de la dreta. Aquesta onada repressiva, que es moderà a final d'estiu i desaparegué a principi de 1937, colpejà amb major duresa els sectors no catalanistes de la dreta local i els catòlics, a més de les classes altes. Malgrat la seva evolució, el catalanisme conservador semblava que retingués una certa legitimitat que limità l'efecte repressiu en el seu si a aquells simpatitzants que eren, a més, catòlics actius o persones socialment destacades. Amb tot i això, l'experiència de la guerra resultà traumàtica per al conjunt de la dreta vilanovina.

Els dos models de funcionament sota el franquisme

Sota el franquisme, a les localitats estudiades s'imposaren dos models de funcionament polític molt diferents. A Barakaldo, predominà la lògica de la victòria política que reservava el dret a manar en la nova situació als homes procedents de les opcions polítiques espanyolistes i ultradretanes que inspiraven el nou règim. Aquesta lògica política es traduí en l'acaparament del poder local pels carlins. No es permeté als grups socials burgesos o benestants esgrimir la seva preponderància econòmica o social per intervenir en el nou Estat, ni molt menys la participació de la dreta nacionalista. Aquest model es mantingué al llarg dels vint-i-sis anys d'alcaldia de José M. Llaneza.

A Vilanova, en canvi, davant la feblesa de la dreta que complia els requisits d'ortodòxia política, s'imposà la lògica de la victòria social. Els grups burgesos que havien derrotat les reivindicacions populars a la guerra aconseguiren el poder. En la mesura que aquest origen social remetia a una adscripció política catalanista, també el catalanisme conservador s'integrà al nou règim i, fins i tot, alguns militants del catalanisme que havien pactat amb els republicans. L'intent del nou alcalde i cap local nomenat el 1941 de posar fi a aquesta situació amb una política ortodoxa i excloent generà una àmplia resistència de la dreta tradicional que provocà una greu crisi política. El 1943, els principis integradors tornaren a imposar-se i s'inaugurà una etapa llarga d'estabilitat política basada en una mena de corporativisme representatiu de tots els sectors de la dreta dirigida per membres de la tradició espanyolista minoritària. Una peça clau per al bon funcionament d'aquest model fou Antonio Ferrer Pi, que ocupà l'alcaldia des de 1946 fins a 1969. Aquest model de funcionament polític entroncava amb la *coalició vilanovina* de principi de segle i coincidí amb el ressorgiment del discurs vilanovista que l'havia acompanyada. El nou vilanovisme esde-

vingué el discurs oficial del règim a la localitat, desplaçà la retòrica falangista i espanyolista i constituí el marc on harmonitzar l'adhesió de la dreta tradicional vilanovina al règim amb les seves fidelitats simbòliques i culturals catalanistes. Gràcies al vilanovisme, el catalanisme catòlic aconseguí fer triomfar propostes culturals pretesament tradicionals que no havien comptat amb l'acceptació de la societat local en períodes de llibertats públiques. Tot el debat polític i ideològic de la primera meitat del franquisme a Vilanova es mogué en aquest context de recerca de fórmules que apuntalessin aquesta integració de la dreta catòlica catalanista tradicional al règim.

Contràriament, a Barakaldo José M. Llaneza mai no pretengué estendre ponts cap a la dreta nacionalista. Al marge de quina fos la seva recepció per la comunitat nacionalista, el programa de recristianització coactiva de la societat barakaldesa i l'exaltació nacionalcatòlica que l'acompanyà no pretenia reconciliar el règim amb el nacionalisme basc. Les noves autoritats no cercaren l'ampliació del consens franquista en aquesta direcció, sinó cap a les masses de treballadors davant de les quals es potencià un discurs obrerista que legitimava el règim a partir de les seves realitzacions socials. La base popular del carlisme constituïa una font de personal polític que permeté a Llaneza mantenir l'exclusivisme polític i, alhora, integrar sectors populars. El sistema de renovació a través d'eleccions municipals es desenvolupà en aquest àmbit interclassista definit per l'adscripció política ultradretana i espanyolista. A Vilanova, per contrast, mai no es repetiren les eleccions després de 1948 i la selecció del personal polític continuà responent a una representació dels diversos sectors de les forces vives, completada amb puntuals cooptacions de sectors que podien arribar a escindir-se del consens franquista.

Els anys seixanta, els grups definibles per la seva adscripció política de preguerra desaparegueren i deixaren pas a un nou personal polític. A Barakaldo, aquests canvis es desenvoluparen després de la caiguda de Llaneza el 1963 a conseqüència de la seva negativa a sotmetre's a les pretensions urbanístiques d'Altos Hornos. A Vilanova començaren a afirmar-se des de 1958. El nou personal polític procedia en la seva majoria de les organitzacions del *Movimiento* i dels nous grups socials que el *desarrollismo* afavoria: les noves classes mitjanes professionals o els estrats superiors de les baixes. A Barakaldo, aquesta evolució jugà en detriment de la presència de treballadors, mentre que a Vilanova la promoció de perits, tècnics i empleats trencà el domini que s'havia donat fins al moment de propietaris, industrials i petita burgesia de negoci i botiga.

A mitjan anys seixanta, l'aparició de crítiques a la premsa sobre les greus deficiències dels equipaments i serveis col·lectius a Barakaldo obria una nova situació de cert control de l'opinió pública sobre les autoritats locals. La incapacitat de l'alcalde Luis Ingunza per afrontar aquest nou fenomen acabà forçant el seu cessament el 1967. D'altra banda, el desenvolupament associatiu de la segona part de la dècada dels anys seixanta il·lustra l'aparició d'una nova societat civil menys fiscalitzada pel règim i progressivament capaç de pressionar les autoritats locals, especialment mit-

jançant les associacions de caps de família. A Vilanova, en canvi, la premsa no va tenir aquest paper, sinó que continuà essent la plataforma de propaganda vilanovista d'Antonio Ferrer Pi, malgrat que també es va anar reafirmant una nova societat civil, més lligada, però, a l'àmbit cultural i recreatiu que als problemes plantejats pel desenvolupament econòmic.

En resposta a aquests desenvolupaments, es detecta a final dels anys seixanta a totes dues localitats un replegament defensiu il·lustrat per l'entrada a l'ajuntament de directius vinculats a les principals empreses locals i a la resurrecció de la litúrgia del *Movimiento*. Després de la dimissió d'Antonio Ferrer Pi el 1969, el nou alcalde de Vilanova fou un home d'escassa talla política que deixà un camp d'actuació ampli als interessos que representaven els nous regidors i que dimití després de la mort del dictador. A Barakaldo, el nomenament de Luis Alfonso Caño, el 1970, suposà una rectificació de l'obertura relativa viscuda sota la breu alcaldia del successor d'Ingunza. Caño eliminà els debats als plens, centralitzà la relació amb la premsa, es va sotmetre a les pretensions urbanístiques d'Altos Hornos i es promocionà entre la classe política biscaïna del franquisme tardà.

Cap a la democràcia

Mort el dictador, les dretes que havien participat en el règim apostaren majoritàriament per la reforma. Les postures nostàlgiques no tingueren gairebé incidència electoral i la disjuntiva es plantejava entre el pragmatisme reformista de la progovernamental UCD i les propostes polítiques impulsades per la dreta catalanista o nacionalista basca. Ambdues opcions quedaren pràcticament empatades tant a Barakaldo com a Vilanova a les primeres convocatòries electorals, caracteritzades per la victòria local de les esquerres. Tanmateix, el PNB guanyà a Barakaldo les eleccions municipals de 1979. Aquest triomf i el suport posterior que rebé dels regidors de la UCD per formar govern confirmaven, després de quaranta anys de dictadura, allò que ja havia quedat clar el 1936: la dreta no nacionalista havia de doblegar-se davant la legitimitat i l'arrelament social dels nacionalistes bascos. Els escassos vots de Convergència i Unió, per darrere de la UCD, mostraven a Vilanova les dificultats tradicionals de la dreta catalanista per legitimar-se en un marc de llibertats públiques. La naturalesa diferent de la dreta catalanista i de la nacionalista basca estudiada durant el període republicà seguia present després del franquisme.

R E C E N S I O N S

RETUERTA JIMÉNEZ, M. Luz; SANMARTÍ ROSET, Carme [dir. i coord.] (2002). *Sant Feliu de Llobregat: Identitat i història*. Sant Feliu de Llobregat: Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat.

Des de fa un temps s'ha desvetllat un fort interès pels llibres que desenvolupen la seva trama sobre temes històrics, com està succeint amb les novel·les sobre la Guerra Civil, moltes d'elles basades en una producció historiogràfica que no ha sabut arribar al públic, com recentment declarava Mary Nash. D'on neix aquest interès pel passat en el món globalitzat en què vivim? És possible que el repte dels historiadors sigui saber connectar amb aquest públic del qual parla Mary Nash i fer-li fàcil el coneixement del passat en un moment en què s'està produint una ruptura que afecta les estructures de la societat que ens porta directament a un futur inquietant i que fa necessària una referència identitària, precisament pel perill que el procés globalitzador pot causar en un teixit social fràgil emmarcat en la diversitat cultural.

En aquesta direcció són evidents els esforços que des de les institucions públiques i les associacions culturals s'estan fent per posar a l'abast del públic eines que permetin interrelacionar els béns culturals, la memòria col·lectiva i el territori, el que podríem definir com construir un pont entre passat i present. I és des d'aquesta perspectiva que l'ús social de la memòria històrica passa per saber transmetre-la al públic al qual va adreçada.

Arran de la celebració del mil·lenari de Catalunya, el 1987, molts pobles, viles i ciutats han cercat en el passat la data fundacional de la seva primera comunitat. Així hem vist com una bona quantitat d'indrets de Catalunya n'han deixat constància amb l'edició d'una publicació que serveixi de testimoni perdurable. En el cas de Sant Feliu de Llobregat, l'interès per reconstruir la seva història no va respondre a aquesta motivació, tot i que la llarga gestació de l'obra ha coincidit feliçment amb els mil anys del seu naixement, basada, si més no, en els documents postcarolingis, ja que l'antiguitat dels assentaments humans en el territori que avui és Sant Feliu de Llobregat s'endinsa, com queda palès, en el llunyà Paleolític.

L'obra *Sant Feliu de Llobregat: Identitat i història* és el resultat de la recerca i del treball d'un equip de persones especialistes en diverses disciplines: l'arqueologia, la geografia, la sociologia,

la història de l'art i l'arquitectura. Tots ciutadans de Sant Feliu que, amb un esforç continuat i amb la coordinació de dues historiadores i grans professionals, M. Luz Retuerta i Carme Sanmartí, han aconseguit compendiar una història mil·lenària. És gratificant que la celebració de les característiques d'un mil·lenari hagi fet possible aquesta obra, ja que té l'atractiu d'oferir diferents lectures que es combinen i complementen. El gran observador de la nostra història, Pierre Vilar, recomanava, fixant un codi al qual sempre es fa necessari retornar, repensar la història estirant del fil que ens ofereix el coneixement multidisciplinar.

Les possibles lectures de l'obra es concreten, d'una banda, en la disposició estudiada i acurada de les imatges i la descripció que les acompanya, que actuen de fil conductor i ofereixen la possibilitat de copsar la part essencial del seu contingut. I de l'altra, en la lectura del text, disposat en capítols, seguint un ordre cronològic.

El primer capítol, escrit per Jordi Amigó Barbeta i Jordi Cortadella Morral, permet seguir les petjades que l'home del Paleolític va deixar sobre aquest territori fins arribar a les formes de relació, producció i cohesió que s'aniran establint amb altres comunitats que buscaran el seu hàbitat a la vall mitjana del riu Llobregat. D'aquesta manera, s'entén el llarg camí recorregut en l'ocupació permanent d'aquesta zona fins arribar al procés de transformació, que s'inicia el segle VII a. de C., amb l'estructura estatal i l'organització social jerarquitzada del món ibèric, i que enllaçarà amb el domini romà.

Devem als historiadors Luis Monjas, M. Luz Retuerta i Carme Sanmartí la recerca i redacció del període medieval de Sant Feliu de Llobregat amb les vicissituds dels canvis de jurisdicció que afectarien la població pagesa d'aquest territori, mancada de parròquia que pogués actuar com a espai de sociabilitat. La pertinença dividida entre les parròquies de Sant Just Desvern i Sant Joan Despí feia que capelles de Sant Feliu i Sant Pere actuessin de sufragànies d'aquelles, fet que dificultava la formació d'un nucli urbà. Una situació que es va mantenir fins al 1524 quan, finalment, es va autoritzar la constitució d'una parròquia pròpia per a Sant Feliu.

A partir del segle XVI, Sant Feliu es transforma; la proximitat a Barcelona esdevindrà un element important. Capitals forans procedents del comerç i de la manufactura seran invertits en terres i arrendaments. La millora dels camins i un servei de correus setmanal faran d'elements dinamitzadors, ja que atrauran una important massa jornalera i menestral procedent de França. En l'obra recentment publicada de la historiadora Mercè Gras, s'explica precisament el procés judicial fet contra una dona originària del regne veí, acusada de practicar la bruixeria.

Aquest canvi de tendència farà que en la primera meitat del segle XVII un personatge, Jaume Falguera, compri propietats, terres i cases a Sant Feliu. La relació de la seva família amb la vila al llarg de dos segles evolucionarà i deixarà la seva empremta en un edifici emblemàtic que ja forma part del patrimoni històric i col·lectiu santfeliuenc: el Palau

Falguera. Aquest edifici emblemàtic ha estat recuperat recentment per part del municipi i ha estat reconstruït gràcies a l'estudi que sobre ell han fet M. Luz Retuerta i Carme Sanmartí, que s'ha materialitzat en un llibre de consulta indispensable. A partir del primer terç del segle XVII, la violència desfermada del bandolerisme, les guerres i les càrregues fiscals derivades dels allotjaments militars van abocar a l'empobriment de la pagesia santfeliuenca, afectada, com la de la resta del principat, per la crisi social de final del segle XVII, especialment virulenta al Baix Llobregat i, sobretot, a Sant Feliu de Llobregat, a causa del protagonisme polític de Jaume Falguera.

Acabada la Guerra de Successió, apareixen famílies benestants que construiran grans residències, com ara l'industrial Erasme de Gònima, els Dusai, els marquesos de Gironella o el cas dels Falguera, que van rebre el reconeixement reial perquè havien allotjat Felip V l'any 1701 al seu palau de Sant Feliu. Les descripcions que fa el baró de Maldà, visitador d'aquestes cases amb motiu de festes i reunions i que recull en el seu *Calaix de sastre*, resulten un testimoni inestimable en aquest sentit.

El capítol corresponent al segle XVIII, a càrrec de Jordi Cañameras, s'inicia amb un estudi sobre el creixement demogràfic, resultat d'una societat dinàmica, que evoluciona cap a una economia mixta, en la qual les manufactures i altres activitats professionals modificaran l'estructura social i política de Sant Feliu. En aquest segle es procedeix a una vertebració territorial pel reforçament de les vies de comunicació que permeten el desenvolupament i la intensificació de l'agricultura que va viure la davallada de final de segle amb la plaga de la fil·loxera. El canvi de conreus i l'especialització en arbres fruiters van permetre la sortida de la crisi.

D'una industrialització incipient que es remunta als segles XVI i XVII, s'entrarà en un dinàmic segle XIX que veurà la consolidació del procés industrialitzador del sector tèxtil a partir de la implantació de la màquina de vapor a les fàbriques de Bertrand i Serra, Galtés, Sola-Sert i la dels Germans Vila.

L'obra no deixa cap buit temàtic: la menestralia, la pagesia, l'educació, fins enllaçar amb el segle XX, on el desenvolupament econòmic i demogràfic santfeliuenc comportarà una dinàmica social que quedarà reflectida en el fenomen associatiu. El paper que les associacions de començament del segle XX tenen en la mobilització política i cultural de Sant Feliu queda palès en la pervivència que aquestes han mantingut malgrat el tall de la Guerra Civil i els entrebancs que sofriren per al seu desenvolupament normalitzat al llarg dels quaranta anys de franquisme, passant pels anys seixanta, quan tot el Baix Llobregat es convertirà en una comarca receptora d'immigració i esdevindrà una vertadera cruïlla de cultures, procés del qual Sant Feliu no ha estat aliè i que catalitzarà en una societat múltiple i diversa, capaç de conviure i integrar.

Un element destacable de l'obra com a element interessant i complementari és l'índex temàtic i cronològic, molt ben elaborat per facilitar la consulta, del qual no podem deixar d'esmentar la re-

lació dels alcaldes que han ocupat la presidència de l'Ajuntament de Sant Feliu de Llobregat des de 1810 fins a 2002 i la bibliografia interessant que acompanya cada capítol.

Sant Feliu de Llobregat: Identitat i història no és, com ja s'ha dit al principi, una obra commemorativa. És molt més que això. És una obra que combina el resultat de moltes hores de recerca i estudis inèdits dels seus autors amb un resultat atractiu que en facilita la divulgació, que en definitiva és el que es pretén. Que es conegui la història del lloc on es viu o d'on es procedeix és una manera de fixar les arrels de la nostra identitat.

CONXITA SOLANS RODA

SERRANO DAURA, Josep (2000). *Senyoriu i municipi a la Catalunya Nova (segles XII-XIX): Comandes de Miravet, d'Orta, d'Ascó i de Vilalba i baronies de Flix i d'Entença*. 2 v. Barcelona; Fundació Noguera. 1.224 p. (Col·lecció «Estudis»; 25 i 26)

Darrere una tesi de finalitat jurídica, l'estudi de les estructures locals de la senyoria a la Catalunya Nova, i en concret a les terres de l'Ebre, es troba un monumental estudi d'història política i econòmica, en el qual estaria temptat de dir que la part jurídica queda tan integrada en el conjunt que gairebé s'hi confon.

Després d'una ràpida presentació tant de l'àmbit geogràfic com de la conquesta cristiana, l'autor estudia, en primer lloc, la senyorialització del territori, examinant en cada cas l'evolució de la titularitat de la senyoria, els principals documents que la regeixen (cartes de població, concòrdies...) i l'evolució de la població. Val a dir que en aquest darrer aspecte el treball conté alguns errors que examinarem més endavant.

Dedica, després, unes pàgines, podríem dir que definitives, a la discussió de la prou complexa qüestió de la frontera, que tanca amb la clarificadora afirmació que el dret defineix el territori.

A l'hora d'entrar en el règim legal imperant, hi ha una introducció sobre el dret general del Principat i la seva evolució, així com de la relació entre dret general i drets municipals. A continuació, s'examinen els codis de costums i les cartes de població de les diferents poblacions i les seves concordances i discordances amb els usatges de Barcelona i els costums de Lleida, amb un colofó sobre la Nova Planta i els canvis que va representar. Costums i cartes de població regien la vida dels cristians, però, a la zona, la població musulmana va ser predominant durant molt temps i hi havia també una minoria jueva important; s'examina l'evolució d'una i altra comunitat i l'ordenament jurídic que les regia. A més, en relació amb els jueus, hi ha uns interessants *excursus* sobre la seva conversió i sobre la qüestió de la usura. Pel que fa als musulmans, es presta una atenció especial a les càrregues que suportaven; en aquest punt no es distingeix prou bé, però, en-

tre les càrregues pròpies dels musulmans i les que podien obligar també els cristians, com ara l'obligació de pujar la verema al castell o de treballar les terres del senyor. El tema de la conversió de les comunitats sarraïnes i la seva transformació en moriscos es considera prou important com per ser tractat en un capítol a part.

La part central de l'obra fa referència a la posada en peu del règim feudal i la seva evolució. Serrano té l'encert de tractar, a la vegada, tot el conjunt feudal, com mostra prou bé el capítol introductori referit a les fonts documentals on, vora les donacions comtals que estan a l'origen de la constitució de les diferents senyories, figuren les cartes de població i els contractes d'establiment. Aquest esquema és desenvolupat després enmig de la dialèctica constant entre monarques, senyors i vassalls. Cal destacar en aquest apartat la diferenciació clara entre la senyoria alodial i feudal, les qüestions relatives a la jurisdicció i els delmes, i els drets i serveis comunitaris, des de la pastura a les botigues, pertanyessin a la comunitat o fossin privatives senyorials.

Dins del mateix capítol, s'estudia l'ampli ventall de rendes senyorials i també les prerrogatives dels senyors jurisdiccionals, mentre que l'organització senyorial (batlles, procuradors, etc.) és el tema del capítol següent. Al meu parer, aquests aspectes, clars i entenedors un per un, haurien quedat més ben ordenats començant per tot l'estudi de les diferents formes de senyoria (senyoria territorial i jurisdiccional), continuant per l'organització senyorial i acabant amb les rendes senyorials i les maneres de fer-les efectives. I, possiblement, també hauria estat millor posar aquí les pàgines dedicades a la justícia senyorial, que clouen l'estudi.

Després de l'examen de la part senyorial, la darrera part del llibre, molt més curta, descriu els municipis, la seva organització i la seva actuació. El tema més innovador d'aquestes pàgines és el corresponent a les finances municipals i a les maneres de contreure i suportar, fins on es podia, l'endeutament col·lectiu. Contra el que passa amb el règim senyorial, on la Nova Planta no representa gaires innovacions, quan tracta del municipi el daltabaix que representa la Nova Planta obliga a dedicar-li una tercera part de l'espai.

Finalment, l'obra es tanca amb un tema més plenament jurídic, la justícia senyorial, amb un ampli i innovador examen processal; com en tot l'espai senyorial, la justícia tampoc no va experimentar canvis importants, si bé al llarg del segle XVIII hi va haver repetides normes i lleis sempre en el sentit de restringir la participació de les autoritats municipals en l'exercici de la justícia.

En l'apèndix, es publiquen set documents il·lustratius de diversos fets de dret que afecten les comunitats: des de la donació del territori fins a la presa de possessió del senyor.

Serrano Daura ha escrit una d'aquestes tesis *que fan època*: el tema és ampli i mal conegut i, a més, text i notes donen fe d'un devessall de coneixements i d'erudició que, però, no entrebanquen la lectura. Només li retrauríem

un cert desordre en l'ordenació d'algunes parts i una confusió en els fogatges, que em penso que cal assenyalar perquè segurament la bona i còmoda presentació de Serrano serà repetida en més d'una obra. Serrano diu que el fogatge de 1358, publicat per Pons Guri, ha estat després atribuït al període 1378-1381; però en realitat el que havia estat publicat per Bofarull com de 1359 és el de 1378, amb afegits posteriors fins més enllà de 1381. Això fa que les dades que dóna com de 1378-1381 siguin de 1358, o sigui, del fogatge publicat per Pons Guri, i els atribuïts a 1359 siguin, en realitat, els focs de 1378, fet que comporta un canvi de perspectiva important en l'evolució de la població medieval.

GASPAR FELIU

RECASENS I COMES, Josep Maria (2001). *La Taula de Canvi i de Dipòsits de Tarragona i la ciutat dels seus temps (1548-1749)*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona. 257 p.

Amb el fil conductor de la Taula de Canvi i en gran part gràcies a la documentació d'aquesta, l'autor traça una vívida història de la ciutat i el seu entorn al llarg de dos segles plens d'esdeveniments i transformacions. L'obra comença amb l'explicació de l'intent de crear una taula a començament del segle XV, amb privilegi de 1417 i nomenament de taulers el 1428, que l'hauria convertit en la tercera taula efectiva, darrere les de Barcelona i València. El consell de la ciutat, però, després d'algunes desavinences amb els taulers i oficials nomenats, decidí no tirar endavant la institució.

Caldria esperar un segle i mig, dins de la gran tongada de creació de taules que va de l'establiment de la de Girona, el 1567, al de la d'Olot, el 1617. En aquest mig segle es crearen vuit taules a Catalunya i quatre a la resta de la Corona d'Aragó. El privilegi va ser demanat per la ciutat de Tarragona el 1579 i concedit el 1581; l'obertura de la taula es va produir a final de 1584.

Com a introducció a la creació de la taula, l'autor fa una àmplia descripció de la Tarragona de 1585, en la qual explica el creixement demogràfic, la societat estamental, amb una atenció especial a l'estament eclesiàstic, dominat aquests anys per la introducció de les reformes de Trento, i les tensions polítiques i socials, a les quals s'afegeix la preocupació per la pirateria. Un capítol a part és dedicat a la institució municipal, a la seva organització i a la seva composició, però, sobretot, a l'organització, al funcionament i als problemes de la hisenda i les finances municipals. Un capítol que, a primera vista, pot semblar desordenat, enllaça la situació de la hisenda amb la creació de la taula a través de l'explicació de les dues concòrdies (1465 i 1548) per a la liquidació del deute municipal. Després d'aconseguir la liquidació el 1571, sembla que la ciutat pogué pensar en l'establiment de la taula de canvi, en un moment de bonança econòmica gràcies al creixement

del comerç marítim, l'expressió del qual seria l'augment del nombre de comerciants i botiguers, l'establiment de nous gremis, la construcció o millores d'esglésies i edificis públics i algunes millores urbanístiques.

Després d'explicar la creació de la Taula, hi ha dos capítols dedicats a la seva administració (de fet, més aviat organització) i al seu funcionament. En el primer, després de tractar de les ordinacions, del personal i dels seus salaris, hi ha una comparació interessant dels oficis dels elegits que permet veure que, a partir de la guerra dels Segadors, els mercaders perden importància: de representar el 35,4 % dels taulers, passen al 18,5 %; entre els tenidors del llibre major, baixen del 70,9 % al 44,4 %, i entre els caixers, del 51,6 % al 3,7 %. A part d'una major diferenciació per categories o bé per oficis, la caiguda sembla que es deu a la introducció de la noblesa en el càrrec de tauler, i la dels botiguers i «artistes» (apotecaris i adroguers) en la tinença del llibre major i en l'ofici de caixer.

En el capítol dedicat al funcionament de la Taula, s'assenyalen els dies i les hores d'assistència al públic, els tipus d'imposicions (voluntàries i forçades, en dipòsit o en joies) i, sobretot, les ordres de pagament, que permeten veure una rica varietat d'instruments, amb exemples ben triats i ben comentats. Un altre capítol està dedicat a la comptabilitat de la Taula; comença amb la descripció de les sèries dels llibres conservats, però la part més interessant és, sens dubte, el resseguiment del camí comptable de les operacions, que s'aconsegueix amb una explicació molt clara. Completen aquesta descripció del funcionament de la Taula unes breus pàgines sobre les inspeccions de la Taula i els fraus, i unes altres sobre les formes més corrents de préstec que deixaven rastre a la Taula.

D'una manera que resulta estranya, entre aquesta descripció de la creació i el funcionament de la Taula i la seva evolució, s'insereix un capítol sobre «La ciutat entre 1585 i 1749», amb una descripció acurada de la conjuntura en dos períodes, cadascun d'ells amb dues etapes, que el mateix autor qualifica «d'una mica forçada». A parer meu, la primera etapa (1585-1640) està plenament justificada i la divisió que se'n fa (1610) correspon al que sabem de la conjuntura global catalana. En canvi, potser l'afany de simetria fa que el segon període resulti asimètric: els anys 1641-1749 es divideixen en dos moments, separats pel 1663, que són, per tant, de llargada molt desigual i amb l'inconvenient que no té en compte la guerra de Successió i la Nova Planta. De veritat que tot això no va tenir incidència sobre la vida de la ciutat? Costa de creure quan, si més no, el règim municipal va ser totalment subvertit. Una divisió en tres etapes em sembla que hauria estat més aclaridora.

La primera etapa, 1585-1610, ve marcada per la puja general de preus i el seu contracop, l'endarreriment dels salaris, i, sobretot, per les dificultats de 1591-1592, quan se sumaren les males collites i la pesta; la incidència de la pesta permet mostrar el comportament de les classes benestants, que dipositen diners i joies a la Taula abans d'abandonar la ciutat. També l'endeutament del

municipi i els intents de la noblesa perquè els seus membres fossin admesos a l'ajuntament causaren diversos problemes aquests anys. L'etapa 1611-1640 ve dominada per l'endeutament de la ciutat i els intents de fer-hi front, i per les alteracions monetàries. Tot plegat portà la ciutat al caire del col·lapse financer després de les despeses de la guerra de Salses, preludi de la guerra dels Segadors.

El segon període s'inicia amb la guerra dels Segadors. Tot i que Tarragona estigué des del primer moment sota l'obediència del rei d'Espanya i, per tant, físicament patí menys que altres ciutats, la guerra esfondrà les finances de la ciutat i la fi del conflicte marcà una caiguda de la població i la decadència de Tarragona, convertida en «presidi» o plaça militar, de manera que l'organització municipal perdé, de fet, gran part del seu poder i el comerç marítim pràcticament desaparegué de la ciutat. D'altra banda, en aquest moment la noblesa obtingué el dret de participar en l'administració municipal. Tot plegat portà la ciutat a la fallida financera de 1663: els ingressos municipals eren poc superiors a les càrregues financeres i, per tant, no es podien satisfer les despeses corrents. Com solia passar, la insolvència de la ciutat es va resoldre amb successives concòrdies amb els creditors: de fet, aquestes deixaven tan poc marge per a les despeses municipals que indefectiblement la ciutat deixava de pagar i/o s'endeutava, fins a una nova concòrdia.

La tercera etapa, que trobàvem a faltar en l'esquema de Recasens, apareix tímidament en un sotsapartat sota el títol «La represa frustrada de la primera meitat del segle XVIII (1701-1746)», on es continua, per tant, deixant de banda la guerra de Successió i els seus efectes, tot i que sí que hi ha referències al cost de la guerra i als problemes monetaris que comportà, així com als exiliats, primer proborbònics i després i més definitivament procarolins. També es destina un apartat al canvi polític posterior a la guerra i a l'impacte del nou ordre polític en la societat tarragonina. El règim borbònic també va ser fatal per a l'economia de la ciutat: l'intendent prohibí descarregar a Tarragona mercaderies estrangeres al Principat; el port de Salou continuà substituint Tarragona encara amb més força.

El darrer capítol de llibre tracta de l'evolució de la Taula i també divideix l'estudi en períodes, diferents, però, als assenyalats per a l'evolució de la ciutat. En l'apartat dedicat al primer període (1585-1640), trobem notícies molt interessants sobre el moviment de fons i l'examen més detallat d'alguns biennis, en els quals s'examina, a més de les entrades i sortides de capitals, la participació dels diferents grups socials. Una atenció especial es dedica a la informació que proporciona la Taula sobre el comerç de grans i l'activitat comercial en general, però, sobretot, als comptes de les entitats públiques, el municipi en primer lloc, però també la Generalitat de Catalunya i la seva dependència, el dret de bolla.

El segon període, 1641-1712, marca una declinació clara de la Taula: els llibres comprenen cada vegada més anys, senyal clar de la disminució de les operacions. De fet, Recasens assenyala que

els ingressos dels cent anys 1641-1742 foren menys de la meitat dels assolits en els cinquanta anys anteriors. *Grosso modo* podríem dir que el moviment anual de la Taula era una quarta part del de l'etapa inicial. Després de la guerra dels Segadors, la Taula estava en fallida i va haver d'acudir al mateix expedient que la de Barcelona: considerar els dipòsits anteriors a 1653 com a «compte vell», només disponible en forma de censals al 2,5 %, i funcionar normalment amb un compte nou, tot i que sembla que l'acord no es complí amb exactitud, cosa que sí que sembla que va passar a Barcelona. Sense que es digui mai clarament, sobre la Taula de Tarragona plana la sospita que algunes persones van poder fer prou pressió per disposar de diners dipositats en el compte vell.

A partir d'aquest moment, Recasens parla, amb raó, de llarga agonia de la Taula, patent en els biennis que examina en detall: la Taula no es va poder refer de la pèrdua de solvència i, pràcticament, no hi havia dipòsits voluntaris. Dedica també un apartat a l'expressió «per fer valer i tenir el dipòsit, un sou», que considera una espècie de comissió bancària; aquesta interpretació xoca amb el fet que no consta en tots els dipòsits. Si no fos una quantitat tan exigua, es podria interpretar la frase com una espècie d'assegurança, un compromís remunerat que no hi hauria problemes a l'hora de retirar el dipòsit. En tot cas, és una expressió i una actuació que no hem vist enlloc més. A partir d'aquest moment, els principals comptes són comptes públics referits a concòrdies, «donatius» al rei...

La guerra de Successió i el règim borbònic van significar «l'última singladura» de la Taula. De fet, aquesta tancà el 1715 i no tornà a obrir fins al 1732, però amb tant poc vigor que ni l'Ajuntament no hi tenia compte i la major part de les anotacions del diari no van ser traspassades al major. Finalment, va ser tancada per ordre del rei el primer de juliol de 1749. Sorprenentment, l'acta notarial de tancament del darrer «Diari» està escrita en català.

El llibre acaba amb un apèndix on es recullen uns quants documents i amb una nòmina del personal de la Taula.

En conjunt, a pesar del desordre en l'organització de l'obra, que ja hem assenyalat, i, en algun cas, de la pruïja de dir tot el que se sap i que, de vegades, porta a estudiar aspectes que no tenen gaire a veure amb el tema de l'obra, es tracta d'una aportació important al coneixement de la Taula de Canvi de Tarragona i, per tant, de les taules de canvi catalanes, amb un examen acurat de la documentació i una bona comprensió i explicació del seu funcionament. A la vegada, constitueix un esbós interessant de la història de Tarragona durant aquests anys.

GASPAR FELIU

PERIS ALBENTOSA, Tomàs (2002). *Història de la Ribera: De vespres de les Germanies fins a la crisi de l'Antic Règim (segles XVI-XVIII).* Vol. III. *Les jerarquies socials*. Alzira: Edicions Bromera. 309 p.

Poques comarques dels Països Catalans es poden vantar de disposar d'una publicació sobre la seva història tan impressionant i amb una edició tan curosa com la Ribera del Xúquer, de la qual comentem el volum més recent. Aquest tercer volum, dedicat a la societat, és exemplar, tant per la seva concepció global com també en el sentit de mostrar dues grans transformacions, estudiades en detall en el marc de la Ribera, però que sens dubte expliquen molt bé l'evolució de tot el País Valencià: el pas d'una societat partida entre moriscos i cristians a una societat unitària cristiana, i el pas d'una societat dominada per la noblesa a una societat dominada per la riquesa.

L'obra comença recordant «els riberencs que pregaven a Al·là». Se subratlla que durant segles, sota domini musulmà primer i sota domini cristià després, les dues comunitats havien conviscut amb més o menys facilitat i que fou la Inquisició i les autoritats que l'avalaven el factor de trencament d'aquesta coexistència, que portà molts valencians a instal·lar-se de grat o per força al nord d'À-frica. A començament del segle XVI, a la Ribera, gairebé dos de cada tres pobladors eren musulmans i el seu nombre tendí a augmentar amb l'arribada de mudèjars que fugien del regne de Granada després de la seva conquesta. Tanmateix, en proporció, a final de segle només representaven la meitat de la població. Però en conjunt, la població morisca només havia pogut conservar les terres més pobres, de manera que els col·lectius mudèjars vivien en el llindar entre la supervivència i la pobresa. A pesar, però, de l'odi mutu, la situació era de relativa tolerància fins a final del segle XV; en aquell moment, s'anà imposant la intransigència per diverses raons, des de disputes pel reg fins a l'efecte de l'expulsió dels jueus i l'obligació dels mudèjars castellans a batejar-se. Però, en opinió de l'autor la causa principal era la creixent pirateria berber. Això explica que, contra les promeses reials i la voluntat dels nobles, els agermanats forcessin el bateig dels mudèjars, convertint-los així en moriscos. La conversió forçosa no féu canviar les creences ni les formes de vida dels moriscos, però sí que els complicà moltíssim la vida a causa de les persecucions de la Inquisició, que no sempre aconseguia aturar l'empara dels senyors, preocupats per les rendes que els proporcionaven els seus súbdits moriscos.

D'altra banda, en el zel inquisitorial hi tenia un paper destacat l'interès per lucrar-se amb les confiscacions dels béns dels encausats. Pel que fa a l'expulsió final, el 1609, l'autor remarca tres aspectes: que es tracta bàsicament d'una maniobra de distracció política per amagar la humiliant treva dels Dotze Anys, que significava, de fet, el reconeixement de la independència d'Holanda; que fou presa per un decret reial, al marge de la legalitat que representaven les Corts, i que va representar una exhibició de l'eficàcia burocràtica que havia assolit l'es-

tat modern. Pel que fa a les repercussions de l'expulsió, l'autor argumenta contra les tesis de Casey i Ardit, que defensen que l'excés de població provocava l'endarreriment tècnic de l'agricultura morisca i que l'expulsió fou beneficiosa des del punt de vista econòmic, i es pregunta si realment abans de l'expulsió hi havia una agricultura musulmana i una altra de cristiana o si més aviat uns i altres procuraven utilitzar el millor possible els recursos de què disposaven. També argumenta contra la tesi de Fuster, el qual, a partir de l'exemple de l'Argèlia dels anys seixanta del segle XX, considerava que l'expulsió havia estalviat maldecaps posteriors. Peris considera la multiculturalitat com una riquesa, però potser fa una lectura dels fets històrics massa influenciada per les preocupacions actuals.

L'estudi de la societat cristiana permet, per les fonts disponibles, una major distinció entre els estaments i les classes que la componen. Per començar, indica els paràmetres principals: el fort sentit comunitari, fins eclipsar la identitat personal i la jerarquització de la societat estamental, reforçada pels privilegis. La concreció d'aquesta societat es fa a través d'una sèrie de criteris imposats pels poderosos: els aspectes principals eren el context familiar, el comportament (amb èmfasi especial en les formes externes de religiositat), la riquesa i l'exercici de càrrecs públics. El revers eren les pautes de discriminació social, que, a part de la discriminació de gènere, anaven des de la pobresa o l'exercici d'oficis manuals fins a la sospita sobre els avantpassats o la mínima dissidència política o religiosa. D'aquesta manera, la societat riberenca estava encapçalada per un grup reduït de petits nobles, la major part dels quals s'anà endeutant al llarg del segle XVI, de manera que una tercera part de les cases nobles feren fallida al llarg de la primera meitat del segle XVII. La contrapartida era la creació de nous nobles a partir del patrimoni, el qual permetia accedir per graus primer a familiar de la Inquisició i, després, a la baixa noblesa.

Fora del naixement, la millor via de promoció social era l'Església. El nombre de clergues cresqué molt al llarg de l'edat moderna: l'esperit de la contrareforma i la vigilància dels moriscos va comportar l'augment del nombre de convents i de parròquies, si bé amb una gran concentració a les poblacions principals. Com a característiques principals del clergat es destaquen la manca de vocació i instrucció i la burocratització: el que portava a entrar a la religió era l'esperança de bona vida, gràcies a les rendes de càrrecs o convents, i el prestigi social que conferia l'estament. Tot i el comportament poc exemplar de gran part del clergat, aquest exercia una missió d'adoctrinament i un control social important tant des de la trona com des del confessionari i influïa en la vida social a través del control de les dispenses matrimonials, el domini de les confraries i l'educació dels infants. Des del punt de vista econòmic, les institucions eclesiàstiques de la Ribera foren, com a tot arreu, grans acumuladores de patrimoni, obtingut a través de l'increment de capital que proporcionava el subministrament de crèdit per mitjà dels cen-

sals. Peris distingeix dues etapes en aquest procés: fins a 1740 hi ha acumulació de capital en forma de censals i algunes compres; després, la preferència evoluciona cap a la compra de terres i la compactació dels patrimonis. El grup dominant es tancava amb «l'oligarquia no privilegiada», unes quantes famílies a cada poble, distingides per la seva tradició familiar, la seva fortuna i el control dels càrrecs municipals.

Per dessota dels grups dirigents, hi ha el que Peris anomena *els treballadors integrats*: propietaris modestos i servidors. La propietat mitjana es revela molt inestable, en gran part pel repartiment hereditari, però també per l'endeutament, conseqüència de les males collites, i pel caràcter especulatiu del negoci seder. El resultat és una forta concentració de la propietat, en gran part en mans forasteres, i una disminució dels pagesos emfiteutes enfront dels arrendataris.

En el grup de servidors, Peris engloba criats i jornalers. Dels jornalers comenta l'augment del nombre i l'empobriment, a mesura que s'avança del segle XVI al segle XVIII; dels criats, esmenta l'heterogeneïtat i no aclareix la qüestió de si a més d'estada i vestit cobraven soldada o no, més enllà de dir que hi havia de tot.

La major part de les pàgines dedicades a la societat riberenca ho són als diferents grups de població marginada. La descripció comença per les dones, col·lectiu sotmès, discriminat i oblidat pels historiadors. Peris destaca que la discriminació de la dona començava en el menjar i ressalta, també, la importància de la dona en el negoci seder. La submissió anava des de la desigualtat sexual (l'adulteri estava penat en la dona, però no en l'home) als maltractaments; potser no s'hauria d'incloure en aquest apartat que les bodes fossin arreglades pels pares, perquè això afectava per igual homes i dones. La discriminació i la submissió afectaven les dones dins de l'àmbit familiar, però encara eren més fortes en el cas de les dones «desarrelades»: criades i prostitutes.

Per dessota d'aquests grups quedaven encara els que no es guanyaven la vida: pobres i ociosos, sotmesos a la vegada a la caritat i a la repressió. Peris distingeix entre la pobresa relativa (respecte al que es considera «normal» en cada estament) i absoluta, conjuntural i permanent. D'altra banda, hi havia els pobres legals o ben vistos, els pobres vergonyants, que havien arribat a la pobresa per algun malastruc, i els de solemnitat, als quals alguna tara física impedia guanyar-se la vida; tots aquests i les famílies humils, abocades a la pobresa i a la demanda d'almoina els anys dolents, tenien una consideració social millor que els rodamons. En tot cas, el nombre de pobres anà creixent i a final del segle XVIII s'havia convertit en un problema social i polític que les autoritats borbòniques intentaven reprimir amb duresa. Peris recopila aquest capítol sobre la pobresa assenyalant els dos camins que hi menen: un model social injust i unes circumstàncies personals negatives (malaltia, orfandat).

El tracte als pobres també canvià al llarg de l'edat moderna: de la compren-

sió de final de l'edat mitjana i del segle XVI, amb la institució de causes pies i d'hospitals, es passà a una repressió creixent de la pobresa, especialment al segle XVIII, quan els centres de beneficència es transformaren en institucions de reclusió i de treball forçós. La repressió fou més forta a partir dels motins de 1766 i, a més, els poderosos locals aprofitaren la llei contra la vagància per acusar els jornalers poc submisos, fins arribar a considerar com a vagabunds els jornalers sense amo fix.

Altres grups marginats eren els immigrants, els gitanos i els esclaus. La immigració francesa fou abundant, sobretot als segles XVII i XVIII; l'origen estranger, la dedicació als oficis menys apreciats i la vida itinerant els feien malvistos i sovint sospitosos i, fins i tot, perseguits durant els moments de guerra contra la monarquia francesa. Amb l'entronització dels Borbons a Espanya la situació canvià: ara disposaven de la protecció de la monarquia i les queixes dels riberencs anaven contra els privilegis dels mercaders francesos; el nou enfrontament amb la França revolucionària fou escenari de motins xenòfobs, i els francesos foren maltractats o expulsats. No eren els únics estrangers, però sí els més mal vistos com a grup; les picabaralles contra els pastors «castellans» eren, sobretot, d'origen econòmic. La situació dels gitanos era semblant a la de tot arreu, com també la dels esclaus.

El control social s'establia a través de la desigualtat legal (privilegiats i no privilegiats) i de la cascada de menyspreus dels considerats superiors envers els inferiors, però també per mitjà de la coerció legal i d'un control cada vegada més estricte sobre els comportaments i, àdhuc, sobre els pensaments de les persones, en el que Peris anomena un exercici d'auxili mutu entre la monarquia, les autoritats eclesiàstiques i les oligarquies locals. En el moment de major repressió, al segle XVIII, els principals instruments coercitius eren les lleves militars, el control de les festes, transformades, a pesar de l'oposició popular, en desfilades demostratives de la jerarquia social i, sobretot, com a tot arreu, la Inquisició, que a la Ribera mostrà una especial activitat, primer en la persecució dels moriscos, després en la repressió de la blasfèmia, de les «desviacions» sexuals i de l'expressió d'idees més o menys heterodoxes. De tota manera, tot el sistema de controls no pogué parar les mostres de descontentament que sovintejaren a la segona meitat del segle XVIII.

Després de la descripció dels grups socials, el capítol III està dedicat a la relació entre senyors i vassalls. Atès que aquesta era la base principal de la societat, potser hauria estat millor invertir aquests capítols. En aquest, es comença descrivint el mapa jurisdiccional, amb la distinció entre terres de senyoria i terres de reialenc, dues situacions que s'anaren separant fins fer de les senyories espais on els pagesos es trobaven més oprimits que no pas al reialenc; però, a pesar de l'exemple adduït de Felip IV, el qual cedí les terres de l'albufera de la banda de Sueca al gran mestre de Montesa, que era ell mateix, preferint tenir-les com a senyor i no com a rei, la reali-

tat del creixement de la comarca no sembla que indiqui que les diferències poguessin ser gaire grans.

Els ingressos senyorials tenien una base fixa, però no eren inamovibles, ben al contrari, es movien a l'alça amb l'evolució de la població i dels conreus, però sobretot es van moure a la baixa per la necessitat de concedir rebaixes per atreure nous pobladors després de l'expulsió dels moriscos i també per la devaluació de les rendes fixades en diners. De manera que, en conjunt i fent la comparació amb l'augment del preu del blat, les rendes senyorials tendiren a minvar al llarg del segle XVIII. Contra l'opinió tradicional, no hi hauria hagut un augment de la pressió senyorial als segles XVII i XVIII, però sí un augment de la pressió sobre la pagesia, sobretot per l'increment dels impostos de la monarquia i l'augment dels arrendaments.

Encara que l'augment de la pressió impositiva fos més degut a la monarquia que als senyors, les resistències antisenyorials van ser molt més importants que les revoltes contra els impostos. Tot i que no sempre senyors i vassalls actuaren en fronts oposats i no sempre les lluites contra els senyors foren promogudes pels mateixos vassalls, la resistència, sorda o bé oberta, dels vassalls va ser la causa principal de la conflictivitat feudal. Com a principals formes d'oposició als senyors riberencs, Peris esmenta l'amenaça d'abandonament de la senyoria, algun cop consumada, els plets davant els tribunals reials i els fraus en els pagaments i els enfrontaments directes. El més important d'aquest va ser la Germania, que Peris considera que a la Ribera tingué la forma d'un episodi de radicalisme antisenyorial, seguit d'una forta repressió política i econòmica. En canvi, la segona Germania (1693) tingué poca importància, per la ràpida actuació de la monarquia, però no evità que alguns pobles deixessin de satisfer drets senyorials, en especial les parts de fulla de morera. La darrera gran onada de motins antisenyorials començà el 1801, a València, a causa dels canvis en el reclutament de les milícies, però al camp prengué de seguida caràcter antisenyorial, amb avalots dirigits per membres de les oligarquies locals; el malestar i la pugna antisenyorial acabà barrejant-se amb la Guerra del Francès.

El capítol IV torna a ser dedicat a la conflictivitat, però aquesta vegada a l'interior dels pobles, a les bandositats i guerres privades per tal d'obtenir el domini sobre el lloc i augmentar la riquesa dels participants. Les venjances mútues i la poca eficàcia de les autoritats van permetre que la situació s'allargués, de vegades mig somorta, però amb esclats freqüents, els més importants dels quals tingueren lloc durant el primer terç del segle XVII. Com que les bandositats estaven encapçalades per famílies importants, que sovint ocupaven càrrecs municipals o del regne, els era fàcil protegir els seus sicaris i bandolers i amagar-los o exculpar-los si venia a tomb. Les bandositats mostren una gran barreja social on sovint anaven de bracet els que teòricament havien de fer complir la llei i els criminals inculpats. Les bregues arribaren a tal punt que Peris parla d'una veritable guerra comarcal, amb bàndols

encapçalats per famílies de l'oligarquia de Carcaixent (els Talens i els Timor). Només després de l'expulsió dels moriscos, les autoritats enfrontaren fermament el problema i, a pesar dels entrebancs que significaven la multiplicació de jurisdiccions, la llei del silenci, que dificultava disposar de testimonis, i la parcialitat i ineficàcia de les autoritats judicials, feren ajusticiar alguns dels membres més destacats de les dues bandositats, de manera que aquestes perderen força a partir de 1630 i estaven pràcticament liquidades a mitjan segle.

A l'hora d'explicar el fenomen, Peris acut a Casey, que considera aquestes bandositats com a pures màfies, és a dir, guerres privades mantingudes al marge de la justícia institucional, motivades per lluites per la riquesa o la supervivència dels participants en contextos d'inestabilitat política i canvis econòmics. La inestabilitat política concreta venia de la formació dels nous municipis de Carcaixent, Algemesí i Guadassuar, escindits, enmig de fortes tensions, del terme d'Alzira, i de la lluita pel domini de les noves poblacions; s'hi afegien els temors als pirates o a la insurrecció dels moriscos que caracteritzà els anys a cavall dels segles XVI i XVII i que va fer difondre els temuts pedrenyals. En tot l'afer no hi va mancar l'actuació de la monarquia, que després de la primera Germania intentava, per diversos camins, afeblir les anteriors oligarquies municipals, i va crear, així, un terreny propici a l'enfrontament entre aquestes i els aspirants a ocupar els seus llocs. En l'aspecte econòmic, les coses són més senzilles: el que hi havia en joc era el control del negoci seder, base principal de l'economia de la Ribera.

A més de les bandositats organitzades, la Ribera patí també a causa del bandolerisme, molt important a la segona meitat del segle XVII, i per la criminalitat comuna, en part causada per la ineficàcia i venalitat de la justícia, les decisions de la qual tenien com a objectius prioritaris subministrar galiots i soldats al rei i cobrar multes.

La part narrativa de l'obra es completa amb una sèrie d'apèndixs estadístics i documentals que donen bona prova de com en són de sòlids els fonaments damunt dels quals Peris ha edificat aquest magnífic volum, al qual solament em sembla que es podria fer un retret: la manca d'atenció a l'artesanat i als comerciants de les viles, que a la Ribera no podia pas ser un grup negligible.

GASPAR FELIU

PEREA SIMON, Eugeni (2000). *Església i societat a l'arxidiòcesi de Tarragona durant el segle XVIII: Un estudi a través de les visites pastorals*. Tarragona: Diputació de Tarragona. 595 p.

Les visites pastorals i altres documents eclesiàstics, com ara les consuetes parroquials, han estat un descobriment relativament recent de la historiografia, que ha permès copsar molts aspectes de l'organització eclesiàstica, del paper polític i econòmic de l'Església i dels con-

flictes d'interessos en el seu interior, però sobretot de la moral i la mentalitat populars, de la seva evolució i de les resistències als canvis imposats o que s'intentaven imposar des de dalt.

Perea ens mostra tot això en un treball que, com diu Carlos Martínez Shaw al pròleg, «no ha deixat una qüestió per analitzar ni un racó per resoldre» (p. 8). Tot i que les visites pastorals ofereixen ja una documentació prou important, l'autor també ha consultat pràcticament tota la documentació arxiepiscopal i capitular i moltíssima documentació parroquial, de manera que sovint pot completar les notícies o els advertiments de la visita pastoral amb els antecedents o l'evolució posterior dels esdeveniments.

L'obra comença amb un advertiment clar: el món que estudia, el món catòlic del segle XVIII, és «un món concebut exclusivament des de la religió i amb un únic final i objectiu: la salvació de l'ànima» (p. 12), de manera que el bisbe és un element clau que el poder polític utilitza àmpliament: el bisbe (l'arquebisbe en aquest cas) no solament tramet ordres i normes religioses, sinó també polítiques. A l'altre extrem de l'entramat del poder religiós hi ha la parròquia: tant rector com parroquians es troben sovint acomodats en uns comportaments tradicionals que topen amb la normativa oficial i són remisos o renitents a l'hora d'introduir els canvis impulsats des de dalt.

La barreja d'aspectes polítics i religiosos que conformen l'Església de l'època té una magnífica representació en l'arquebisbat de Tarragona, on l'arquebisbe és a la vegada senyor feudal d'una part important del territori. L'estudi de Perea comença amb una ràpida descripció de la formació i l'organització del territori i de les jerarquies eclesiàstiques tarragonines, amb les seves rendes i les seves obligacions, els conflictes senyorials i els ordes religiosos establerts a la diòcesi, per passar a continuació a l'estudi de les parròquies i els clergues, tant des del punt de vista jurídic (les diferents categories, els seus drets i obligacions) com des del punt de vista del comportament, capítol on potser es barregen massa coses, com ara la normativa d'estudis, l'expulsió dels jesuïtes, la presa de possessió dels rectors (que hauria d'anar a l'estudi jurídic), la revolució francesa i la confusió del poder eclesiàstic i estatal, apartat que també estaria millor situat quan tracta dels aspectes jurídics de la institució, que no pas quan tracta dels morals.

Després d'aquests apartats introductoris, el capítol 4 es dedica a les visites pastorals, estudiant-ne en primer lloc la normativa i l'organització, per passar a les preocupacions dels visitadors, expressades en els qüestionaris que havien de respondre rectors, clergues i parroquians. Els capítols següents van desgranant els diferents aspectes de la visita: la preocupació pels llibres parroquials, tant els sagramentals com els que fan referència a les actuacions dels rectors com a notaris, a l'administració dels béns i rendes de l'església, a les confraries o als hospitals. I encara sovint, els llibres de visites, que permetien als futurs visitadors comprovar el compliment de les seves ordres i les consuetes, així

com la bona conservació i ordenació del conjunt de l'arxiu parroquial.

Una part important de la visita es dedicava a la materialitat del temple: estat de l'edifici, altars, objectes litúrgics, decoració, il·luminació, etc. Una menció especial mereix el desplaçament *il·lustrat* dels exvots, que són trets dels altars per passar a les parets laterals o a les foranes de l'església, així com la preocupació per les campanes i el seu ús, amb les disputes pels beneficis que s'obtenien pels tocs i la preocupació per evitar el seu tradicional paper de mitjà de congregació del poble en cas de revolta. La inspecció de l'edifici i dels objectes litúrgics tenia la seva raó de ser en l'exercici del culte. Les preocupacions dels visitadors anaven destinades a la dignificació del culte, en especial de la missa, en la qual sovint es barrejaven aspectes de diversió (escenificacions, etc.) i econòmics. Mentre els visitadors volien bandejar els primers, s'acontentaven a ordenar millor els aspectes econòmics, entre ells el preu de les misses i l'obligació de dir les que estaven *fundades* mitjançant una renda. Perea afegeix a continuació una relació de costums de les diferents festes (el calendari litúrgic segons les consuetes), que no té res a veure amb les visites i queda una mica fora de lloc. A continuació, tracta d'altres celebracions eclesiàstiques, com ara el compliment pasqual i les processons, jubileus i pelegrinatges, per enllaçar en el capítol següent amb els *ritus de pas*: aquests serien el baptisme, la confirmació i l'extremunció, amb l'afegit dels funerals, però Perea col·loca en aquest apartat tots els sagraments i, per tant, potser hauria estat millor titular-lo «els ritus sagramentals». Aquest és un dels apartats que permeten veure millor les diferències i les pugnes entre la religiositat oficial i la popular. La confessió i el matrimoni són, en aquest aspecte, els temes més problemàtics, però també ho són les disputes generades entorn de la remuneració d'enterraments i funerals.

El capítol 9 es dedica a les devocions populars; de fet, molts dels aspectes tractats en els capítols anteriors i sovint mal vistos per les autoritats eclesiàstiques eren devocions o pseudodevocions populars. En aquest capítol es tracta bàsicament del coneixement de les oracions, de les pregàries públiques, del paper central atorgat en l'oració al rosari, per acabar amb una relació de les diverses advocacions religioses de la diòcesi.

Una altra preocupació dels visitadors, d'èxit més aviat migrat pel que es pot extreure de les visites, era el coneixement de la doctrina cristiana. A pesar de les ordres rebudes, no sembla que els eclesiàstics dediquessin gaire temps a aquest ensenyament, que quedava més aviat reservat als sermons, en mans de predicadors especialitzats, generalment religiosos, i a les «missions», campanyes intenses de prèdiques organitzades amb la finalitat de commoure els fidels. Dins de la preocupació per la doctrina té un paper molt secundari la preocupació pels no cristians: moros, jueus, gitanos, luterans... Tot i la vigilància de la Inquisició, no era fàcil trobar cap heterodox. De fet, pel comú de la gent, la preocupació pels infidels no era religiosa, sinó derivada de la por de

caure en captiveri a mans dels pirates berbers. Els únics sospitosos d'heterodòxia eren els gitanos, però el rebuig que patien era més social que no pas doctrinal. Més feina donaven als inquisidors els problemes morals: sol·licitació, sodomia, bigàmia, superstició, etc.

El capítol 11 tracta de la confusió entre el que era profà i el que era religiós, amb una contundent afirmació d'entrada: «durant el segle XVIII el temple encara manté funcions de plaça pública» (p. 407). Els esforços de les autoritats eclesiàstiques per evitar-ho van des de les exigències en el vestit i en el comportament durant les cerimònies fins a la separació de sexes, la prohibició de jugar a l'interior del temple, d'utilitzar l'església com a magatzem, de menjar-hi durant les vetlles o d'aprofitar la immunitat dels temples per amagar-hi contraban. Un aspecte clar de la confusió entre allò sagrat i allò profà ve representat pel dret d'asil, que l'església i l'autoritat civil aniran retallant. Finalment, entra en aquesta barreja el teatre i les escenificacions representades dins dels temples, que l'Església voldria eradicar, però que per la seva popularitat accepta i intenta dignificar. Si la primera part del capítol tracta de la intromissió d'allò profà en els llocs sagrats, la segona part, a la inversa, es refereix a la ingerència de les autoritats religioses en el control de les diversions profanes: la censura o la prohibició de teatre, els intents de prohibició del ball o de determinades maneres de ballar, la tolerància pel que fa a la música.

El darrer capítol de l'obra està dedicat a «la transgressió». S'obre amb la constatació de l'hàbil maniobra eclesiàstica consistent a culpar de totes les desgràcies els pecats dels homes, mentre els seus èxits no són adjudicats al bon comportament, sinó a la gràcia de Déu o al zel de les autoritats. Els principals mals deguts als pecats dels homes són, segons la predicació o els escrits eclesiàstics del segle XVIII, les males collites i les guerres. Les transgressions més recriminades eren, segons Perea, la blasfèmia, la murmuració (sobretot la dirigida contra les autoritats), la usura, el treball els dies festius, la vestimenta... L'autor amplia aquest capítol amb apartats referents a la vigilància eclesiàstica sobre el paper de la dona en la societat i sobre la censura de llibres.

L'obra es clou amb unes conclusions sota el títol d'«epíleg», en les quals l'autor qualifica la religiositat del segle XVIII de complexa, epidèrmica, visual i mancada de l'imprescindible coneixement teològic, amb un excés de presència religiosa en qualsevol activitat, molta superstició, ignorància doctrinal i predomini del ritus sobre la vivència religiosa, defectes que no afecten només el poble fidel, sinó també els eclesiàstics, en bona part mancats de formació i de vocació. Les reformes de l'època moderna, en especial el Concili de Trento, van ser d'implantació lenta a través de sínodes i visites pastorals. En definitiva, depenia en gran manera de l'actitud d'uns prelats, elegits més pels seus valors com a juristes i polítics que per consideracions religioses, i de la resistència d'un clergat «sovint més compromès amb les qüestions temporals que no pas amb les espirituals» (p. 483) i moltes vegades mancat de vocació i de preparació. Pel

que fa al tracte amb els fidels, es basa en la culpabilització d'aquests i en la utilització de la religió per imposar la submissió a les autoritats, mentre que la religiositat popular manté molt de paganisme encobert.

En definitiva, Eugeni Perea ha escrit un llibre important per a la comprensió de la societat catalana del segle XVIII, amb un títol massa modest, atès que el seu contingut va molt més enllà del mer estudi de les visites pastorals. La gran munió de temes i problemes tractats (i potser l'ànsia de voler explicar tot el que se sap) fa que resulti en alguns moments desordenat o prolix, però això són només defectes menors; el que val és la gran quantitat de material recollit, l'emmarcament bibliogràfic de cada tema, l'encertada argumentació i, fins i tot, la valentia en alguns plantejaments.

GASPAR FELIU

ALBERCH, Ramon; ANTÓN, Javier; JIMÉNEZ, Montserrat; QUER, Josep (2001). *Girona a l'època de la Il·lustració*. Girona: Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona. 243 p. (Col·lecció «Quaderns del Cercle»; 17)

L'any 1777 a París, Joseph de La Porte, en el seu recull de narracions de viatges, descrivia Espanya com una nació plena d'habitants supersticiosos, ocupats en les ciències que van rebre dels *moros* (astrologia judicial, càbala i «otras quimeras árabes»). Tanmateix, l'abat francès Raynal, el 1781, amb el mateix to melodramàtic, caracteritzava la monarquia borbònica espanyola com una nació esclava de llurs prejudicis, en la qual la *déraison* havia assolit uns graus elevats d'isolament, dogmatisme i subtilitat.[1] Els il·lustrats d'Europa, en general, mostraren poca paciència envers una Espanya, representant de *la infàmia*, que Voltaire havia convocat fer miques.

Pot semblar que el moviment il·lustrat sigui l'únic element a tenir en compte quan fem referència al segle XVIII, raó per la qual se'l coneix com el segle de les llums. Però no hem d'oblidar que la monarquia i l'Església continuaven essent els dos eixos bàsics sobre els quals s'estructurava la societat espanyola, i que, malgrat la coexistència i el xoc d'ambdós paradigmes —el modern, representat, entre d'altres, per les idees de la Revolució Francesa, la Il·lustració i el *sapere aude* kantià, i l'analogicoreligiòs, característic de l'Antic Règim espanyol—, les relacions entre l'Església i l'Estat, l'anomenat regalisme hispànic, conformen una de les claus per capir el complex segle XVIII espanyol.

En aquesta línia, un dels elements per fer menys obscura la comprensió de les esmentades relacions entre el que és religiós i el que és profà, malgrat que, com bé assenyala La Parra, hi hagi con-

1. Vegeu Joseph de LA PORTE (1768-1795), *Le voyager françois*, 42 v., París, Cellot, vol. 16, p. 94; i «L'Espagne et l'Histoire des deux Indes de l'abbé Raynal», a Hans-Jürgen Lüsebrink i Manfred Tietz (1991), *Lectures de Raynal: L'Histoire des deux Indes en Europe et en Amérique au XVIIIe siècle*, Oxford, Voltaire Foundation, p. 100.

fluències últimes,[2] seria el coneixement en profunditat de cadascun dels estaments en qüestió. Això és el que ens proposa el Cercle d'Estudis Històrics i Socials de Girona a través del darrer exemplar de *Quaderns del Cercle* (d'ara endavant *Quaderns*).

Sota l'encapçalament de *Girona a l'època de la Il·lustració*, se'ns presenten tres propostes acurades que fan referència al segle XVIII gironí. En les dues primeres, a cura de Javier Antón Pelayo i de Montserrat Jiménez Sureda, se'ns acosta, respectivament, a la funerària canonical i al coneixement del filòsof *amesurat* Francesc Dorca. Mentre que la tercera proposta, a càrrec de Ramon Alberch i Josep Quer, ens permet contrastar, a través de tretze textos de la Girona del segle XVIII, la consideració global de puixança demogràfica i creixença econòmica de l'àmbit català del segle XVIII amb el cas particular de Girona.

La recerca documental rigorosa a l'Arxiu de la Catedral de Girona i a l'Arxiu Històric de la mateixa ciutat ha permès a l'historiador Javier Antón confeccionar un obituari canonical —mostrat a l'assaig en forma d'apèndix—, fins ara inexistent, que abasta des de 1700 fins a 1815, i vestir així el treball *Morir a la Girona de la Il·lustració*, el qual enceta aquest dissetè número de *Quaderns*. Una investigació que atorga tot el protagonisme als cent cinquanta-cinc canonges de la catedral de Girona, els quals constituïen, en paraules de l'autor, un grup estable i homogeni, que manifestava una sensibilitat especial respecte als beneficis de l'altra vida.

Estructurat en sis apartats, Javier Antón fa un recorregut per les distintes pràctiques culturals i representacions col·lectives davant la mort pròpies d'aquests canonges. Aquesta veritable aristocràcia eclesial, la qual mitjançant les seves prerrogatives, la manera d'afrontar i representar el pas a «l'altra vida», així com els seus enterraments, els quals donaven una visió particular de la vida i del més enllà, és objecte i subjecte d'estudi per part de l'historiador, que, lluny de les discussions gremials, les aborda dins del camp de la història social.

Amb un estat de la qüestió, d'actituds i bibliogràfica, sobre la historiografia de la mort, l'estudi passa a desenvolupar tots els aspectes que envoltaven l'arribada de la parca. Així, la preparació per a la mort, amb l'art de morir bé, el testament, l'administració dels sagraments, el destí del cos, la funerària, seguits per una aproximació a les causes de mort i dels llocs on aquesta s'esdevé, els passos a seguir davant la mort d'un canonge (testament, vestimenta, «cobridora», caixa, mulassa, absoltes, entre d'altres) donen pas a la descripció i l'estudi dels llocs d'enterrament i, finalment, als distints sufragis encomanats pel difunt eclesiàstic.

Sense deixar l'àmbit de la Catedral gironina, la professora de la Universitat Autònoma de Barcelona Montserrat Jiménez ens presenta un aprofundiment

2. En el sentit que el monarca rep el poder directament de Déu, i, per tant, aquest agafaria també un cert vessant eclesiàstic. Vegeu Joaquim Maria PUIGVERT (ed.) *et al.* (2000), *Bisbes, Il·lustració i jansenisme a la Catalunya del segle XVIII*, Vic, Eumo Editorial.

en la figura singular de l'escriptor, catedràtic i eclesiàstic Francesc Xavier Dorca i Parra (Girona 1737-1806), a través de l'assaig *El filòsof amesurat. Les llums en una capital de corregiment*, el qual conforma la segona proposta entorn del segle divuit gironí.

Unes dades introductòries al seu entorn familiar ens situen l'infant Francesc Dorca en una Girona menestral. Orfe de mare als sis anys, el seu pare, l'apotecari Bonifaci, l'envià al col·legi dels jesuïtes de Sant Martí instal·lat a Girona, on excel·lí en la retòrica i traducció de versos al llatí i al grec. Una sòlida formació ignasiana, que portarà el jove Dorca a la Universitat de Cervera on començarà estudis de dret. A partir d'aquí, Montserrat Jiménez fa un recorregut per les diferents etapes vitals de Francesc Dorca, conjuminant-les amb una reflexió històrica dels diferents avatars que li va tocar viure: Cervera, Girona, els temps atziacs, el pensament polític i la decadència són les pautes que se'ns ofereixen per endinsar-nos en el coneixement d'una personalitat d'una gran erudició i «matisos no gaire ben coneguts».

Aquesta acurada reflexió que ens proposa l'autora comença a les aules cerverines, on Dorca, fent simultània la seva vocació religiosa amb la de lletraferit, obtindrà els títols de llicenciat i doctor en lleis l'any seixanta del segle divuit, per posteriorment, atès el desgavell que va significar l'exili de part del professorat i companys del jove advocat, obtenir la càtedra d'oratòria a l'esmentada Universitat. Contemplem, durant tota aquesta etapa, un Francesc Dorca replegat sobre l'ordre quotidià, lluny de les pugnes que no fossin estrictament literàries.

El retorn a Girona, a finals de la dècada dels anys setanta, ve de la mà de la canongia obtinguda gràcies a la seva condició de catedràtic i ens mostra un Francesc Dorca que, sota el guiatge del bisbe Lorenzana, s'endinsa en la recuperació de la història eclesiàstica de la seva ciutat. Un Dorca esfereït davant els temps atziacs d'un ateisme que començava a desdibuixar uns valors tradicionals i anunciava una nova era, en la qual «l'embriaguesa dels que, condemnats a no passar de comparses, es veien enaltits a conduir, no ja el propi esdevenidor, sinó l'averany momentani de la *res publica*».

Contrari a les tesis de Rousseau, el canonge Dorca defensava el dret diví de la monarquia, consentint en la desobediència passiva només en cas d'una violació flagrant de l'ètica i de la llei de Déu. L'anàlisi de Montserrat Jiménez ens porta la visió d'un filòsof amesurat, en el qual s'havia de conjuminar la ciència i la fe: *sapere debemus et in sapiendo credere*. Les Corts de Cadis acabarien mostrant la futilitat de part del seu pensament.

La proposta de Ramon Alberch i Josep Quer tanca aquest número de *Quaderns*. La presentació de tretze textos gironins (referents als límits de la ciutat, militars aquarterats, reivindicacions dels gremis, funció dels alcaldes de barri, sol·licitud de creació d'una societat econòmica, debat entorn del lliure comerç, arrendaments i monopolis, crisi de l'any 1764, sol·licitud per a la fundació de l'hospici, relació d'un aiguat i un

seguit d'estadístiques de la situació econòmica de la Girona del segle XVIII), amb un encapçalament, on indiquen el contingut, la contextualització i la transcripció, els quals abasten l'arc temporal comprès entre la Guerra de Successió i la Guerra Gran, ens permeten, com suggereixen els autors, copsar els aspectes més rellevants —de caire econòmic: pervivència d'una estructura gairebé feudal i influència minsa de les idees il·lustrades—, que fan que el creixement de la ciutat de Girona sigui modest si el comparem amb el d'altres indrets de Catalunya.

En definitiva, les tres propostes ens apropen al coneixement particular d'una ciutat (civil) i d'uns homes (eclesiàstics) immersos en ple segle de les llums i ens suggereixen la necessitat d'aprofundir en l'estudi rigorós dels diferents aspectes que conformen l'àmbit i l'entorn de les persones, les quals sovint tendeixen a generalitzacions i tòpics, com els que citaven a l'inici d'aquest escrit.

JOSEP ALAVEDRA I BOSCH

RAMON ARNABAT (2002). *Verds i blancs: El Trienni Liberal a Reus i al Baix Camp (1820-1823)*. Reus: Associació d'Estudis Reusencs. (XIV Beca de Recerca Premi Memorial Josep M. Prous i Vila, 2000)

Ramon Arnabat va publicar l'any 2001 —a partir de la seva tesi doctoral— el llibre *La revolució de 1820 i el Trienni Liberal a Catalunya* (Eumo), que aportava una visió nova i renovadora del període: enfront de les velles visions que pressuposaven en uns casos que la revolució liberal espanyola fou molt moderada en comparació amb les europees i, en d'altres, que els catalans s'havien involucrat poc en una revolució *espanyola*, Arnabat concloïa el seu treball assegurant que l'«empremta» del Trienni «restarà viva a la societat catalana i espanyola al llarg dels segles XIX i XX. Al cap i a la fi, no es va convertir l'himne de Riego en l'himne de la llibertat?». I no es tractava d'una reflexió especulativa, sinó que la conclusió se sustentava en un aparell documental important i també en el fet d'haver treballat el període durant molts anys *a peu d'obra* en el marc de la història local, especialment del Penedès.

Ara Arnabat ens ofereix el camí a l'inrevés, tornant novament a la història local, tot i que en un marc diferent al que per a ell és més habitual, ja que analitza Reus i la seva comarca, el Baix Camp. *Verds i blancs* (*verd* pel color de les escarapel·les liberals i *blanc* per la bandera dels borbons absolutistes) analitza la revolució liberal al Baix Camp durant el Trienni, i també revolucionaris i contrarevolucionaris. Sens dubte, es tracta d'una obra *clàssica* d'història local: d'una banda, perquè explica amb detall aspectes tan locals com ara la rivalitat Reus-Tarragona, començant ja per la *baralla* de qui foren els primers en donar suport a Riego el 1820. I de l'altra, perquè, tot i que treballa amb documentació i bibliografia abundant, només esbossa el marc internacional, espanyol i,

fins i tot, català, remetent-nos a la seva obra de 2001. En aquest sentit, es podria dir que *Verds i blancs* simplement reitera el que ja va afirmar de manera general sobre Catalunya el mateix Arnabat, ja que, a partir dels grans capítols de la seva obra de 2001, es limita a documentar minuciosament les seves tesis sobre el Trienni a Catalunya en un marc geogràfic més reduït.

Però, realment es tracta d'una reiteració? Sincerament, no ho crec així. Ja he dit que el llibre posava de manifest la inconsistència de gran part dels tòpics i de les velles visions de la revolució liberal a Espanya i a Catalunya. Des de les tesis procedents del regeneracionisme que negaven l'existència d'una revolució liberal a Espanya perquè creien que, a diferència de la França de 1789, a Espanya no existien encara burgesos ni hi havia hagut moviments antisenyorials, fins a les de l'actual «història oficial» catalana, que, quan parla del segle XIX a Catalunya, passa de puntetes sobre el mig segle de la revolució liberal espanyola per saltar immediatament a la Renaixença, perquè no vol admetre que a la primera meitat del segle XIX una part important dels catalans estava més interessada en la defensa de la nació *liberal* espanyola que en l'encara poc plantejada nació *etnicolingüística* catalana. I per no voler admetre, a més, que aquells catalans liberals preferissin fer la defensa pública del liberalisme en castellà —tot i que ho compaginessin amb proclames en català que, per exemple, des de Reus s'enviaven als pobles del Baix Camp—, possiblement perquè, com que la majoria de fullets i escrits liberals estaven escrits en castellà, van tendir, durant aquells anys, a idealitzar equívocament el castellà com *la llengua del progrés*. En definitiva, la renovació que plantejava el llibre d'Arnabat de 2001 era excessiva per quedar prou documentada i justificada en una obra general. Per això, crec que *Verds i blancs* no és simplement una obra d'història local, sinó un treball que complementa de manera fonamental l'arraconament de les velles visions que es plantejava a *La revolució de 1820*.

Així doncs, a *Verds i blancs* Arnabat analitza en detall la manera com els catalans liberals van participar activament en el triomf de la revolució liberal espanyola. Com assenyalaven en les seves proclames, el març de 1820 els reusencs liberals enarboraren «el estandarte de la independencia nacional» i proclamaren «la sabia Constitución de la monarquía española» (p. 24), amb la qual cosa —segons l'ajuntament constitucional de Reus— «el pueblo español [...] marcha ya fiera y majestuosamente a la restauración de su patria» (p. 25). Una Constitució que, com afirma Arnabat, era «molt més democràtica que d'altres que regien durant el primer terç del segle XIX a Europa» (p. 29). I és que, de fet, l'any 1820 dos terços d'Europa vivien sota l'absolutisme, i els pocs Estats liberals com ara França o Gran Bretanya tenien una cambra alta de pars i lords hereditaris, i una cambra baixa elegida per sufragi censatari que permetia la participació política només a les classes altes, mentre que la *Pepa* establia un règim polític amb una sola cambra elegida per sufragi universal masculí, cosa que —a judici del *blanc*

rector d'Alforja— només podia ser desitjat «pels ateïstes, materialistes, francmaçons y homes amants de la impietat, llibertinatge y sens Religió» (p. 29).

Arnabat estudia la composició politicosocial dels ajuntaments de Reus durant el període de 1820-1823 i de les diputacions de Catalunya i —a partir de la divisió de Catalunya, el 1822, en quatre províncies—Tarragona, les eleccions a corts, l'organització de la Milícia Nacional i de la Societat Patriòtica —a l'estil dels *clubs* francesos—, les obres de teatre *patriòtiques* i l'edició de diaris liberals com ara *Diana constitucional, política y mercantil de la villa de Reus*. I, gràcies a la «lupa» de la història local, podem conèixer el procés revolucionari liberal espanyol amb més exactitud de la que s'acostuma en les síntesis generals: per exemple, podem saber fins a quin punt es va materialitzar o no el sufragi universal masculí de la Constitució de Cadis, que —com el de la jacobina de 1793— tenia el filtre de ser indirecte. I, igualment, podem comprovar que la divisió en quatre províncies no fou imposada per *Madrid*, sinó per l'interès de gran part de la burgesia local catalana de tenir un centre de poder més pròxim que Barcelona: així, la diputació de Tarragona definia com a «restos góticos [...] la monstruosa antigua división» i considerava que «con la sabia división del territorio español, vamos a sentir más palpablemente las incalculables ventajas del pacto grandioso que hemos jurado» (p. 65).

Després d'estudiar els catalans *verds*, Arnabat analitza els catalans *blancs* i, lògicament, dedica un capítol a l'Església catòlica. Una Església que —per molt que comptés amb alguns capellans i frares liberals— era una institució que sustentava el seu poder i la seva riquesa en l'absolutisme i el feudalisme i que, per això, fou contrarevolucionària a tot Europa, començant pel rei absolut dels Estats Pontificis, Pius VII, i continuant per l'arquebisbe de Tarragona, Jaume Creus, membre de la Regència absolutista organitzada a la Seu d'Urgell el 1822. No és estrany que —com recull Arnabat d'una obra de 1820— els reusencs liberals es vanagloriejaven que «no hay otra población en España que a proporción de habitantes haya tenido menos clero» (p. 139). Però, per completar el bloc dels *blancs* es troba a faltar un capítol sobre la noblesa local, l'altre baluard de la contrarevolució.

Com que no podia ser d'una altra manera, un dels apartats fonamentals de *Verds i blancs* és el seu enfrontament armat, quan les partides realistes contrarevolucionàries començaren a recórrer el Baix Camp a final de 1821. Un apartat en el qual Arnabat també ens proporciona documentació abundant que desmunta velles i tòpiques visions. Així, en les seves proclames, els reialistes —futurs carlistes—, a més de criticar els mites liberals, defensaven clarament el tron absolut dels borbons: «Quan Riego se levantà/Amb ses males intencions/ Fou per acabar al trono/I la casa dels Borbons» (p. 180). Segons els liberals catalans, els catalans *blancs* organitzaven les partides «reclutando a 2 pesetas diarias que dicen pagan los frailes de Poblet» (p. 186), tot i que la contrarevolució —com assenyalava la diputació de

Tarragona— no havia nascut a la província: «sabido es [...] que en esta provincia y en las restantes de Cataluña ha habido emisarios, hijos de la [?] para llevar al cabo sus depravados intentos, todos a una han partido de un centro en donde han recibido sus planes e instrucciones par hacer desaparecer las libertades de la nación española» (p. 208).

El juliol de 1822, els reialistes van començar a estrènyer el setge de Reus, cosa que va obligar l'Ajuntament a emetre un ban en el qual assegurava que «lo ajuntament espera del conegut patriotisme y decisió de tots los verins [*sic*] de aquest poble a favor del Sistema Constitucional que en cas de intentar los facciosos atacar a esta vila procuraran rivalisar-se entre si en concórrer a la sua defensa», encara que, per si de cas, també advertia que «tota persona que auxilie als facciosos de qualsevol manera que sia serà tractada militarment y sufrirà irremisiblement la pena de mort» (p. 219). No hauria calgut, perquè quan a final d'aquell mes de juliol els catalans *blancs* van atacar la ciutat foren derrotats per la feroç resistència dels veïns *verds*. I el mateix tornaria a succeir a final de setembre. El llibre acaba amb l'entrada a Espanya i a Catalunya l'abril de 1823 de l'exèrcit dels Cent Mil Fills de Sant Lluís enviat per la Santa Aliança contrarevolucionària europea contra el règim liberal espanyol. Malgrat la traïció, el mes d'agost, del comandant general de Tarragona, Manso, Reus no es va rendir fins a final d'octubre de 1823.

En definitiva, *Verds i blancs* d'Arnabat és un llibre no només per als interessats en la història local de Reus i de la seva comarca, sinó també, i sobretot, per a aquells que desitgin aprofundir en el coneixement del Trienni Liberal a Espanya i a Catalunya, un període que, com afirma Pere Anguera en el pròleg, s'ha de definir com «la primera experiència democràtica a Espanya» (p. 11). Espero que *Verds i blancs* contribueixi al fet que la revolució liberal espanyola, per la qual lluitaren, anaren a la presó o a l'exili i van morir tants catalans, acabi finalment per rebre a Catalunya les benediccions de la «història oficial».

RAMÓN DEL RÍO ALDAZ

CASALS BERGÉS, Quintí (2002). *Polítics de Lleida: El poder local i les seves mutacions a través del temps (1716-1868)*. Lleida: Edicions de la Universitat de Lleida. 318 p.

PONS I ALTÉS, Josep Maria (2002). *Moderats i progressistes a la Lleida del segle XIX (1843-1868)*. Lleida: Pagès editors. 430 p.

Aquests dos llibres permeten una aproximació molt acurada a la vida política i als polítics de la ciutat de Lleida al segle XIX, fins a la Revolució de 1868. Dos llibres diferents, però complementaris. El de Quintí Casals aporta una informació abundant sobre els polítics lleidatans que ens permet de fer una radiografia social i política de llarga durada, i per tant observar-ne els canvis i continuïtats. Per la seva part, Josep Maria Pons analitza en detall la vida polí-

tica lleidatana durant els anys centrals del segle XIX, la del domini moderat, una anàlisi que ens permet veure que per sota de l'avorrida política oficial hi ha una vida social i política rica. Tant Josep M. Pons com Quintí Casals són autors de dues esplèndides tesis sobre la Lleida dels anys centrals del segle XIX i han publicat altres treballs sobre la vida política d'aquests anys: *Canvi econòmic i social en el pas de l'Antic Règim a l'estat liberal: Lleida en la primera meitat del segle XIX* (Casals, 1999); *El trienni progressista a la Lleida del segle XIX. La regència del general Espartero (1840-1843)* (Casals, 2000), i *El poder polític a Lleida (1843-1854). Eleccions i pronunciaments* (Pons, 1998).

El llibre de Quintí Casals, *Polítics de Lleida*, té dues parts ben diferenciades. En la primera s'analitza l'ajuntament de Lleida en l'antic règim borbònic, és a dir, entre 1719 i 1832, i es tracta d'un estudi minuciós dels personatges que ocuparen el poder polític local al llarg d'aquests anys. Un poder polític monopolitzat per nobles, ciutadans honrats i doctors, que comença a presentar algunes fissures arran dels canvis en la legislació municipal de 1766 que permeten l'elecció dels càrrecs de síndic personer i de diputat del comú. L'elecció d'aquests càrrecs va permetre l'entrada als ajuntaments absolutistes de persones de diferent procedència social —artesans, comerciants, pagesos i hisendats— i de diferent orientació política de la dels regidors borbònics, sobretot en una capital de corregiment com ara Lleida. Cal destacar la informació que ens facilita Casals sobre els electors i delegats de l'elecció dels diputats del comú i síndics personers, i el grau de participació, unes dades que fins ara desconeixíem, no tant sols de Lleida, sinó de quasi tot el país. L'anàlisi del personal polític no es limita a un reguitzell de noms, sinó que va més enllà i s'analitza el funcionament del grup dirigent de la Paeria i com es van anar formant els llinatges familiars que van afavorir la cohesió d'aquest grup integrat per nobles, ciutadans honrats i doctors.

Casals dedica la segona part del llibre a l'anàlisi dels ajuntaments liberals (1833-1868), inclosos els primers intents de 1812-1814 i 1820-1823. D'aquests primers intents, l'autor destaca el període del Trienni Liberal al llarg del qual es realitzà el canvi polític a l'Ajuntament que es consolidà l'any 1823, el darrer, quan sectors polítics i socials no lligats a l'absolutisme assoliren el poder municipal (alguns d'ells havien estat diputats del comú). Pel que fa al període liberal (1833-1868), en el qual es distingeixen tres períodes amb característiques pròpies: 1833-1836, 1837-1843 i 1844-1868, Casals torna a oferir-nos la nòmina del poder polític local amb una minuciositat aclaparadora, la qual cosa permet de copsar-ne canvis i continuïtats, tant des del punt de vista social com polític. El «grup dominant lleidatà de l'època isabelina», tal com el qualifica l'autor, queda integrat per comerciants i botiguers, nobles, pagesos benestants, hisendats i professionals liberals, sobretot advocats. El poder polític restarà a les seves mans i amb matisos pel que fa a la composició social segons es tracti de moderats o de progressistes. Una anàlisi

detallada dels principals protagonistes del poder polític lleidatà liberal clou aquesta segona part amb l'ajuda inestimable d'uns annexos sobre nissagues familiars.

El llibre de Josep M. Pons, *Moderats i progressistes a la Lleida del segle XIX (1843-1868)*, s'inicia amb dos capítols introductoris, un sobre el sistema liberal espanyol i un altre sobre la ciutat de Lleida al segle XIX, de manera que ambdós serveixen per emmarcar el que s'explicarà en els capítols centrals del llibre: l'enfrontament entre moderats i progressistes els anys centrals del segle XIX. En el tercer capítol, s'analitza l'inici de l'hegemonia moderada a partir del pronunciament de 1843, que al seu torn era una resposta al cop progressista contra Espartero. Gràcies al pronunciament i al suport governamental, l'incipient grup moderat va aconseguir les regnes del municipi i va implantar un sistema de govern local, que s'estudia en el capítol cinquè.

El domini de la Paeria per part dels moderats, però, no va ofegar la confrontació política, ja que el grup progressista mantingué la seva fortalesa i la brega política, tant en les eleccions provincials i generals com en les municipals, fet que s'analitza en el capítol quart. Aquest és, sens dubte, un dels capítols més interessants del llibre des del punt de vista historiogràfic, ja que ens permet de resseguir en detall la confrontació política més enllà de la política dels notables, tal com assenyala el mateix autor: «per a construir una història social de la política, moltes vegades ens hauria d'interessar més conèixer els electors que els elegits», ja que «unes mateixes denominacions polítiques servien a interessos ben diferents a cada municipi» (p. 206-207). En aquest capítol, s'analitzen les complexes relacions entre el poder polític local i el poder estatal, més enllà de simplificacions matusseres, ja siguin pel costat del centralisme o pel costat de l'autonomisme, així com els models polítics provincials i locals de progressistes i moderats i la lluita pel poder local i provincial. Tot plegat permet a l'autor caracteritzar els dos grups. Així, mentre que els progressistes representaven la voluntat renovadora de la ciutat i comptaven amb el suport de grups representatius de comerciants, menestrals i professionals liberals, els moderats es convertiren en refugi de nobles, clergues, alguns professionals liberals, grans propietaris agraris (però també pagesos), que cercaven protecció davant els canvis que s'estaven produint. Els moderats són molt propers al carlisme, fins al punt que els progressistes es coneixen, popularment, com a liberals.

Un altre dels capítols interessants del llibre és el sisè, que es dedica a l'anàlisi del Bienni Progressista (1854-1856). Un període en el qual, segons Pons, es contrasten les iniciatives polítiques del govern progressista a favor de la majoria de la població (quintes i consums, per exemple) o del creixement urbanístic i la millora higiènica de la ciutat, amb la inexperiència de govern o la deficient capacitat de gestió dels mateixos progressistes, i la capacitat d'oposició dels moderats, que fan anar-se'n en orri les propostes més interessants. Cal

destacar, també, la divisió dins les files liberals (progressistes) entre els propietaris i professionals liberals que volien «consolidar l'ordre burgès d'una manera que fos més capaç d'integrar la població en el règim» (p. 327), i els demòcrates i altres sectors radicals, que volien anar més enllà i que aconseguiren tenir una certa representativitat municipal. Els anys posteriors marquen la crisi del model moderat i de la Unió Liberal i permeten l'aflorament del grup demòcrata i republicà amb «un discurs interclassista més proper a les reivindicacions populars» (p. 386) i que aconseguirà el seu protagonisme polític amb la Revolució de 1868.

Les conclusions són quelcom més que això, i Josep M. Pons realitza un seguit d'advertències que cal tenir en compte a l'hora d'historiar la vida política local d'aquests anys, fruit de la seva recerca concreta i de la reflexió historiogràfica més general. En voldria destacar una que em sembla prou important: la necessitat de donar veu als sectors populars i rastrejar-ne el protagonisme polític, «un sistema polític limitat a les elits no comporta obligatòriament que els exclosos hagin perdut qualsevol influència o participació activa. L'existència de clienteles tampoc no suposa per part dels implicats passivitat i disponibilitat lliure a qualsevol proposta política» (p. 391), o dit d'una altra manera: «fora de la política oficial va romandre la majoria de la població, però això no significa que no tingués un paper destacat en la dinàmica política i social» (p. 399).

Estem, doncs, davant de dos llibres de lectura obligada per a totes aquelles persones interessades en el poder polític local del segle XIX, ja que van molt més enllà de l'estudi d'un cas concret, el de la ciutat de Lleida, i que ens aporten un bon grapat de reflexions historiogràfiques i de praxi històrica sobre el poder polític local.

RAMON ARNABAT

SOBREQUÉS I CALLICÓ, Jaume (2002). *Antoni Rovira i Virgili: Història i pensament polític*. Barcelona: Curial.

Jaume Sobrequés és un dels historiadors que coneix millor la trajectòria intel·lectual i l'obra d'Antoni Rovira i Virgili (Tarragona 1882-Perpinyà 1949), a les quals ha dedicat diversos estudis des de principi dels anys setanta, quan va assumir la responsabilitat, en el projecte de la gran enciclopèdia basca, de fer una reedició facsímil i continuar la *Història [nacional] de Catalunya* de Rovira i Virgili (Barcelona, Edicions Pàtria, 1922-1937), que de fet solament arribava fins al segle XVII. El primer volum facsímil va sortir l'any 1972, amb un pròleg de Sobrequés, i el projecte total va tenir setze volums (1972-1984), ja que un equip d'historiadors dirigits pel mateix Sobrequés va escriure la història dels períodes següents.

Després, l'interès de Sobrequés per Rovira s'ha anat concretant en una dotzena d'articles i escrits diversos que constitueixen les primeres aproximacions i la base de l'estudi que, finalment,

ha adquirit un caràcter de conjunt i ha estat publicat recentment, després d'haver rebut el Premi Carles Rahola d'Assaig (2000) convocat per la Fundació Prudenci Bertrana. Una publicació que pràcticament ha coincidit en el temps amb l'edició de les cartes de l'exili (1939-1949) del mateix Rovira i Virgili, fruit d'una llarga feina de compilació i d'estudi duta a terme per Maria Capdevila (Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2002).

La gran virtut de l'estudi que comentem és la d'aproximar el lector a l'obra d'Antoni Rovira i Virgili, de manera molt directa, a través de cites textuals i a partir de les contínues referències als seus articles. Per tant, constitueix una valuosa guia de lectura per introduir-se en el pensament de Rovira i en la seva evolució, superant la barrera d'haver d'enfrontar-se directament amb una producció molt abundant, dispersa i poc coneguda, en especial els escrits periodístics. Sobrequés ens proposa uns fils conductors i ens ofereix una tria de cites textuals, però, a més, ens dóna referències suficients per poder completar, per compte propi, els aspectes que suscitin major interès.

L'ideari de Rovira, en certa manera singular, és alhora representatiu d'un espai intel·lectual i polític català del primer terç del segle XX i va tenir dos eixos fonamentals, ben reflectits en l'estudi de Sobrequés: la qüestió nacional i la qüestió social. Deixant de banda un primer capítol, on es presenta una semblança biogràfica detallada, els set capítols restants del llibre s'estructuren temàticament, seguint els centres d'interès següents: «El pensament historiogràfic i la història nacional»; «El debat historiogràfic amb Jaume Vicens i Vives»; «El pensament polític: nacionalisme»; «Catalunya i Espanya: la dificultat d'una entesa»; «El pensament social»; «Rovira i Virgili i el moviment obrer» i, finalment, «Barcelona i Catalunya. Sobre la idea de progrés i de ruralisme». Es tracta, com mostren els enunciats, d'una selecció feta en termes que podríem considerar funcionals per a l'analista que busca referents. El resultat no distorsiona el caràcter originari dels escrits, que, alhora, són presentats d'una manera dinàmica i atenen l'evolució dels plantejaments de Rovira al llarg dels anys, condicionada per una reflexió permanent sobre el seu present i, això és molt important, per un interès i una voluntat de difusió del que passava a Europa.

Així, l'estudi de Sobrequés reflecteix una llarga relació intel·lectual entre analista i analitzat, subjecte a interrupcions obligades, no solament per l'atenció de Sobrequés a altres temàtiques d'investigació, sinó també pel seu compromís amb tasques polítiques o socioculturals diverses. I es tracta, també, d'una certa compenetració ideològica manifestada obertament per l'autor del llibre: «és, per a mi, un dels polítics amb el pensament del qual em sento més identificat» (p. 5).

El llibre està constituït, doncs, per una sèrie d'anàlisis de Sobrequés sobre Rovira i els seus escrits, redactades en diferents moments que queden enunciats (p. 8). Aquest fet es percep lleugerament en l'estructura del llibre, però potser d'una manera més destacada en

l'actualització desigual dels marcs generals interpretatius i del suport bibliogràfic de referència, on es troben a faltar les investigacions més actuals que tenen a veure, per exemple, amb el context social i polític de la producció intel·lectual que s'analitza o amb els debats historiogràfics, en especial, el que van protagonitzar Rovira i Virgili i Vicens i Vives.

Convé tenir molt present que l'obra de Rovira va tenir una vinculació molt directa amb la seva trajectòria política personal, però que aquesta trajectòria no va transcórrer de manera aïllada, sinó en un espai complex i poc estudiat en el qual, des de final del segle XIX i fins a la Segona República, van transitar nombrosos projectes, sovint fallits, i reconeguts dirigents. Aquesta inestabilitat era, alhora, molt dinàmica i en l'àmbit polític va donar lloc a la creació, divisió i reagrupació de partits i formacions polítiques i, en l'àmbit del periodisme, a nombroses capçaleres, algunes de major durada que d'altres, com es pot veure observant on es troben els articles de Rovira i Virgili i com s'explica en l'obra que comentem. En els orígens d'aquest recorregut personal i col·lectiu, hi havia el republicanisme federal de Pi i Margall i les tensions per desactivar la seva inèrcia centralista creixent. En l'etapa final, el projecte va culminar amb l'oportunitat històrica de dirigir la Generalitat republicana, quan es va crear Esquerra Republicana de Catalunya el març de 1931 a partir de la unió de diversos partits i sectors independents del republicanisme catalanista, i va rebre el suport electoral de molts membres d'ateneus, cercles i entitats molt actius als pobles i les ciutats catalans. Com hem dit, no era un bloc homogeni ni de composició inalterable. Rovira va ser una de les figures més actives i crítiques en aquest espai. Precisament, en el moment inicial de l'etapa republicana, Rovira no estava vinculat a ERC, sinó a Acció Republicana de Catalunya i al seu periòdic *La Nau*, i no va rebre suficient suport electoral per ser elegit en les eleccions generals de juny de 1931, a les quals es presentava per a la demarcació de Tarragona. Però s'hi va acabar vinculant més endavant.

Per això, més enllà dels continguts concrets i de les interpretacions conjunturals, l'estudi dels escrits d'Antoni Rovira i Virgili és important perquè constitueixen una de les mostres més intel·ligents de les preocupacions i les aspiracions d'un espai polític català molt dinàmic i important. I permet de fer-ho amb l'amplitud que dóna la llarga i activa trajectòria vital de Rovira i la seva prolífica producció escrita. Perquè, tal com Sobrequés va posant en relleu al llarg del seu estudi, l'obra de Rovira és una obra realitzada amb un grau de compromís intel·lectual i polític notable, que s'aprecia, també, més enllà dels escrits periodístics, en els textos de més abast, com són l'esmentada *Història Nacional*, la *Historia dels moviments nacionalistes* o *Nacionalisme i Federalisme*, entre d'altres, i en la creació de mitjans periodístics i culturals, entre ells l'emblemàtica *Revista de Catalunya*.

El 1939 Rovira va marxar a l'exili, com tants altres intel·lectuals catalans i com tants i tants responsables polítics i sindicals de l'etapa republicana. I allà va morir. La ruptura traumàtica impo-

sada per la repressió franquista va condemnar diverses generacions al desconeixement del passat històric i de les figures que l'havien protagonitzat. L'obra que comentem col·labora, juntament amb altres estudis que s'han anat realitzant, a omplir el buit del coneixement de la història i del pensament polític català d'una època singular. És necessari aproximar-se als debats i als projectes polítics i socials d'aquell primer terç del segle passat sense idealitzacions ni prejudicis i amb capacitat de valorar els matisos i els canvis que es van anar produint en els plantejaments inicials, incitats de manera especial pel contrast molt directe amb els esdeveniments d'una de les etapes més convulses de la història recent. Per a molts lectors, l'aproximació que ens proposa Sobrequés als escrits de Rovira, alhora intel·lectual, periodista i activista polític, constituirà una revelació.

MERCÈ RENOM

BENGOECHEA, Soledad (2002). *Les dècades convulses: Igualada com a exemple. Mobilització patronal i obrera entre principi del segle XX i la dictadura de Primo de Rivera*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

Soledad Bengoechea és la historiadora de la patronal catalana. En altres llocs, aquest àmbit d'estudi constitueix tota una disciplina amb diverses línies d'investigació, amb interpretacions possiblement enfrontades i centres d'estudi que s'hi dediquen específicament. Però en un país com el nostre, més aviat petit, acostuma a passar que la responsabilitat de la investigació d'un gran tema com aquest recau sobre una sola persona. Això esdevé en el nostre cas. Així doncs, algunes de les obres més importants d'aquesta historiadora estan centrades en l'organització i l'activitat patronal. Sobre aquest tema hi ha publicades *Organització patronal i conflictivitat social a Catalunya. Tradició i corporativisme entre finals de segle i la dictadura de Primo de Rivera* i *El locaut de Barcelona (1919-1920)*.

Però, a més de mantenir aquest centre d'atenció, Soledad Bengoechea també s'ha dedicat a l'estudi dels moviments socials a la Catalunya contemporània i manté una línia d'investigació entorn del treball i les dones. En l'obra que ara ens ocupa, l'autora ha anat més enllà de l'anàlisi de la patronal i presenta una investigació sobre la conflictivitat sociolaboral en el context d'Igualada durant el primer quart del segle XX, on no queda desatesa la perspectiva del treball de les dones.

Les dècades convulses va merèixer el Premi Doctor Joan Mercader de Recerca en la seva convocatòria de l'any 2000. El llibre està estructurat en quatre parts força diferenciades. Comença considerant els espais de sociabilitat existents a Igualada durant aquests anys. Bàsicament, l'autora entén com a espais de sociabilitat les institucions i entitats on obrers i empresaris es relacionaven entre si o els uns amb els altres. Així té en compte tant els espais de relació en

el si d'una mateixa classe com aquells que podríem anomenar interclassistes. Tot seguit, analitza el procés de radicalització social experimentat a Igualada amb la tendència creixent dels diversos grups socials enfrontats a organitzar-se en sindicats únics. Aquest és el procés que donaria lloc a la creació del sindicat únic de la CNT de la localitat i a la Federació Patronal d'Igualada, el sindicat únic patronal. La tercera part la dedica al locaut de 1919, que és un dels grans temes considerats per Soledad Bengoechea en altres obres. Finalment, el darrer apartat és el referit al que va passar des del locaut fins a l'adveniment de la dictadura de Primo de Rivera, que podem veure com una mena d'epíleg de tot aquest procés històric.

L'estructuració de l'obra en aquests quatre grans apartats respon bàsicament a un criteri cronològic, però, en cert sentit, també aconsegueix mantenir una estructuració temàtica. El pas d'un gran tema a l'altre té un ritme molt aconseguit, gairebé novel·lesc. El llibre comença molt tranquil·lament plantejant les condicions establertes a principi de segle, va augmentant la intensitat de la narració quan descriu la polarització social que es va plantejant conforme el segle va avançant, i arriba al seu clímax amb el locaut de 1919. Així, Soledad Bengoechea analitza l'existència de la varietat de la sociabilitat i l'associacionisme de principi de segle, la seva evolució vers la creació dels sindicats únics, i l'esclat que significà el locaut com una manera de resolució del conflicte social.

En un sentit geogràfic, el llibre se centra en el que es va esdevenir a Igualada, però, d'altra banda, l'obra estableix un diàleg permanent entre els conflictes socials plantejats en aquesta ciutat i els de Barcelona. En tot moment, queda molt clar que Igualada no és una illa, ni de pau ni de conflicte. El que va passar, tant pel que fa a les formes d'organització adoptades per la patronal i pels treballadors com per la convulsió social creixent i l'esclat del locaut el 1919, té una relació molt directa amb el context català, i molt en especial amb els afers de Barcelona. En aquest sentit, com també en l'abast teòric de les seves conclusions, l'obra supera satisfactòriament les limitacions habituals de bona part de la historiografia produïda des de la perspectiva local.

Pel que fa a les fonts utilitzades, no es pot dir res a part que són abundants, variades i que s'han utilitzat amb rigor i exhaustivitat. Pel que fa a l'estil de la narració, l'autora fa servir el sistema de les cites extenses, deixant, d'alguna manera, que siguin les fonts les que parlin per si mateixes. Però, a part d'això, també té prou honestedat historiogràfica per esmentar la seva absència o insuficiència quan això s'escau.

Les aportacions historiogràfiques d'aquest treball són variades en forma i contingut. En primer lloc, hi ha la consideració de la sociabilitat. En aquest sentit, no tan sols considera les organitzacions dedicades a temes laborals i econòmics, que és el que tradicionalment s'havia fet quan s'analitzava la conflictivitat laboral, sinó que en la seva anàlisi inclou altres tipus d'espais institucionals d'interacció entre les classes socials, com ara les institucions i els

llocs d'esbarjo. Però no s'atura aquí, i també dedica una atenció important a les publicacions igualadines d'aquests anys i als grups que estaven darrere d'aquestes publicacions, així com a altres aspectes com ara les iniciatives educatives impulsades des de moltes d'aquestes institucions o el paper del sometent.

Però, a més, l'anàlisi de Soledad Bengoechea va més enllà de les institucions i també considera les persones que en formen part. En aquest sentit, podríem dir que *Les dècades convulses* és un llibre que està ple de gent. És cert que hi ha més espai dedicat als empresaris i a altres membres dels grups dominants a Igualada. Trobem més referències dedicades als patrons, i aquestes són més extenses que les dedicades als obrers, i, a més, en el cas dels treballadors les indicacions són més genèriques, no tenen tant detall. Malgrat això, aquest fet no és imputable que l'autora, partint d'una especialització prèvia, hagi dedicat una atenció preferent a aquests elements dels grups dominants, sinó a les mancances de les mateixes fonts. Com també és ben sabut, els grups dominants, a causa, entre altres factors, de la seva vinculació més gran a béns materials, acostumen a deixar un rastre documental molt més profund i abundant que els de les classes subalternes. De fet, l'excepció de Joan Ferrer i Farriol, el principal dirigent de la CNT a Igualada en aquest període, que en l'obra també obté força atenció, mostra com, davant l'existència de prou informació, el tractament donat a empresaris i treballadors és similar.

La tensió contínua manifestada entre les persones i les institucions en tot el llibre per aconseguir-ne el protagonisme està, de fet, força ben resolta. Una altra aportació historiogràfica significativa de l'obra és la referida a la relació establerta entre els oficis i la conflictivitat social. Així doncs, la situació econòmica de les indústries adoberes i les característiques de l'ofici passen per sobre de les ja superades interpretacions ideològiques per explicar els conflictes socials, així com el radicalisme creixent d'obrers i patrons. Finalment, una altra aportació important és la referida al que va passar amb les dones, ocupades principalment en el sector tèxtil, i, molt especialment, a la marginació experimentada per aquestes no tan sols en el si del sistema fabril, sinó també dins de les mateixes organitzacions obreres.

Finalment, hem de dir que l'obra, tot i que constitueix un relat acurat dels principals fets històrics del període, del que va passar a Igualada i la seva relació amb Barcelona, ni de bon tros, no és tan sols això. Així doncs, va més enllà i exposa algunes consideracions teòriques importants. Aquest és el cas d'allò referit a les estratègies de la patronal, a partir de les opcions que aquesta tenia entre els sindicats lliures i el model corporatiu per tal d'eradicar els qui consideraven els seus enemics principals, els anarcosindicalistes de la CNT. O sobre tot allò referit al qüestionament de l'estat liberal plantejat per la patronal el 1919 i de com aquest no es basà, principalment, en causes polítiques, sinó sobretot en motius econòmics i socials.

JORDI IBARZ

CANYELLES, Cèlia; TORAN, Rosa (2203). *Dolors Piera, mestra, política i exiliada*. Pròleg de Teresa Pàmies. Barcelona: Ajuntament de Barcelona. Publicacions de l'Abadia de Montserrat. (Premi Leonor Serrano i Pablo)

Segons la *Gran enciclopèdia catalana,* l'exili es pot considerar «com l'allunyament voluntari o forçós del territori d'un estat, especialment per motius polítics. No té el caràcter jurídic de pena, sinó que es tracta d'una mesura política i, per tant, sense termini fixat; la possibilitat de tornar al propi país és aleatòria i depèn dels canvis en la situació política». Aquesta definició, tot i que avui podria qüestionar-se, em va bé perquè està pensada, probablement, pel cas concret de l'exili català de l'any 1939.

L'exili, i aquest exili en concret, no ha estat únicament un problema pel seu volum i pel fet que molts dels exiliats fossin gent preparada i, sobretot, uns grans lluitadors a favor de la justícia social, sinó perquè la seva trajectòria no solament a l'exili, sinó també abans de produir-se la diàspora, moltes vegades ens és desconeguda, especialment pels que eren més joves i pels que no varen tornar, aspectes que es donen en el cas de Dolors Piera.

L'excepcionalitat dels moments que va viure Catalunya entre la proclamació de la República i l'entrada dels feixistes a Barcelona i el consegüent èxode cap a França com a plataforma van originar el retraïment de moltes persones de vàlua que van acabar passant per aquest món sense pena ni glòria, però també van propiciar directament o indirecta que poguessin manifestar-se amb tota plenitud personatges que podem considerar excepcionals, com és el cas de la biografiada.

En moments de normalitat, molt difícils a l'Europa del segle XX, Dolors Piera hauria estat, a ben segur, una professional excel·lent de qualsevol especialitat, però fou el que la societat li demanava ser en cada moment determinat. Durant els anys de la República, una mestra (les dones no tenien gaires més possibilitats per expressar-se públicament, sobretot venint del món rural), però no pas una mestra qualsevol, sinó una professional que, després d'una sòlida preparació aconseguida a través del propi esforç i de l'ajut de professionals prestigiosos, es vincula al grup Batec de les comarques de Ponent, l'avançada del progressisme pedagògic català dels anys trenta del segle passat, d'on es desenvoluparia el grup Freinet que, al marge de la incidència en el propi país, en aquells anys, a través dels exiliats, acabaria exercint una gran influència en molts països de l'Amèrica Llatina.

El desencadenament dels fets cap a una situació prerevolucionària ens mostraria una dona amb una capacitat de treball i uns dots organitzatius com a dirigent del PSUC, partit en el qual va tenir un paper important a l'hora de la seva fundació al començament de la guerra. En aquests anys, la barreja entre mestra, sindicalista i política, més de les dues darreres, ens mostra una dona lliurada a un ideal marcat per les línies ideològiques i la plasmació política d'acord totalment amb la seva organització política.

El seu exili també ens resulta certament especial, tot i que als primers temps no difereix massa de les aventures que viuen molts exiliats abans de poder trobar una llar més o menys definitiva. Tot i un pas intermedi a la República Dominicana abans d'arribar a Xile, la lluita política, malgrat les dificultats, continuarà. Al desenllaç d'aquesta lluita pren una nova direcció, marcada per la resistència de molts revolucionaris catalans a la política de submissió a l'URSS que començaria pel xoc produït pel pacte germanosoviètic i per les lluites posteriors que portarien a la subordinació del PSUC al PCE. Arran d'aquestes lluites internes, Dolors Piera i el seu company, Pere Aznar, serien expulsats del partit.

Com declaren les autores a la introducció, l'obra s'acaba a partir de la instal·lació definitiva a Xile. L'última etapa de la seva vida, una mena de retorn als seus inicis, és estudiada molt succintament en un epíleg, tot i que per mitjà de quatre pinzellades s'hi observa la gran humanitat de la biografiada.

Ens trobem amb una quarta etapa dedicada al seu company, víctima de les lluites polítiques, i a les filles, sense oblidar el seu país i tots aquells als quals cal ajut. Hi ha un episodi d'aquesta darrera època que ens fa entendre aquesta humanitat. Em refereixo al retrobament amb Teresa Pàmies, a la qual més endavant felicita arran de la concessió del Premi de les Lletres Catalanes. Tot plegat dóna peu que Dolors i Teresa retrobin una vella amistat al marge de les divergències polítiques.

Precisament Teresa Pàmies és l'encarregada de situar el personatge, indicant-nos, probablement amb tota la raó, que a l'estudi hi troba a faltar la persona que va conèixer. Malgrat tot, crec que del treball i de les declaracions de Dolors Piera s'intueixen moltes coses que ens dibuixen una certa intimitat del personatge, tot i que ignoro si és allò a què es refereix Teresa Pàmies

Cèlia Canyelles i Rosa Toran ens expliquen aquesta història apassionant i molt poc coneguda, més que amb objectivitat, que és un concepte un xic aleatori, amb una gran neutralitat, situant-se per sobre de les seves vivències personals i les seves concepcions polítiques. Fa tota la impressió que es posen a dins de la pell de Dolors Piera i, a través de la informació recollida i de l'epistolari que van mantenir-hi, reviuen la seva epopeia. Tinc la intuïció que, quan llegiu aquest llibre, sobretot els que us interesseu pels temes que es tracten en aquest estudi, us passarà com a mi, és a dir, que es produirà un doble encontre més enllà del de les autores.

Hi ha, a més, una altra qüestió que voldria recordar. Ja fa més de vint-i-cinc anys que observo, sobretot en la meva especialitat, la irrupció de les dones presentant treballs magnífics, alguns de caràcter més general, però d'altres, com el que avui m'ocupa, que ens recorden, al marge del gran paper de les nostres companyes en l'anonimat, el seu paper com a protagonistes externes de la història que el nostre gènere, generalment, ha menystingut o, fins i tot, menyspreat.

Finalment, només em resta agrair a Cèlia Canyelles i a Rosa Toran que, amb aquest estudi, m'hagin permès conèixer

la vida d'aquest personatge, ja que, com diuen elles mateixes a la introducció, «hem intentat donar a llum la trajectòria d'una dona que des del seu petit poble d'origen, Puigverd d'Agramunt, fins a Santiago va ser protagonista de la Història de Catalunya fins acabar ocupant un lloc de l'exili polític americà».

JORDI MONÉS I PUJOL-BUSQUETS

BORDERÍAS, Cristina (ed.); BENGOECHEA, Soledad (coord.) (2002). *Les dones i la història al Baix Llobregat*. Barcelona: Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 2 v. 506 p. i 324 p.

De les moltes contribucions possibles per a la reinterpretació de les realitats històriques, aquelles que posen èmfasi en les diferents perspectives dels subjectes socials són, sens dubte, les que resulten més agosarades, més complexes i, per això mateix, més valuoses. En aquest sentit, aportacions com ara les del llibre *Les dones i la història al Baix Llobregat*, editat pel Centre d'Estudis Comarcals del Baix Llobregat i Publicacions de l'Abadia de Montserrat, malgrat l'esforç investigador i editorial que, sobretot en els darrers anys, ja s'ha posat de manifest sobre aquesta temàtica, resulten especialment encoratjadores.

El llibre respon a una dinàmica tradicional d'aquest Centre d'Estudis que s'ha convertit en referència obligada per l'impuls de coneixement que projecta sobre una de les comarques més heterogènies de la Catalunya metròpoli: la recerca col·lectiva a l'entorn d'un factor històric en sentit ampli, sota el qual s'apleguen habitualment visions complementàries, de vegades juxtaposades i gairebé sempre innovadores, amb un protagonisme exclusiu del territori de referència i, òbviament, de la seva gent i de les seves activitats. L'èxit de les convocatòries anteriors del CECBLL, que s'ha vist coronat amb la publicació de recerques d'ampli impacte i considerable rigor, va permetre que la cinquena convocatòria de recerca col·lectiva, centrada en la història de les dones al Baix Llobregat, tingués no solament l'acollida esperada, sinó una expectació per sobre del que havia estat habitual.

És imprescindible explicar el marc en què es va produir la convocatòria de recerca per justificar-ne el resultat en forma de dos volums, dinou treballs i més de vuit-centes pàgines. És a dir, d'entrada, una producció considerable en resposta a un tema prou sensible. Però també cal el coneixement del context per entendre per què el títol final del llibre no és la història de les dones al Baix Llobregat, sinó «les dones i la història», qüestió de rellevància metodològica notable, com sembla evident.

L'encert de la convocatòria no es limitava a l'atractiu de la temàtica, a la conjuntura en què es va desenvolupar tot el procés d'incentivació previ —un curs de l'Arxiu Històric Comarcal sobre iniciació a la recerca en aquest àmbit— i a tot l'engranatge circumstancial —l'encetament d'un Programa de la Dona i la creació d'un premi de recerca sobre

temàtica femenina a l'Ajuntament de Sant Feliu; la celebració, l'any 1996, d'unes jornades a Barcelona en commemoració dels vint anys de les primeres jornades feministes de l'any 1976, etc.—, sinó també a l'elecció de dues coordinadores de reconeguda solvència intel·lectual i capacitat científica, les historiadores Cristina Borderías i Soledad Bengoechea, que van assumir la feixuga empresa de valorar els treballs, discutirlos amb les autores i autors i, finalment, preparar-ne l'edició.

L'elecció, sens dubte, ha permès convertir el llibre en un instrument historiogràfic molt precís, que, en el futur, pot sustentar noves propostes d'anàlisi de la realitat comarcal sota diversos prismes temàtics i amb una unívoca mirada: la de les dones com a subjecte social.

Precisament, amb aquesta esperança de futur, carregada d'un fort component metodològic, Cristina Borderías tanca l'exhaustiva introducció del llibre que ressenyem. Les seves paraules, «esperem que [el treball] sigui una oportunitat per debatre com i de quina manera l'anàlisi de l'experiència històrica de les dones pot canviar los nostres interpretacions sobre la realitat», posen èmfasi en dues qüestions que els diversos treballs del llibre evidencien, cadascun segons les finalitats particulars de recerca, de metodologies diverses, d'enfocaments específics, etc.

En primer lloc, que el punt de vista del subjecte social modifica substancialment la percepció global de la realitat, no solament del mateix subjecte, sinó també de l'observador distanciat (en aquest cas l'historiador), afegint components complementaris que, de vegades, havien passat desapercebuts i que poden canviar, de manera fins i tot radical, la interpretació dels fets. En segon lloc, que el punt de vista de les dones com a subjecte social afegeix una perspectiva en bona part inèdita a l'anàlisi de les causes històriques que obliga, a partir d'estudis com el que ara comentem, a repensar els fenòmens històrics amb l'ampliació de nous punts de vista, no solament els de les dones, tot i que aquests es converteixen, gairebé de sobte, en imprescindibles.

La filosofia de coordinació de l'obra, que han fet palesa les historiadores encarregades, s'ha situat en la línia de superar el que fins ara havia estat una simple formulació històrica contributiva —aconseguida només en part— per posar èmfasi en un enfocament més proper a la teoria de la diferència com a sustentació d'un exercici metodològic més ajustat a les noves tendències historiogràfiques, sobretot en el terreny de la història social.

Per això, tant l'heterogeneïtat de treballs que fonamenten el llibre i que l'editora esmenta en profunditat a la seva introducció com les punyents perspectives noves que obren les visions dels esdeveniments des de l'observatori de gènere van desaconsellar parlar d'una història de les dones del Baix Llobregat i sí que van aconsellar, en canvi, parlar de com a través de l'anàlisi de les actuacions, les experiències i les pràctiques socials de les dones del Baix Llobregat es percep una realitat nova, desatesa, però imprescindible per comprendre la realitat. Aquesta és la contribució més

sensible del llibre al coneixement de la realitat històrica de la comarca, tot i l'heterogeneïtat comentada, perquè els diferents treballs, observats en el seu conjunt, no exposen quin paper han tingut les dones en la història comarcal, sinó quina ha estat la seva particular percepció de la realitat a través del seu paper històric específic.

Alguns dels treballs del llibre mostren d'una manera més efectiva el punt de vista de gènere i altres ofereixen un retrat més historicista, més descriptiu, dels fets tractats, però tots ells tenen l'atractiu del caràcter temàtic innovador i d'un enfocament metodològic que ha intentat donar una certa unitat al conjunt.

En el complex intent d'organitzar la lectura del llibre, Cristina Borderías confessa que «la lectura que ara proposo deriva, com no podia ser d'una altra manera, dels meus propis interrogants com a historiadora» i ens ofereix un repartiment de temàtiques i d'aproximacions analítiques al voltant de tres grans apartats: el de la participació de les dones en la política, el moviment obrer i els moviments socials en general; el de l'identitarisme, les resistències i la cultura femenina en l'època medieval i moderna, i el de la dona com a component del món econòmic en general. En el fons, Cristina Borderías ubica el conjunt de treballs del llibre en els eixos del que podrien ser contribucions diverses a la construcció d'una història política, d'una història cultural i d'una història econòmica des de la perspectiva de gènere, amb l'ànim de «col·locar l'experiència femenina en el centre de l'anàlisi sociohistòrica».

D'acord amb aquests criteris, caldria ubicar dins del primer apartat els treballs de M. Carmen Garcia Nieto (la transcripció de la conferència impartida al curs de l'Arxiu Històric Comarcal, esmentat més amunt); el de M. Pau Trayner sobre una experiència concreta de barris; el de Cèlia Cañellas sobre la presència femenina als consells municipals al Baix Llobregat entre l'any 1934 i el final de la Guerra Civil; l'article de Josep Campmany sobre les dones a Gavà en el pas a la societat industrial (1800-1940); els treballs de Julia Cabaleiro sobre les dones a la premsa comarcal, i els de Montserrat Duran sobre les dones de Sant Joan Despí a través de la història.

Dins del segon, hi hauria les recerques fetes per Dolors Sanahuja sobre la dona medieval a Eramprunyà, les dues de Lluís Monjas sobre la baixa edat mitjana, els treballs col·lectius de Rosa M. Bondia i Conxita Solans sobre les confraries beguetanes dels segles XVIII i XIX, i els de M. Luz Retuerta i Carme Sanmartí sobre Josepa Falguera al Sant Feliu del segle XIX.

Finalment, en el darrer apartat cal esmentar els treballs de Gemma Tribó sobre el treball femení a l'agricultura; el d'Àngels Solà sobre les puntaires del Baix Llobregat; el de Gracia Dorel-Ferré sobre les obreres fabrils d'Esparreguera a cavall del segle XIX i el segle XX; el de Montserrat Vilajoliu sobre el treball de les dones a la Colònia Güell; el d'Agustí Casas sobre el lideratge femení; el d'Ingrid Llopart sobre les confeccionistes molinenques, i els de M. Pau Trayner i Montserrat Pérez-Portabella sobre experiències concretes entre dones de l'Hospitalet.

El llibre, tot i abastar un territori concret i circumscriure's al que coneixem com a història local, representa una aportació significativa a una manera diferent de construir la història: tant per la visió del subjecte, com per la metodologia, el sistema col·lectiu de convocatòria o el sistema de coordinació i l'esforç documental aportat. Un llibre recomanable per a qui vulgui percebre visions complementàries de la realitat social, i especialment encoratjador per als que consideren que no hi ha perspectives unívoques en la descripció dels fenòmens històrics.

JESÚS A. VILA

BRAMON, Dolors; LLUCH BRAMON, Rosa (2002). *Mots remots: Setze estudis d'història i toponímia catalana*. Girona: CCG edicions. 176 p. (Col·lecció «Joan Puigbert»; 1)

La història de l'etapa andalusina i, fins i tot, les restes de l'estada dels sarraïns a Catalunya són poc conegudes. Certament, en els darrers anys hi ha hagut avenços notables en aquest sentit, però sovint els especialistes en el món cristià i en el món musulmà han funcionat com a camps closos: d'una banda i de l'altra hi ha més coneixements, però no gaire més connexió. Als problemes de mètode i al desconeixement general de la llengua àrab s'hi ha d'afegir que els treballs dels arabistes es publiquen sovint en revistes molt especialitzades i que, per tant, rarament arriben al coneixement del comú dels medievalistes.

Per tant, és d'agrair aquesta publicació que, a més d'apropar una sèrie de treballs dispersos, és el fruit d'una llarga col·laboració entre mare i filla que es miren la història del nostre país des d'un costat i l'altre de la frontera. Els articles van signats per l'una, l'altra o ambdues, però és fàcil endevinar que la major part d'ells són fruit d'amplis intercanvis i discussions previs.

Els temes principals són plantejaments globals sobre el món araboislàmic a Catalunya i les seves relacions amb el francogot, però, sobretot, són notícies de fets històrics narrats per les fonts musulmanes (i, de vegades, només per elles) i estudis sobre toponímia que mai no són només sobre toponímia, sinó que permeten entendre altres aspectes diversos de la relació, tan conflictiva com mútuament influent, entre els dos pobles.

GASPAR FELIU

MUTGÉ I VIVES, Josefina (2002). *Pergamins del monestir benedictí de Sant Pau del Camp de Barcelona de l'Arxiu de la Corona d'Aragó (segles XII-XIV)*. Barcelona: Consell Superior d'Investigacions Científiques. Institució Milà i Fontanals. Departament d'Estudis Medievals. 361 p.

La funció principal del llibre és la publicació dels pergamins de Sant Pau del Camp conservats a l'Arxiu Reial de Barcelona. Com a introducció, l'autora descriu les propietats medievals del mo-

nestir, descripció que acompanya amb uns útils mapes de la ciutat de Barcelona, del seu territori i, també, de les possessions del monestir més enllà del territori barceloní, si bé en aquest cas era innecessari i anacrònic recórrer a un mapa provincial, perquè l'antic comtat hauria estat una circumscripció molt més apropiada.

Un segon capítol està dedicat a la tipologia dels documents publicats, la majoria dels quals és de caire eminentment econòmic: donacions, compravendes, permutes i empenyoraments, acompanyats d'unes quantes convinences. A continuació, estudia l'explotació del monestir, especialment els establiments i subestabliments, i recull les notícies sobre els membres de la comunitat.

La major part de l'obra correspon a l'edició dels pergamins, feta amb la perícia i la cura que caracteritzen el Departament d'Història Medieval de la Institució Milà i Fontanals, i acompanyada d'un útil índex toponomàstic, que ho seria encara més si Mutgé s'hagués distanciat de la lletra dels documents i hagés ofert la forma moderna dels noms, tal com fa amb els topònims.

En definitiva, un treball de gran utilitat per a un millor coneixement no només del monestir de Sant Pau del Camp, sinó també de diferents aspectes de la vida barcelonina de l'època.

GASPAR FELIU

COBOS FAJARDO, Antoni. *Costums de Girona de Tomàs Mieres*. Edició crítica i traducció d'Antoni Cobos. Girona: CCG Edicions-Associació d'Història Rural de les Comarques Gironines. 272 p. (Col·lecció «Documents»; 3) [Pròleg de Lluís To i Figueres]

Els costums de la ciutat i del bisbat de Girona han estat repetidament editats, fins i tot ben recentment (1988) i amb l'autoritat en història i dret que representa Josep M. Pons i Guri. Tanmateix, l'edició que ara presenta Antoni Cobos fa aportacions importants que justifiquen la nova edició, que no invalida, però sí que completa, les anteriors: sobre la pedra angular de la publicació comparada de la versió primitiva dels costums i del recull «savi» de Tomàs Mieres, Cobos realitza una edició crítica del conjunt de manuscrits coneguts, alguns dels quals no ho eren fins a la seva investigació, que li permet ampliar i sistematitzar l'*stemma*, o sigui l'arbre genealògic dels diferents manuscrits. Això li permet fixar un text no gaire diferent dels anteriors, però aclaridor en alguns punts concrets.

L'estudi comença amb una introducció dedicada a la figura de Tomàs Mieres, al valor jurídic i la importància dels diferents costums i a la compilació que Mieres va fer dels costums de Girona, amb una útil taula de quins van ser els costums primitius recollits per Mieres i dels nous costums introduïts per ell a partir d'altres fonts (diversos juristes, però sobretot el *Recognoverunt proceres* i alguns privilegis de la ciutat de Girona) i, fins i tot, pel que sembla,

alguns de collita pròpia. Segueix un estudi detallat de la tradició dels costums, les còpies dels quals s'estenen des de mitjan segle XV fins al segle XVIII, i un quadre amb la concordança de les rúbriques de les diverses versions.

El cos central del llibre està dedicat a la publicació del text crític i la seva traducció. Sense poder entrar en l'envitricollament de la restitució del text crític, sí que es pot dir que el resultat és globalment coherent. La traducció té la virtut de ser, a la vegada, ajustada i fàcilment llegible; els punts difícils, que abunden, són resolts, per regla general, amb mestria. Mentre que el text llatí porta com a anotació les variants textuals, la traducció s'anota amb glosses dels manuscrits i amb notes de l'autor que expliquen algunes expressions com ara «home jove», «solidància» «fadiga», etc. Les glosses dels manuscrits s'editen, però a part: tot i que la lògica voldria que figuressin com a anotació vora el text, és evident que l'extensió d'algunes d'elles sens dubte hauria entrebancat la lectura i encarit l'edició. La solució, encara que una mica incòmoda, es pot considerar, per tant, raonable.

La fixació del text i la traducció són, com he dit, per regla general, de gran qualitat. Assenyalaré només un passatge que no em sembla prou ben resolt. A la rúbrica II (p. 50-51), a l'hora de jutjar si els no-hereus (homes joves) havien de pagar els drets parroquials, diu i puntua el text llatí: «an ipsi iuvenes homines sint aequales, vel possint coaequari in possessionibus rusticis: amansatis ipsius parrochiae, mediis mansis aut bordis, et sic de aliis». A parer meu, els dos punts del text llatí sobren i, de fet, tradueix prescindint-ne «i cal veure també si aquests joves homes són equiparables o es poden equiparar amb les possessions rústegues amassades d'aquesta parròquia: masos, mitjos masos o bordes o masoneries, i altres»; en la traducció sobra, però, la paraula «masoneries» (per *masoveries*?), que no apareix en el text llatí. És possible que un examen més detallat pogués trobar altres errades o discrepàncies; val a dir, però, que algú ja ho ha intentat i, en conjunt, les seves observacions, quan són acceptables, que no ho són sempre, no tenen més entitat que la que he exposat.

Oferir una edició crítica ben feta és important, però m'atreviria a dir que el mèrit principal de l'edició és posar a l'abast de tothom una traducció ben feta en una edició assequible i fàcilment manejable. Ara toca als historiadors treure'n partit.

GASPAR FELIU

JUANÉ I MIRET, Marició (2002). *Els polítics en temps de revolució: La vida política a Barcelona durant el Sexenni Revolucionari.* Vic: Eumo Editorial. 266 p.

En aquest llibre, Marició Juané continua aprofundint en l'estudi del Sexenni Revolucionari a Barcelona, tema al qual dedicà la seva tesi doctoral l'any 1994 i un llibre anterior, de l'any 1992,

La Junta revolucionària de Barcelona de l'any 1868 (ed. Eumo). El Sexenni Revolucionari o democràtic (1868-1874) és un període clau, en el qual esclaten totes les tensions originades per la revolució liberal: l'enfrontament entre liberals i absolutistes, els enfrontaments entre monàrquics i republicans, els enfrontaments socials amb la formació del sindicalisme obrer, la dinàmica entre centralisme i anticentralisme, etc. De fet, com assenyala Marició Juané a les conclusions, «el tret que defineix més bé el Sexenni Revolucionari [...] és el seu caràcter contradictori» (p. 237).

El llibre s'obre amb un pròleg excel·lent de Borja de Riquer que porta el suggeridor títol d'«Una revolució sense demòcrates?», i que serveix per emmarcar políticament i historiogràfica el Sexenni. El primer capítol del llibre es dedica a l'anàlisi de la revolució, la Gloriosa, i de la situació en què es trobaven els partits polítics (carlins, progressistes, demòcrates i republicans) a les vigílies de la revolució. En el segon capítol, s'analitzen els posicionaments dels diferents grups polítics al llarg del Sexenni, agrupats en dues tendències: la republicana i la monàrquica, i destaca el protagonisme que adquiriren les forces republicanes.

El tercer capítol, un dels més interessants tant per la informació que aporta com pel tractament que se'n fa, és una anàlisi detallada de l'evolució política i social del Sexenni. Tracta temes com ara l'aixecament republicà de 1869, la revolta de 1870 contra les quintes, els conflictes al voltant dels consums, les lluites obreres i la qüestió social, la política econòmica i les disputes entre proteccionisme i lliurecanvisme, la qüestió religiosa, el federalisme i el centralisme, etc. És en aquest tercer capítol on podem copsar la transcendència d'aquests anys per al futur de Catalunya i de la ciutat de Barcelona. És en aquest capítol on podem resseguir què fa el personal polític, més enllà dels discursos i les teories, és a dir, com actua sobre una realitat complexa i conflictiva com aquesta.

El quart capítol es dedica a la vida política: els grups polítics, les campanyes electorals, les eleccions, els programes. Cal destacar l'anàlisi dels mecanismes de socialització i mobilització política, les diverses formes de propaganda que utilitzen els diferents grups, així com les dinàmiques de formació de candidatures que ens diuen molt sobre el funcionament dels grups polítics durant aquests anys i que mostren les diferències entre els republicans, més propers als partits moderns, i els monàrquics, encara dins la política dels notables.

El cinquè capítol, molt lligat al quart i un altre dels importants d'aquest llibre, és una anàlisi acurada de l'elit política barcelonina. Aquí, l'autora mostra clarament el seu ofici, la seva capacitat per manejar informació diversa i dispersa i oferir una síntesi acurada sobre els personatges de la vida política barcelonina i les seves característiques socials: «els grups polítics dirigents elegits a Barcelona durant el Sexenni Revolucionari estigueren clarament compostos per elements pertanyents a la burgesia [...]. En efecte, més del 91 % dels polítics dels quals conec la professió desenvoluparen activitats professionals relaciona-

des amb el món dels homes de negocis (49 %) i/o dels professionals liberals (42 %)» (p. 221). Tot i que a l'Ajuntament de Barcelona fou on es registrà un percentatge més elevat de menestrals i obrers. Finalment, una anàlisi interessant ens permet de comprovar les continuïtats en el poder polític barceloní entre l'època moderada, el Sexenni i la Restauració, una continuïtat força accentuada en el cas dels monàrquics (50 %) i pràcticament nul·la en el cas dels republicans (10 %). Unes conclusions àmplies i útils tanquen el llibre, però obren l'interès dels lectors per aquest període clau de la nostra història.

RAMON ARNABAT

NORMES PER A LA PRESENTACIÓ D'ORIGINALS

Els treballs tramesos al BUTLLETÍ perquè hi siguin publicats s'han d'enviar per duplicat, mecanografiats a doble espai per una sola cara. La SCEH pot acceptar l'original o no o bé suggerir que s'hi introdueixin esmenes; en qualsevol cas, la resposta es donarà abans de dos mesos. Un cop acceptat el treball, l'autor o l'autora ha de trametre'n una còpia en un fitxer del tractament de textos Word o del Corel Wordperfect gravat en un disquet d'ordinador de doble densitat (DD) de 3,5 polzades.

En un primer full s'han d'indicar el títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i les altres dades que s'hi vulguin consignar («professor de...», «membre de...», «llicenciat en...»), a més de l'adreça i el telèfon. El títol del treball, el nom de l'autor o l'autora i una referència curta han d'encapçalar la primera pàgina del text. Les pàgines de les còpies en paper han d'anar numerades.

Dins del text general del treball, el subratllat no s'ha d'utilitzar per a res; la cursiva s'ha de fer servir per a paraules d'altres llengües (incloent-hi el llatí) i per a paraules o frases que es vulguin remarcar. Tampoc no s'hi han d'utilitzar la partició de mots ni les instruccions sobre ratlles «vídues» o «òrfenes».

Les citacions textuals s'han de reduir al mínim. Si van després de dos punts i el fragment acaba en punt, és preferible d'escriure-les en un paràgraf a part i entrades (sagnades) respecte al text general. Les citacions textuals dins el text general han d'anar entre cometes baixes i en lletra rodona (sigui quina sigui la llengua de la citació); les citacions compostes a part han d'anar en lletra rodona petita i no s'han d'emmarcar entre cometes.

La bibliografia s'ha de consignar al final del treball, ordenada alfabèticament pel cognom del primer autor (és indispensable que hi hagi sempre un autor, un curador, un director, etc., a fi de poder referir-s'hi dins el text com s'indica més avall).

Les referències bibliogràfiques dels llibres s'han de fer de la manera següent: cognom o cognoms de l'autor en versaletes, separat amb una coma del nom en minúscula (amb la inicial en majúscula) —si hi ha més d'un autor, cal separar-los amb un punt i coma—, l'any d'edició entre parèntesis (si més d'una obra coincideixen en l'any, cal ordenar-les alfabèticament pel títol i afegir a l'any una lletra minúscula en cursiva («1990*a*», «1990*b*», etc.), i tot això seguit de punt. Títol en cursiva, seguit de punt. Lloc d'edició, separat per dos punts del nom de l'editor, i tota la referència ha d'acabar en punt. Exemple: SALES, Núria (1991). *Mules, ramblers i fires*. Reus: Edicions del Centre de Cultura.

Les referències bibliogràfiques d'articles de revista han de portar els cognoms i el nom com els llibres; el títol de l'article s'ha d'escriure en lletra rodona i ha d'anar

entre cometes baixes, seguit de punt. El títol de la revista, en cursiva; les xifres corresponents al volum i al número, si escau, i la data de publicació, entre parèntesis. Si escau, després d'una coma, es poden indicar les pàgines corresponents a l'article, precedides de l'abreviatura *p.* (tant en singular com en plural). Exemple: ASHTOR, Elihayu. «Aspetti della espansione italiana nel Basso Medioevo». *Rivista Storica Italiana*, vol. XC, núm 1 (1978).

Les participacions en obres col·lectives (congressos, homenatges, llibres amb capítols de diferents autors) han de portar l'autor i el títol com les revistes, seguits de punt. A continuació, la preposició *A*, seguida de dos punts. La resta s'ha de tractar com un llibre. Exemple: PUJADES RÚBIES, Isabel. «L'expansió demogràfica de 1857 a 1980: de la ciutat industrial a la ciutat metropolitana». A: ADROHER, Anna Maria [cur.] (1989-1990). *Història urbana del Pla de Barcelona: Actes del II Congrés d'Història del Pla de Barcelona celebrat a l'Institut Municipal d'Història els dies 6 i 7 de desembre de 1985*. Vol. I. Barcelona: Ajuntament, p. 193-204. Si es tracta d'obres col·lectives, però formades per volums independents que tenen autors diversos, s'han de tractar totes dues com si fossin llibres i s'ha de posar *A* entre l'un i l'altre. Exemple: FONTANA, Josep (1988). *La fi de l'Antic Règim i la industrialització: 1787-1868*. A: VILAR, Pierre [dir.]. *Història de Catalunya*. Vol. V. Barcelona: Edicions 62.

Les notes han d'anar a peu de pàgina, numerades correlativament i separades amb un punt i un espai del text que segueix («1.», «2.», etc.); les crides s'han de compondre volades («[1]» «[2]», etc.) i han d'anar immediatament darrere dels signes de puntuació, si n'hi ha. El text de les notes s'ha de compondre en lletra petita, ha de ser curt i ha d'evitar digressions sobre el tema o ampliacions d'aquest.

Es recomana de no fer les referències a les obres de la bibliografia en nota, sinó dins el text general posant entre parèntesis el cognom de l'autor en lletra minúscula (llevat de la inicial), una coma, l'any de l'edició, una altra coma i la pàgina o les pàgines corresponents precedides de l'abreviatura *p.* Exemple (Bensch, 1989, p. 324-325).

En el cas que la bibliografia s'esmenti a les notes —i, doncs, no hi hagi una llista bibliogràfica a la fi de l'article—, la primera vegada s'ha d'escriure la referència bibliogràfica completa com hem explicat més amunt, però amb dues diferències: sense invertir els cognoms i el nom, i amb tota la informació separada per comes. Exemple: Stephen BENSCH (1989), «La primera crisis bancaria de Barcelona», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19, p. 324-325.

En cas que es faci més d'una menció de la mateixa obra, s'hi poden utilitzar només el cognom en versaleta (amb la inicial en majúscula), l'any entre parèntesis, una coma i els números de les pàgines. Exemple de primera menció: Núria SALES (1991), *Mules, ramblers i fires*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 25-32. Exemple de les altres mencions: SALES (1991), p. 25-32.

Preguem que els treballs tramesos s'ajustin a aquestes normes, ja que així podrem estalviar molta feina de composició.

Societat Catalana d'Estudis Històrics
FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS